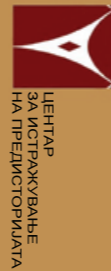

Зборникот пред Вас е резултат од конференцијата *Неолитот во Македонија V* што се одржа во 2019 година во чест на доајенот на неолитската археологија во Македонија, Драгица Симоска, чија улога во откривањето и проучувањето на голем број предисториски локалитети, особено во Пелагонија, е клучна за сите идни генерации кои ќе се интересираат за овој простор и период. Резултатите од многубројните истражувања на наведениот регион од *Лавицата од Пелагонија* најнепосредно можат да се видат преку, веројатно, најавтентичната неолитска култура на Балканот, Велушина-Породин. Како дел од следните генерации, должни сме да ја искажеме нашата почит кон неа преку ова издание во кое се вклучени повеќе трудови чија тематика ги надминува вообичаените рамки на археолошката граѓа. Во тој контекст на ова место се вклучени современи и интердисциплинарни размислувања за пелагонискиот амбиент, локалитети и материјална култура од овој исклучителен простор, неговото соседство, нови проучувања и видувања на одредени артефакти и хронолошки системи од Македонија и пошироко. Оттаму, сметаме дека едно вакво издание е најсоодветниот начин за одржување на споменот на Драгица Симоска.

ЦЕНТАР
ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ
НА ПРЕДИСТОРИЈАТА

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА:
ВО ЧЕСТ НА ДРАГИЦА СИМОСКА

ЦЕНТАР
ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ
НА ПРЕДИСТОРИЈАТА

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА: ВО ЧЕСТ НА ДРАГИЦА СИМОСКА

Издавач Publisher
ЦЕНТАР ЗА ИСТРАЖУВАЊЕ НА ПРЕДИСТОРИЈАТА CENTER FOR PREHISTORIC RESEARCH

НЕОЛИТОТ ВО МАКЕДОНИЈА NEOLITHIC IN MACEDONIA
ВО ЧЕСТ НА ДРАГИЦА СИМОСКА IN HONOUR OF DRAGICA SIMOSKA

Уредници Editors
ЉУБО ФИДАНОСКИ LJUBO FIDANOSKI
ГОЦЕ НАУМОВ GOCE NAUMOV

Технички уредник Technical editor
Леон Џинго LEON DJINGO

Печат Print
МАГНАСКЕН - СКОПЈЕ MAGNASKEN – SKOPJE

2020 2020

2020 © Сите права се задржани. Ниту еден дел од оваа книга не смее да се препечатува или репродуцира во никаква форма, ниту со електронски, механички или други начини, сега или понатаму во иднината познати, вклучувајќи фотокопирање или снимање, ниту во никаков систем за чување податоци, без пишана дозвола од авторот и издавачот.

2020 © All rights reserved. No part of this book may be reprinted or reproduced or utilised in any form or by any electronic, mechanical, or other means, now known of hereafter invented, including photocopying and recording, or in any information storage or retrieval system, without permission in writing form from the author and publisher.

Изданието е поддржано од Министерството за култура на Република Македонија во рамките на проектот: „Неолитска конференција: Неолитот во Македонија“.

This publication is supported by The Ministry of Culture of the Republic of Macedonia within the project: “Neolithic conference: Neolithic in Macedonia”.

Република Северна Македонија
Министерство за култура

Center for
Prehistoric Research

СОДРЖИНА/CONTENTS

ПРЕДГОВОР/FOREWORD	5
Паско Кузман ЛАВИЦАТА ОД ПЕЛАГОНИЈА ВО МАКЕДОНСКИОТ НЕОЛИТ	7
Pasko Kuzman THE LYONESS OF PELAGONIA IN THE MACEDONIAN NEOLITHIC	7
Павел Вељаноски СИМУЛАЦИЈА НА ПРОСТОРНИ МОДЕЛИ И СТРУКТУРАЛНО-ОБЛИКУВАНИ ПОСТАПКИ ЗА ПРЕВЕНЦИЈА И ПРОМОЦИЈА НА АРХЕОЛОШКИТЕ ЛОКАЛИТЕТИ РЕКОГНОСЦИРАНИ ВО ПОДРАЧЈЕТО НА ПРИЛЕПСКО ПОЛЕ	15
Pavel Veljanoski SIMULATION OF SPATIAL MODELS AND STRUCTURAL SHAPING PROCEDURES FOR PREVENTION AND PROMOTION OF THE ARCHAEOLOGICAL SITES SURVEYED IN THE AREA OF PRILEP FIELD	15
Гоце Наумов, Јасмина Гулевска, Кристина Пенезиќ, Феран Антолин, Александар Миткоски, Амалиа Сабанов и Раул Сотерас МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНО ИСТРАЖУВАЊЕ НА ВЕЛУШКА ТУМБА ВО 2019 ГОДИНА	29
Goce Naumov, Jasmina Gulevska, Kristina Penezić, Ferran Antolin, Aleksandar Mitkoski, Amalia Sabanov and Raul Soteras MULTIDISCIPLINARY RESEARCH ON VELUŠKA TUMBA IN 2019	29
Едлира Андони РАНОНЕОЛИТСКАТА НАСЕЛБА ПОГРАДЕЦ НА ЈУЖНИОТ БРЕГ НА ОХРИДСКОТО ЕЗЕРО, ПРОБНИ ИСТРАЖУВАЊА ОД 2016 ГОДИНА	63
Edlira Andoni THE EARLY NEOLITHIC SETTLEMENT OF POGRADEC ON THE SOUTHERN SHORE OF OHRID LAKE, TEST EXCAVATIONS FROM 2016	63
Љубо Фиданоски НЕОЛИТСКИ АСКОСИ ОД БАЛКАНСКИОТ ПОЛУОСТРОВ	81
Ljubo Fidanoski NEOLITHIC ASKOI FROM THE BALKAN PENINSULA	81
Весна Вучковиќ и Елена Стојанова Канзурова ПОЛИРАНИ АЛАТКИ СО РАБ И ЕКОНОМИЈАТА НА СРЕДНОНЕОЛИТСКАТА НАСЕЛБА ТУМБА – МАЦАРИ	117

Vesna Vučković and Elena Stojanova Kanzurova

POLISHED EDGE TOOLS AND ECONOMY OF THE MIDDLE NEOLITHIC SETTLEMENT OF TUMBA-MADŽARI 117

Илинка Атанасова

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА ОД ЕНЕОЛИТСКОТО СВЕТИЛИШТЕ ВО КОЧАНСКО (Релации со современи обредни активности и елементи од Шопскиот регион) .. 139

Ilinka Atanasova

ANTHROPOMORPHIC OBJECTS OF THE CHALCOLITHIC SANCTUARY IN KOČANI REGION (Relations with contemporary ritual activities and elements in Šop region) 139

Никос Чаусидис

ОБУВКАТА КАКО САД – ЗНАЧЕЊЕ И НАМЕНА НА ПРЕДИСТОРИСКИТЕ САДОВИ ВО ВИД НА ОБУВКА ИЛИ ЧОВЕКОВА НОГА 153

Nikos Čausidis

THE SHOE AS A CONTAINER – MEANING AND PURPOSE OF THE PREHISTORIC CONTAINERS IN THE FORM OF A SHOE OR A HUMAN LEG 153

Елеонора Петрова

ОБИД ЗА ДЕФИНИРАЊЕ НА ХРОНОЛОГИЈАТА ЗА ДОЦНОТО БРОНЗЕНО И ЖЕЛЕЗНОТО ВРЕМЕ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА (I ДЕЛ) 217

Eleonora Petrova

AN ATTEMPT OF CHRONOLOGICAL DEFINITION OF LATE BRONZE AND IRON AGES IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA (PART I) 217

Предговор

Последново издание во едицијата Неолитот во Македонија е резултат на петтата и јубилејна истоимена конференција. Конференцијата беше во чест на Драгица Симоска, којашто, за жал, почина неколку месеци пред одржувањето на овој настан. Драгица Симоска претставува едно од најеминентните имиња во македонската археологија и има исклучителни заслуги за афирмирање на предисторијата и особено на неолитот во Пелагонија. Уште од своите почетоци во Заводот и музеј – Битола, нејзината работа беше концентрирана на истражување локалитети во овој регион, а некои подоцна станаа и епоними во именувањето на Велушко-породинската културна група, препознатлива по своите обележја во рамките на балканската и светската археологија.

На самиот почеток од својата кариера, Драгица Симоска, беше дел од тимот на Мирослав Грбиќ кој работеше на извонредниот локалитет Тумба кај Породин, за наскоро да започне и самата како раководител на повеќе ископувања, меѓу кои Велушка Тумба – Породин, Тумба Бара – Породин, Голема и Мала Тумба – Трн, Тумба – Оптичари, Голема Тумба – Добромири, Тумба Средсело – Могила, Гургур Тумба – Битола, Влаку – Живојно, Шуплевец – Суводол, Ѓорев Рид – Суводол, Висок Рид – Букри, Тумба – Канино, Тумба – Карамани, Тумба – Радобор, Сламиште – Рапеш и други. Сите овие нејзини истражувања имаат значително придонесено кон дефинирање на неолитот, енеолитот, бронзеното и железното време во Пелагонија. Некои од наодите откриени при ископувањата стануваат врвни репрезенти во соодветните предисториски периоди, како што се сликаните садови, жртвеници и антропоморфни модели од тумбите кај Породин, Добромири и Оптичари, скиптарот од Шуплевец, фигурините од Црнобуки, бронзенодопските садови од Зовиќ, Брод, Карамани и Радобор, како и железнодопскиот накит од Рапеш.

Иако скромна по својата природа и далеку од каква било афирмација, Драгица Симоска, остави големо научно наследство зад себе. И покрај тоа што никогаш не беше афирмирана како доајен во македонската археологија, таа дефинитивно беше, и сè уште, е најрепрезентативниот женски претставник на предисторијата во Македонија. Нејзиниот придонес е ненадминат и остави траги врз генерации археолози кои ги темелат своите сознанија за пелагониската предисторија токму врз нејзините истражувања и резултати. Тоа се должи, пред сè, на темелниот пристап во проучувањата и прецизното документирање на Драгица Симоска, кое дури и декади по нејзината работа, импресионира со богатството на податоци и нивната точност. Со оглед на ваквите квалитети, уште долго ќе се ползуваат овие извонредни резултати произлезени од посветената работа на оваа импозантна и величествена жена и археолог.

Поради тоа, овој зборник, како и конференцијата, заслужуваат да бидат во нејзино име и во себе да содржат дел од темите кои се директно или индиректно поврзани со интересите на Драгица Симоска, а кои досегнуваат многу подалеку од Пелагонија. Како резултат на тоа, овој зборник и конференција се збир од трудови кои обработуваат различни теми од македонската и балканската археологија. На конференцијата беа изложени реферати на триесетина археолози од Македонија, Србија, Албанија и Бугарија, а во кои беа презентирани тековните резултати од истражувањата на неолитските локалитети во полошкиот, струмичкиот, охридскиот, велешкиот, скопскиот, овчеполскиот, кривопапанечкиот, струмичкиот, струмскиот, тракискиот, софискиот, кочанскиот, виничкиот, мариовскиот и во пелагонискиот регион, вклучувајќи ги и резултатите од кабинетските,

теренските и од теориските проучувања. Беа промовирани и новите методи што се применуваат при истражувањето на неолитските населби во Македонија и Балканот, како што се просторните, геомагнетните, етноархеолошките, фотограметриските и зооархеолошките анализи, но и тековните пристапи во толкувањето на металот, хронологијата, архитектурата, стелите, садовите и ритуалите.

Во зборникот се вклучени дел од овие реферати со што се овозможува ново добиените сознанија да бидат достапни до сите заинтересирани истражувачи на македонската и балканската предисторија, и воедно, да бидат инспирација за натамошни проучувања и отворање можности за потемелно претставување на предисториското културно наследство. Овој зборник е нешто што најмалку ѝ должиме на Драгица Симоска и веруваме ќе придонесе во афирмирањето на нејзиниот удел во македонската предисторија, но и во поттикнувањето на многу млади археолози да ги следат нејзините научни одредници.

Гоце Наумов и Љубо Фиданоски
Центар за истражување на предисторијата

Паско Кузман

независен истражувач

Pasko Kuzman

independent researcher

ЛАВИЦАТА ОД ПЕЛАГОНИЈА ВО МАКЕДОНСКИОТ НЕОЛИТ

THE LYONESS OF PELAGONIA IN THE MACEDONIAN NEOLITHIC

Македонската археолошка наука веќе има своја традиционална постојаност која трае безмалку седумдесет години. Денес можеме да согледаме дури и генерацискиот тек, односно да извршиме генерациска поделба на носителите на оваа хуманистичка наука во нашата Македонија која ја означува и животна професија како рамноправен дел со другите професии во рамките на општествените системи по Втората голема војна кои се менувале во Македонија, најпрвин во составот на СФРЈ, а потоа и во независна и суверена македонска држава, која и ние сите денес ја носиме и живееме.

Според нас, од вистинските самостојни почетоци до денес, во македонската археологија се профилирани четири генерации археолози (се разбира со преодни врски од една кон друга генерација). Така, во првата генерација, сигурно влегуваат: Димче Коцо (1910–1993) и Борка Јосифовска (1910–2003), Апостол Керамитчиев (1913–1997), Васил Лахтов (1914–1964), Блага Алексова (1922–2007), Бошко Бабиќ (1924–1998), Коста Балабанов (роден 1929), Живоин Винчиќ (1930–2017), Благоја Китаноски (1931–2007), Драгица Симоска (1931–2019), Викторија Соколовска (родена 1931), Радмила Пашиќ (1931–2015), Саржо Саржоски (1932–2013), Душанка Кораќевиќ (1934–2011) и Иван Микулчиќ (1936–2020), кој би можел да биде и зачетник на втората генерација. Првите неколкумина можат да се наречат и пионери на македонската археологија (следните три генерации овде нема да ги наведуваме, иако се јасно профилирани, бидејќи главната тема ни е – Лавицата).

Драгица Симоска, иако е од помладите во првата генерација, таа е сигурно и една од пионерскиот табор, особено и сигурно во рамките на предисториската археологија, со епитет на Лавица на македонската „неолитска револуција“, со нејзино суверено присуство во неолитската оаза на Пелагонија како една од зачетниците на Велушко-породинската неолитска културна група. Родена во 1931 година во Битола, уште во времето на зачетоците на музејската дејност во Македонија се вработува во Народниот музеј во Битола, во 1953 година, со завршено средно образование и со неверојатна љубов кон археолошката професија, самообразувајќи се со упорност на „мајка лавица“ за самоодржување во животот и работата. Окружена со ентузијастички од тогашната југословенска елита предисторичари, целиот свој работен век им го посветува на предисториските пластови од Пелагонија, осознавајќи ги тие стратиграфски пазуви до стручни височини рамни и повисоки од нејзиното професионално опкружување. Во 1980 година дипломирала на Групата за историја на уметност со археологија на Филозофскиот факултет, дваесет и седум години по вработувањето во Битолскиот музеј, мотивирана само од сопствениот морално-етички кодекс и од премолчното влијание на, би рекле, социјалистичката

општествена средина, да го има, ете, тоа „парче хартија“ коешто го нарекуваме диплома. Оваа нејзина ситуација се одразила и на реализацијата на проектите во кои таа се појавува исклучиво како тимски носител на проекти, главно, поточно исклучиво, од областа на предисториската археологија, каде што, пак, таа е призната како теренски носител (раководител) на проектите. Е, на тој план Драгица Симоска е врвен теренски истражувач, постигнато ниво врз основа на нејзиното врвно теренско искуство, високо професионално, првенствено, во рамките на предисториските истражувања на неолитските локалитети во Пелагонија и во цела Македонија. Не дека не можеше или не знаеше да влезе како самостоен автор во стручната и научната литература, туку повторно поради нејзиниот исклучиво морално-етички кодекс, таа се јавува речиси во сите објавени резултати од истражувањата како коавтор, иако секогаш со исклучителна почит од авторскиот тим, кој пак, без нејзиното присуство во авторството, не беше можно да излезе во јавноста со стручно образложение на резултатите од истражуваните неолитски локалитети и култури, најпрвин од нејзината Пелагонија, а и пошироко од тимовите во кои таа е дел од раководната екипа. Така, Драгица уште во најраната младост е незаобиколен член на раководниот тим кој ги изврши првите археолошки истражувања на локалитетот Тумба кај Породин во 1953 и 1954 година (директни теренски раководители биле Петар Мачкиќ и Драгица Симоска) во кој учествуваа стручни лица од Народниот музеј во Битола и Археолошкиот институт на САНУ од Белград, кои заеднички ги подготвија текстовите и ја публикуваа првата монографија за резултатите од овие истражувања, со наслов: *Porodin, kasnoneolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja* излезена од печат во Битола, во 1960 година. Уредник на оваа публикација беше Миодраг Грбиќ, а автори на текстовите: Миодраг Грбиќ, Петар Мачкиќ, Шандор Наѓ, Драгица Симоска и Блаженка Сталио. Во времето на тие први археолошки ископувања на Тумба – Породин, Драгица имаше само 22 години, а кога се појави монографската публикација – 29 години. Оттогаш наваму, покрај

сл. 1

на многубројните заштитни и систематски археолошки потфати на локалитетите во Пелагонија, како и на учеството во стручните екипи и на други места во Македонија (Демир Капија, Штип, Скопје, Куманово) и Србија (Сремска Митровица), Полска и Германија, таа е кораководител и на капитални проекти за неолитот и енеолитот во Македонија, првенствено во Пелагонискиот регион, се разбира, додека нејзини кораководители, а потоа и коавтори на публикуваните резултати се: Миодраг Грбиќ, Петар Мачкиќ, Војислав Трбуховиќ, Јован Тодоровиќ, Милутин Гарашанин, Благоја Китаноски, Воислав Санев, Саржо Саржоски, Борислав Јовановиќ и други.

Драгица Симоска и Воислав Санев се организатори на изложбата и автори на каталог-публикацијата: *Праисторија во Централна Пелагонија*, Народен музеј – Битола во 1976 година; Симоска, Санев, Китаноски и Саржоски (како комесар) се подготвувачи на изложбата: *Праисторија во Македонија* и автори на истоимената каталог-публикација. Носител на изложбата и издавач на публикацијата е Археолошкото друштво на СР Македонија, Скопје, 1976; Симоска и Китаноски се подготвувачи на изложбата: *Неолит и енеолит во Пелагонија* и автори на истоимената каталог-публикација, Завод, музеј и галерија – Битола и Завод и Музеј – Прилеп, 1985.

Ако се земат предвид соц-реалистичките системски општествено-економски состојби во првите децении по Втората светска војна, градењето на Федерацијата и во неа Република Македонија, тогаш ќе биде јасно што сè морале да работат нашите археолози од првата генерација, поточно, со крајни напори можеле да ја развиваат својата стручна специјалност во рамките на тогаш свежо востановените музејски институции. Тие морале да бидат не само археолози, туку и заштитници на културното наследство, како и активисти во рамките на строгите правила на еднoпартискиот систем, а на крајот и организатори на многубројни активности кои произлегувале од изградбата на новата држава. Во такви околности и тогаш младата Драгица Симоска не само што морала, туку и прифаќала, без никаква задршка во вкупниот полет, многубројни други обврски, да се изградат системот и општеството, особено такви задачи кои сепак имале допирни точки со нејзиното работно место. Така, Драгица ќе ја сретнеме и како истражувач на локалитетот Сарај познат по археолошки наоди од раното железно време, со објавени резултати во белградскиот *Старинар* во 1961 година, под наслов: *Ранохалштатска некропола на локалитету Сарај у Броду* во коавторство со Петар Мачкиќ и Војислав Трбуховиќ и дури како стручно лице кое во едно време го покрива и одделот за нумизматика во Битолскиот народен музеј, сретнувајќи ја како подносител на извештајот со стручно разработен материјал под наслов: *Монети најдени во Хераклеја Линкестидска за време на археолошките испитувања и конзерваторските работи во годините 1959–1961*, објавен во публикацијата: *Хераклеја II*, 1965 година, па како истражувач на доцноантичката некропола (*Срчек-Мавер/Паралово*, во *Археолошки преглед* 28, 1989) и други такви екскурси произлезени од тековните потреби на нејзината музејска установа.

Сега би сакал, во скромна рамка, онака каталожки, да изнесам неколку податоци од моето познанство со Драгица Симоска. Нашата прва средба: Хераклеја Линкестис, 1973 година. Гордана Томашевиќ, Томе Јанакиевски, Владо Маленко, Ѓорѓе Митровиќ, Миодраг Томовиќ и јас. Драгица дојде само во една прилика и разговараше со Ѓ. Митровиќ и со В. Маленко. Толку од првата средба. Отпосле разбрав дека Маленко ме препорачал кај Драгица да ѝ бидам член во нејзина екипа при некое истражување на предисториски локалитет. Следната, 1974 година, како студент, бев дел од екипата која вршеше археолошки истражувања на Велушка Тумба – Породин. Раководители: Драгица Симоска и

Воислав Санев. Во екипата беше уште и Душанка Кораќевиќ од Музејот на град Скопје, Кирил Ефремов, сликар од Штип и Марија Василева од Битола. Јас ги правев описите на предметите во инвентарната книга, Кирил Ефремов ги црташе, а Душанка Кораќевиќ ни беше шеф. Марија најсовесно ја миеше керамиката и ја подготвуваше за инвентарирање. Драгица и Војче секојдневно на теренот со работниците. Јас имав право кога ќе посакам да појдам на терен, да чистам профили, со метла да ги дефинирам основите. Драгица и Војче ми беа првите теренски професори по предисториска археологија. За мене и за Кирил Ефремов, Драгица беше Мама (тајно ја викавме Ангелот или Лавицата, Кирил како таква и ја црташе на неговите теренски минијатури), Војче беше Вујче, Душанка Тетка, Марија Атице. Толку. Другото беше само археологија, авантура и поезија. Тринаесет години потоа, Драгица Симоска, Благоја Китаноски и јас бевме раководители на проектот: *Неолит и енеолит во Југозападна Македонија*. Секако дека ми беше чест. Од студент по археологија во нејзина екипа на Велушка Тумба, до раководител заедно со неа и со Китаноски на локалитетот Долно Трново во Охрид, во 1987 година, што и беше прво систематско археолошко истражување на предисториски локалитет во Охрид(ско). Следната година, 1988-та, само со Симоска (без Китаноски) на Тумба – Оптичари во Пелагонија, еден огромен археолошки гејзер од неолитски вредности.

Драгица Симоска го вложи својот работен век од 40 години во Народниот музеј во Битола. Од нејзиното пензионирање во 1993 година таа се повлече во својот исклучително скроман дом на ул. Црвена Вода, бр. 8 во Битола (раширено приземје со муренка во малиот двор) и, освен Марија Василева, нејзина внука која денес, исто така, не е меѓу живите патници на совремието) речиси никој не ја удостои со соодветна почит, а остави, без претерување, најмалку два тона неолитска керамика од Тумба – Породин и Велушка Тумба грижливо средена со соодветна документација (си спомнувам на преполната барака во дворот на „археолошката куќа“ во Породин) и од сите други локалитети од Пелагонија во Битолскиот регион кои и ден-денес не се отпакувани и детално научно интерпретирани. Во контекст на ова, си земам за право, во оваа прилика да изнесам неколку реченици кои бев замолен да ги напишам за идниот зборник *Пелагоника* посветен на нашата Лавица, а инициран од нашите „нови“ неолитичари и ентузијати Гоце Наумов и Љубо Фиданоски и кој, се надевам, еден ден ќе ја види „археолошката светлина“ која, сепак, упорно свети и во нашето совремието.

Зборникот на трудови со наслов ПЕЛАГОНИКА: зборник во чест на Драгица Симоска, има исклучителна вредност за повеќе области од македонската култура, за ретроспективата на еден културолошки богат македонски регион (Пелагонија), како и за ликот и делото на еден од најплодните истражувачи на предисториските култури во Пелагонија. Зборникот, кој е, пред сè, насочен на интензивните археолошки истражувања и сознанијата за древните култури кои егзистирале во оваа територија на Македонија, се занимава со богатството и уникатноста на материјалната култура од овој крај и пошироко, посветува особено внимание на наследството и комуникациите меѓу големиот број хронолошки и културолошки разновидни заедници и култури. Овој зборник се занимава со современите, но ги вреднува и постарите сознанија за наведените култури, културните феномени и микро и макрорегионални особености од различни хронолошки етапи.

ПЕЛАГОНИКА: зборник во чест на Драгица Симоска е дело кое во својата суштина ја открива работата на еден голем, но исклучително скроман по природа истражувач на предисториските култури во Македонија и особено во Пелагонија. Во еден здив: ДРАГИЦА СИМОСКА – археолог и еден од основоположниците на предисториската археологија

сл. 2

во Македонија, основоположник на темелната платформа за проучување на најпрвите земјоделски агломерации и нивните културни и технолошки достигнувања од времето на „неолитската револуција“ во македонската Пелагонија, во регионот во кој цутеле најпрвите култури и културни вредности во овој дел од Балканот, регион кој претставува незаобиколна врска на најзначајните предисториски култури меѓу Европа и Азија (Велушко-породинската културна група со културни особености кои ги инспирираат научниците од Европа и светот) – „пелагониската лавица“ на македонската археологија на неолитот, со својот живот и дело, го задолжи македонското археолошко совремие и ги инспирира археолозите да ја подготват и предложат оваа публикација, Пелагоника, а која сигурно ќе остане како трајно дело кое ќе ја поврзува нашата Македонија со светската археологија. Всушност, интензивната и не секогаш лесна работа на Драгица Симоска, за македонската култура и наука дала големи сознанија, а врз кои се втемелени и трудовите во ова дело. Имено, низ своите четиридецениски активни истражувања, придонесот на Драгица Симоска и нејзините соработници е навистина огромен. Накусо, во повеќе наврати, со нејзината упорност се откриени голем број непознати локалитети во Пелагонија. Таа со истата упорност првпат истражува голем број од нив, а исто така, таа е автор и коавтор на голем број трудови поврзани со културното наследство на овој исклучителен македонски регион.

сл. 3

Наведениот опсег на делото можеби најдобро се гледа од трудовите на повеќе автори од различни земји, провиниенции, интереси, полиња на истражување, итн. Имено дел од авторите се занимаваат со културолошките аспекти на заедниците од Пелагонија со првичните сознанија добиени токму од Драгица Симоска, други се насочени кон континуитетот на културите во Пелагонија и Македонија, трети кон посебни категории артефакти типични за оваа територија, а некои се занимаваат со симболичките аспекти на богатата материјална култура, како и со практичните и функционални белези на артефактите, итн. Особен придонес во ова дело имаат колегите на Драгица Симоска од други земји, кои истотака се занимаваат со различни аспекти на богатото културно наследство на Балканот воопшто, но и со прашањата за тоа какво е неговото значење во микрорегионален контекст, каква е неговата вредност на поголема територија, колку и во каква врска е со уникатните пелагониски заедници и култури.

Претходно наведените биографски сегменти, истражувачки и библиографски показатели за Драгица Симоска се само еден мал дел од нејзината животна историја која, како и многу македонски судбини, е полна со радости и таги од детството, најпрвата младост и првата љубов како судбинска причина за скриената осаменост низ целиот живот без можности за исповед, а како клетва со ветување за чување на тајната на кодот, тројството Драгица, Лола и Бато (две сестри и еден брат), ги затворија своите страници и ги заклатани своите врати на животот без да ја открие тајната. На крајот, Драгица остана сама со последната животна страница, намерно празна и само со својот потпис на белата хартија. Молчалива, но горда, ранета со болката на тајната, но достоинствена, пелагониската Лавица замина во густежот на прашумата, кај своите предци. Тоа беше оваа година, неодамна. Никој од нас не ѝ кажа збогум.

Илустрации

Сл. 1 Велушка Тумба – Породин, 1973 година, археолошките истражувања на локалитетот, видени низ призмата на Кирил Ефремов (горе, од лево кон десно, Марија Василева, Драгица Симоска, Воислав Санев; долу, од лево кон десно: Душанка Кораќевиќ, Паско Кузман, Кирил Ефремов и Ѓорѓе Митровиќ).

Сл. 2 Екипата од археолошките истражувања на Тумба – Оптичари, 1988 година.

Сл. 3 Драгица Симоска, археолошки истражувања на Тумба – Оптичари, 1988 година.

Павел Вељаноски

Институт за географија, Природно-математички факултет Скопје, Универзитет Св. Кирил и Методиј

Pavel Veljanoski

Institute of Geography, Faculty of Natural Sciences and Mathematics, Skopje, Ss. Cyril and Methodius University

СИМУЛАЦИЈА НА ПРОСТОРНИ МОДЕЛИ И СТРУКТУРАЛНО-ОБЛИКУВАНИ ПОСТАПКИ ЗА ПРЕВЕНЦИЈА И ПРОМОЦИЈА НА АРХЕОЛОШКИТЕ ЛОКАЛИТЕТИ РЕКОГНОСЦИРАНИ ВО ПОДРАЧЈЕТО НА ПРИЛЕПСКО ПОЛЕ

SIMULATION OF SPATIAL MODELS AND STRUCTURAL SHAPING PROCEDURES FOR PREVENTION AND PROMOTION OF THE ARCHAEOLOGICAL SITES SURVEYED IN THE AREA OF PRILEP FIELD

The detected program diversity in the northern part of Pelagonia is the reason through this research to see in detail the conditions in which diverse capacities exist in order to find an answer for the recorded (dis)harmonious physical coexistence and for functional fragmentation. This paper which is a small part of a wider research on Pelagonia emerges from the fact that this valley is the most densely populated Macedonian region since prehistoric times, an aspect of the current situation showing ignorance of that value at the expense of capital infrastructure interventions and economic development trends. In response hypothetical architectural solutions and infrastructural interventions are developed in a manageable scale of identified critical points in a recognized line capacity. The simulation of spatial models and structural-shaping procedures applied primarily at points of intensity predetermined by archaeological sites that can enrich the landscape infrastructure. The developed model introduces new social qualities and capacities in the designed infrastructural interventions through the introduction of a public program, providing space for cultural exchange and presentation, space for socialization, education and recreation.

Keywords: *region, infrastructure, archaeology, diversity, culture*

Детектираниот програмски диверзитет во северниот дел на Пелагонија е причината преку ова истражување детално да се согледаат условите во кои разнородни капацитети опстојуваат со цел да пронајде одговор за евидентираното (дис)хармонично физичко коегзистирање и за функционална фрагментираност. Овој труд, кој претставува фрагмент од пошироко истражување за Пелагонија, тргнува од фактот дека котлината претставува најгусто населениот македонски регион од предисториско време, аспект за кој моменталната состојба говори дека вредноста се занемарува за сметка на капиталните инфраструктурни интервенции како и за сметка на економските развојни тенденции. Како одговор на тоа, се разработуваат хипотетички архитектонски решенија и инфраструктурни интервенции во совладлив размер на утврдени критични точки во препознаен линиски капацитет. Симулацијата на просторните модели и структурално-обликовните постапки применети примарно на точки на интензитетот предетерминирани од археолошки наоѓалишта и локалитети поседуваат стремеж да внесат додадена вредност

на пејзажната инфраструктура. Разработениот модел внесува нови социјални квалитети и капацитети во проектираните инфраструктурни интервенции преку внесувањето на јавна програма, оддавање на простор за културна размена и презентација, простор за социјализација, едукација и рекреација.

Клучни зборови: регион, инфраструктура, археологија, диверзитет, култура

Прилепско поле: природно-географски карактеристики

Подрачјето на Прилепско Поле претставува пространа област и го опфаќа северниот дел на Пелагониската Котлина. Природно е ограничено со високи планински венци кои ги создаваат јасните природни граници, додека тие, во одреден степен, се преклопуваат и со границите на неговите составни административни единици: Општина Крушево, Кривогаштани и Долнени во целост, како и значаен дел од Општина Прилеп.

Оваа проучувана територија се граничи со Македонски Брод на североисток, Поречието на север, областа Азот на северозапад, Мариово на југоисток, Битолско Поле на југ и Демир Хисар на југозапад. Подрачјето е ориентирано во правец север-југ и исток-запад. Во правец север-југ широчината не е еднаква, а најголемата должина изнесува 41 км од огранците на Даутица на север, до селото Тројкрсти на југ, додека во правец исток-запад, најголемата должина дистигнува до 48 км од Плетвар на исток, до огранците на Бушева Планина на запад. Вака ограничено, подрачјето зафаќа површина нешто повеќе од 1000 км². Прилепско Поле лежи на надморска височина од 550 до 700 м. Најниските точки се наоѓаат во атарите на селата Обршани (594 м) и Врбјани (598 м), додека пак највисоката точка е на северната граница на планината Даутица и изнесува 2059 м (Савески 2003, 10).

Иако од сите страни е заградено со природни граници (планински венци и реки), Прилепско Поле поради својата добра географска положба не останува изолирано од другите делови на државата и преку развиена патна мрежа е поврзано со сите соседни подрачја.

Релјефот во подрачјето на Прилепско Поле е разновиден, односно во подрачјето се јавуваат три релјефни целини: рамничарско, ридско и планинско подрачје. Најголемиот дел од подрачјето е рамничарско, потоа по површина следува планинското земјиште, а најмала површина припаѓа на ридското земјиште. Во рамничарскиот дел припаѓа доминантниот дел на Прилепско Поле, кое се наоѓа на надморска височина од 600 до 700 м, или пренесено во површина зафаќа околу 550 км². Ридскиот дел ги опфаќа подрачјата со поблаг наклон од 700 до 1000 м надморска височина, додека пак планинскиот дел ги опфаќа подрачјата со над 1000 м надморска височина. Планините почнале да се формираат уште во палеозојската ера, но и во доцнежните периоди (терциерот) доживуваат нови набирања, притисоци и гмечења, што се раздробуваат во раседи и потонатини.

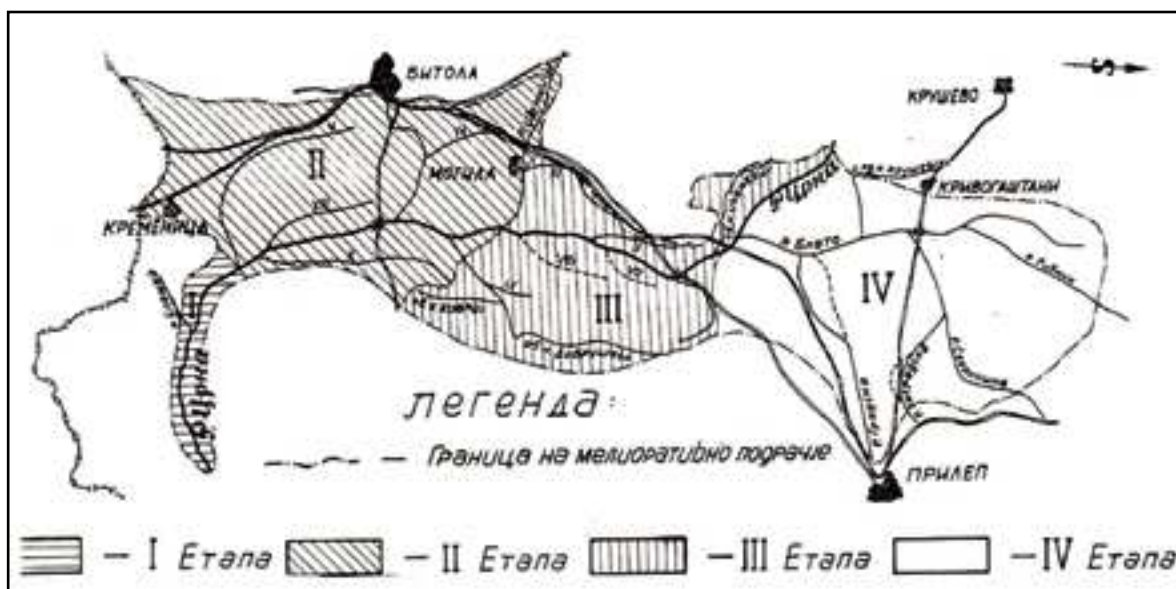
Подрачјето на Прилепско Поле спаѓа во подрачјата кои му припаѓаат на Егејскиот речен слив. Речната мрежа во Прилепско Поле припаѓа на сливот на Црна Река и таа е составена од постојани и повремени водотеци и речни канали.

Пелагонија во почетокот на неогенот била езеро. Тоа е времето на таканаречената езерска фаза, што ги опфатила и останатите котлини со формирање на повеќе езера

како делови на општото Егејско Езеро. Највисокото ниво на езерото во Пелагониската Котлина било над 960 м. Кон крајот на плиоценот, заради нови тектонски прекршувања и тонења на Егејскиот Басен, настапил регресивен период, кога се извршило и празнење на езерата. Водата од Битолско-прилепската Котлина, преку Скочвирската Клисура и Мариово, истекла во Тиквешкиот Басен, а понатаму по долината на Вардар во Егејското Море. По празнењето на езерата се формирала хидрографската мрежа на Црна Река (Китаноски 1971, 10).

Поради огромните материјални и човечки загуби од нерегулираниот воден режим во Пелагониската Котлина, општествено-економски било оправдано решението за изведување на мелиоративни зафати на котлината со цел да се измени ликот на ова најголемо производно подрачје. Во исполнувањето на оваа задача е започната идеја за извршување на два главни проекти: одводнување на Пелагониската Котлина (регулација на Црна Река и нејзините притоки) преку изградба на основна и детална одводна каналска мрежа и уредување на пороите и, второ, наводнување, односно обезбедување на земјоделските површини со вода преку летниот период, и тоа по пат на акумулации, подземни води и други видови системи (Бошевски 1977).

Потребните работи за одводнувањето на котлината се опфатени во изработениот генерален проект за одводнување во 1948/1950 година (сл. 1). Според овој проект за извршување на овие работи, се предвидувале четири етапи и секоја од нив имала свое економско и техничко оправдување. Четвртата етапа ги опфаќа работите со регулација на реките во Прилепско Поле и тоа: Блато, Градска, Сенокошка, Рибник и Заградска. Со регулација на овие реки, како и со изградба на дополнителни објекти, се одводнува целото Прилепско Поле на површина од околу 17.000 ха, или вкупно на целата Пелагониска Котлина околу 54.000 ха.

сл. 1

Дното на котлината во Пелагонија е составено од слатководни творби и алувиум. Овие наслаги во северниот дел на Прилепско Поле се најраширени и дебели како последица на долгиот век на неогенското езеро. Алувиумот е составен од повеќе видови

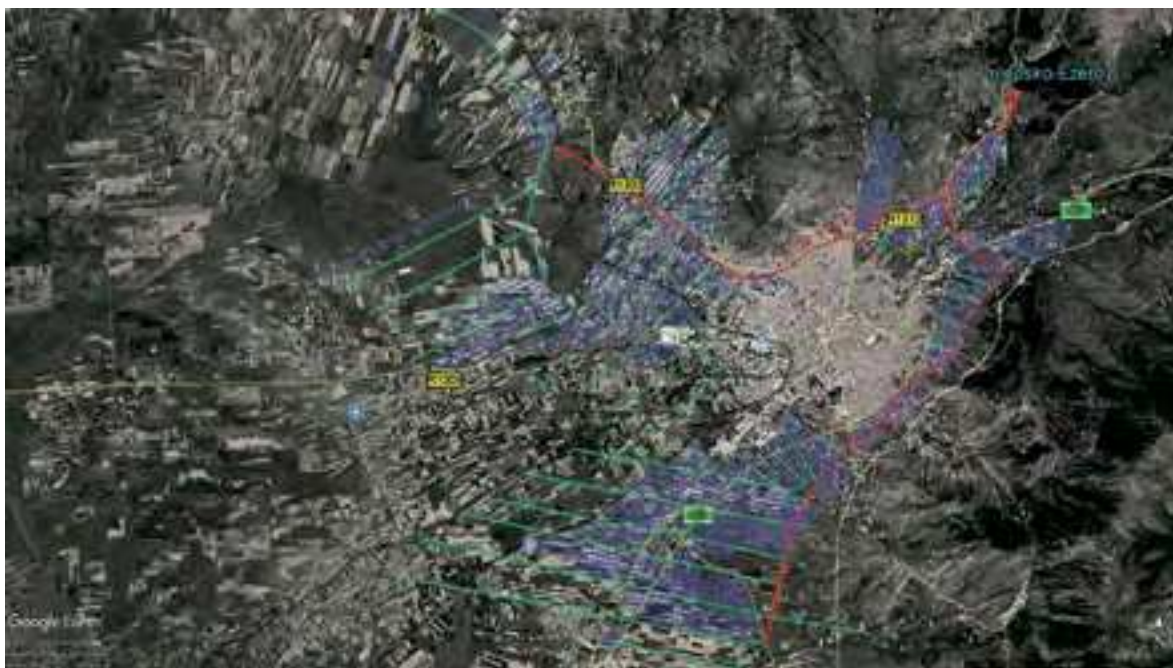
песок, додека помладите наслаги во крајбрежниот дел на речните корита создале почва што е лесна за обработување. Флувијалната рамнина на Црна Река и на нејзините притоки е морфолошки најмлада. Од стрмните делови на рабовите на котлината, неогенските творби се измениени, а некаде и покриени со наноси. Разорните влијанија, со текот на времето, придонеле да се измени обликот на карпите во планинскиот дел како и нивната блиска и подалечна околина. Таков е случајот со разорното дејство на пороите, кои, придонесле во Пелагонија од 120.000 ха површина под смолници, колку што останале по празнењето на езерото, денес да се сочувани само околу 11.500 ха (Китаноски 1971, 11).

Хетерогеноста на природните услови во подрачјето условиле и доста хетероген почвен покривач. На територијата на проучуваното подрачје се јавуваат повеќе типови и поттипови на почви. На најголеми површини се распространети следниве типови почви: алувијални почви, хидрогени почви, смолници, делувијални почви, црвеници и планински црници или ранкери. Во рамничарските терени на најголеми површини се јавуваат три типа на почви: алувијални, хидрогени и смолници. Освен смолниците во ридските терени се јавуваат и делувијалните почви. Овие почви се распространети на благите ридчести страни и по благите планински ограноци. Во планинските терени и на подрачјето каде што владее планинска клима, на поголеми површини се застапени планинските црници или ранкери (Савески 2003, 38).

Земјишниот потенцијал и педолошките погодности на контекстот го оправдуваат настојувањето за изградба на системи за наводнување како услов за поголеми приноси и квалитетни производи. Во изминатиот период, од ослободувањето до денес, во сливот на Црна река и нејзините притоки, изградени се 16 системи за наводнување со различни големини на површини од 10 до 1.000 ха, а само Хидросистемот „Стрежево“ има површина од 20.200 ха, додека системот „Прилеп“ со 6.200 ха.

Со изработка на првите студии и истраги за Системот за наводнување „Прилеп“ е отпочнато во 1954 година, а во 1966 е завршена градбата на браната. Вкупната зафатнина на акумулацијата е 6,3 милиони м³, а доводниот цевковод се дели на лев и десен цевковод и формира мрежа за наводнување која ја покрива површината од 6,200 ха. Таа се состои од изградена мрежа од вкопани азбест-цементни цевки со дијаметри од 450 до 150 мм, на меѓусебно растојание од 200 до 400 м (сл. 2). На цевките се градени хидранти со глави за еден до два приклучоци. Самиот систем располага со различна опрема за наводнување. Во Прилепско Поле изградени се и неколку помали системи за наводнување, најмногу на земјоделски површини засадени со тутун, а тие покриваат вкупна површина од дополнителни 1.000 ха (Бошевски 1977).

Во поглед на растителниот и животинскиот свет на територијата на проучуваното подрачје постои голема разновидност. Со оглед на тоа што во подрачјето преовладуваат пасиштата и шумите, од растителниот свет се јавуваат повеќе видови, подвидови и класи на растенија. Во рамничарскиот дел во Прилепско Поле, се одгледуваат растенија од повеќе култури, како: житни култури (пченица, јачмен), индустриски култури (тутун, сончоглед), градинарски култури и друго. Иако најголем дел од рамничарското подрачје е покриен со култивирани растенија, сепак во одредени делови се уште се сретнува изворна вегетација, како што е ливадската вегетација, а покрај реките крајречната вегетација. Во ридско-планинските подрачја се јавуваат поголеми површини под пасишта и шуми. Шумскиот комплекс е претставен со листопадни и, поретко, зимзелени шуми.

сл. 2

Население и населени места

Еволуцијата на популацијата во Прилепско Поле е тесно поврзана со општествено-историските услови во регион. Разни фактори во минатото влијаеле и врз демографските промени на населението и врз демографските елементи кои ги откриваат основните промени поврзани со социјалните, економските, етничките и други одлики на населението.

На опфатената територија постојат 89 населени места, од кои две може да ги сметаме како градски насеби, а останатите како селски. Во овие населени места населени се и егзистираат 103.166 жители.¹ Од градските населби градот Прилеп претставува главен стопански, просветен и културен центар за целата територија со 69.704 жители, додека градот Крушево е административен и стопански центар за околниот планински регион со 5.330 жители.

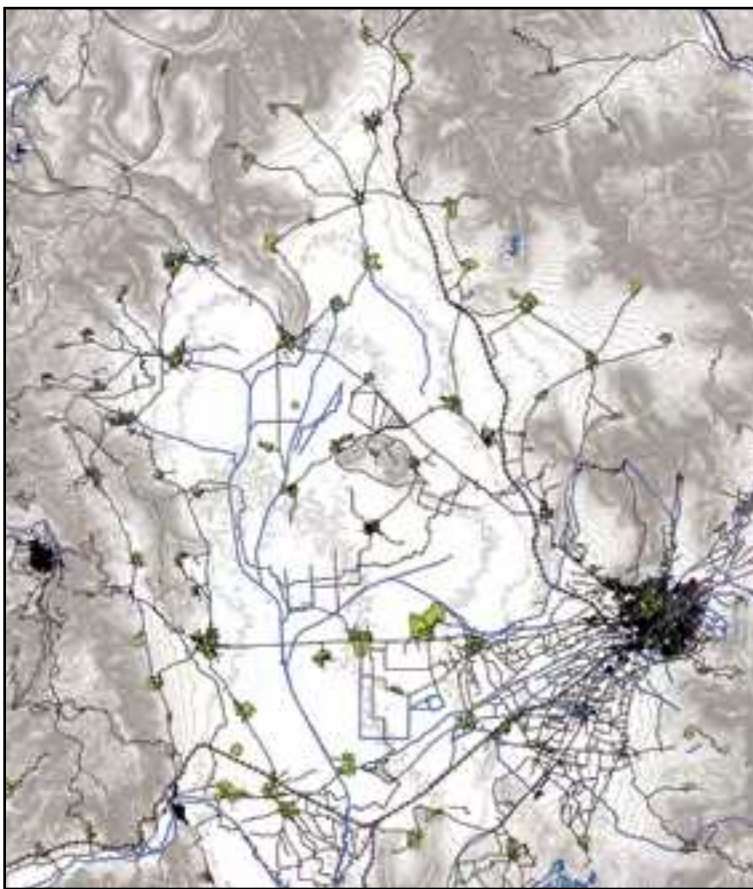
Селските населби се со релативно мал број на жители. Села во кои бројот на жители се движи помеѓу 1.000 и 2.000 се руралните населби Кривогаштани, Дебреште, Житоше, Црнилиште и Лажани, а осум останати селски населби имаат помеѓу 500 и 1.000 жители. Останатите се селски населби со помалку од 500 жители.

Селските населби според положбата, можат да се поделат на полски (оние што се по котлинското дно и го експлоатираат земјиштето за земјоделие), рабни (оние што се по работ на котлинското дно во подножјето на околните ридишта и планини и ги користат како земјоделските површини и планинските пасишта) и планински населби (оние што се по долините на реките што се сливаат во котлината или се на планините на работ на котлината). Овие населени места чија типологија има органски раст и развој, се одликуваат со централно средиште и улици кои зрачесто се развиваат со доминантна содржина

¹ Проценето според Државниот завод за статистика, заклучно со 30.06.2019.

на станбеното домување во едносемејни станбени куќи и индивидуални стопански објекти.

Следејќи ја изградената морфологија во целокупниот регион, може да констатираме дека рамницата располага со рамномерно распределена изградена содржина со две поголеми градски ткива кои го создаваат доминантното регионално инфраструктурно поврзување од исток кон запад (Прилеп – Кривогаштани/Крушево), што дополнително ја одржува хармонијата на населби кои гравитираат околу овие два центра (сл. 3). Дополнително, на оваа оска се надоврзува локалната патна инфраструктура која произлегува од типологијата на органскиот раст на населените места и во ист манир низ рамницата е развиена мрежа на локална патна инфраструктура.

сл. 3

Ваквата распределба на населени места и нивно меѓусебно поврзување се должи и на континуитетот за развој на регионот и надоврзување на старите населби кои биле позиционирани во рамницата на совладливо растојание помеѓу себе, пред сè, заради нивна взаемна коегзистенција и опстојување.

Најгусто населен регион од предисториското време

Животот на човекот во Пелагониската Котлина се одвивал и во бронзеното и во железното време и според досега истражените локалитети се согледува неговиот континуитет. Посебно се издвојуваат археолошкиот локалитет Хераклеја, историскиот локалитет Маркови куќи во Прилеп и античкиот град Стибера во централна Пелагонија. Според истражувања кои датираат од периодот по Втората светска војна, како и бројното истражување, документирање и публикување од последните десетина години, Пелагонија важи за еден од најнаселените региони во предисторијата, период, за кој овој регион е опишан како простор со густо распоредени населби (Наумов и др. 2017, 11).

При едно од последните истражувања кое го преиспитува и потврдува фактот за Прилепско Поле како најгусто населен регион од предисториското време, се реализирани теренски истражувања на територијата на општините Прилеп, Долнени, Кривогаштани и Крушево, со цел да се ревидираат податоците содржани во Археолошката карта на

Република Македонија том II (сл. 4), односно да се потврдат или коригираат.² Од вкупно 443 археолошки наоѓалишта во рамките на четирите општини внесени во Археолошката карта на Република Македонија, потврдени се позициите, типолошката и хронолошката припадност на 250 наоѓалишта (Миткоски и Темелкоски 2019, 87).

Користејќи ги методите на ГИС мапирања и геофизички скенирања, во истражувањето посветено на предисториските тумби во Пелагонија се документирани 94 локалитети, од кои 53 дотогаш непознати во македонската археологија.³ Со тоа вкупниот број на тумби на целата територија на Пелагонија се зголеми на 130 тумби, со што, овој регион го зацврсти приматот на најгусто населен македонски регион од времето на неолитот (Наумов 2014).

Надоврзано на истражувачките иницијативи, од исклучителна важност е да се спомене археолошкото рекогносцирање на и околу локалитетот Врбјанска Чука, локалитет кој се наоѓа помеѓу селата Славеј и Врбјани во Општина Кривогаштани и ја тангира главната комуникациска оска (исток-запад) на регионот, Прилеп – Кривогаштани/Крушево.⁴ Рекогносцирањето дава значителен придонес кон процесот на детектирање на почетоците на неолитот во Пелагонија. Заклучоците несомнено потврдуваат дека овој регион имал клучна улога во процесот на неоли-

сл. 4

сл. 5

2 Истражувањето е спроведено во текот на втората половина од 2018 година од страна на Завод и Музеј – Прилеп преку проектот со наслов *Георекогносцирање на територијата на општините Прилеп, Долнени, Кривогаштани и Крушево*.

3 Истражувањето е спроведено во период на 2014 и 2015 година од страна на Центарот за истражување на предисторијата (ЦИП), заедно со претставници на Полската академија на науките.

4 Истражувањето е започнато во текот на јули 2016 година во соработка меѓу Центарот за истражување на предисторијата, Завод и музеј – Прилеп, Универзитетот од Јужна Бохемија и Институтот за старословенска култура.

тизацијата, но дава и можност да се добијат нови податоци преку коишто ќе се изгради јасна и прецизна слика за ширењето на првите земјоделски култури во Македонија (Наумов, 2009). Со цел да се контекстуализира оваа неолитска приказна, во истиот наврат извршено е и рекогносцирање на повеќе локалитети рапоредени во близина на Врбјанска Чука (сл. 5). Со рекогносцирањата се опфатени 9 наоѓалишта, и тоа, пред сè, во атарот на селата Славеј, Врбјани, Пашино Рувци и Боротино, при што се добиени нивните точни GPS позиции, зафатнината, височината, податоците за моменталната состојба и карактерот на материјалната култура (Наумов и др. 2017, 12).

Оваа густина на предисториски локалитети, ја потврдува густината на населеност на овој регион, но, секако тој број не може да се земе како конечен. Во оваа тематика постојано се наметнуваат како неопходни константните проучувања на контекстот кои доколку просторно ги замислиме во своја полна истражувачка активност, нема да згрешиме доколку Пелагонија ја наречеме археолошко-истражувачка лабораторија на отворено. Со цел дополнително да се оправда овој епитет, тој простор мора да го опишеме како лабораторија во која се применуваат современи методи на мултидисциплинарни истражувања како што се рекогносцирање, ископувања, лабораториски анализи, археоботанички анализи, обработување на материјалната култура и теренските податоци, дигитално-топографско мерење и 3Д моделирање и, секако, презентации, изложби и дискусии.

Преточувајќи ги наведените активности во проектната програма за просторна интервенција на овој истражувачки процес, повеќе од евидентно е дека за имплементација на археолошките истражувања потребна е форма која ќе ги задоволи превентивните карактеристики, но истовремено ќе придонесе за продуктивноста и изложеноста на археолошкото наоѓалиште кон пошироката стручна и општа јавност. Потребно е повеќе од индивидуални, изолирани интервенции кои во својата засега препознатливата форма, претставуваат заштитни бариери и ограничувања на најблискиот контекст на наоѓалиштето.

Современите развојни тендеции како закана за просторната интеграција на културното наследство

Доколку ги анализираме типолошко-морфолошките карактеристики на изградените содржини на територијалниот опфат, ќе констатираме рамномерна распределба на изградената содржина единствено кај групации кои ги формираат руралните и урбаните населби, темелејќи се на нивниот историскиот континуитет.

Од друга страна, дисперзирањето на „градот“ низ поголема територија како карактеристика на либералната економија постепено ги рedefинира неизградените просторни ситуации и нуди нова програмска комплексност. Ова придонесува за појава на нови развојни, локални економски зони и стопански комплекси на територија на општините, надвор од нивните урбани центри, кои заради нивната функционална логика во овој социо-економски контекст и, пред сè, преку загарантираните права на сопственост и можноста за програмска пренамена се развиваат во форма на остров, секогаш прикачени на постоечката линиска инфраструктура, најчесто на регионалната и локалната патна мрежа (сл. 6). Нивната просторна реперкусија предизвикува узурпација на територии во непосредна близина на големите урбани центри и руралните населби во развој, површини кои поседуваат специфични почвени карактеристики или на територија која е од суштествено значење во поширок истражувачки контекст.

сл. 6

Во таква ситуација, повеќе од неопходен е инклузивен процес на регионално планирање во кој заборавените фрагменти од културно-научно значење, прецизно ќе се лоцираат и документираат, подоцна за да постанат фактор на кој му е потребна адекватна инфраструктура на територијален размер.

Ваквата состојба не води до заклучокот дека актуелните процеси на развојното планирање, својот приоритет го засноваат на инфраструктурниот развој кој ги поддржува процесите на индустријата, транспортот, надоградбата и зголемувањето на капацитетот на наследените капитални инфраструктурни зафати како што се мелиоративните системи и системите за наводнување.

Симулација на просторни модели и структурално-обликовни постапки за превенција и промоција на археолошките локалитети

Во контекст на процесот на регионално планирање во рамки на северниот дел од Пелагониската Котлина, истражувачкиот фокус препознава еден линиски капацитет кој претставува главна регионална оска на поврзување во правец исток-запад (сл. 7). Тој линиски капацитет се протега од градот Прилеп, поточно од село Мало

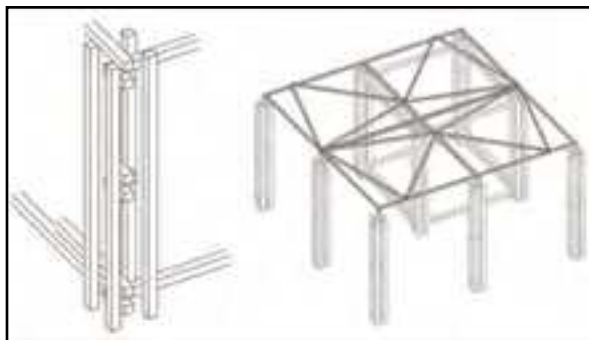

сл. 7

Коњари на исток до село Кривогаштани на запад, и тој е специфичен по тоа што претставува линиски инфраструктурен систем кој поминува по целата широчина на Пелагониската Котлина. Оваа линиска претпоставка и сега е така структурирана, така што, практично, нејзиното нагласување претставува само статутарно признавање

на овој линиски концепт со територијално-економски акцент. За потребите на овој територијален, линиски потег се преземаат информациите добиени од рекогносцирањето на повеќе локалитети рапоредени во близина на Врбјанска Чука и хипотетички се разработува структурално-обликовен модел за локалитетот Врбјанска Чука, од чија фотодокументација се користат материјали кои се искористени во визуелната презентација.

Главниот просторно-обликовен предизвик на оваа оиска е да се постават принципи од кои ќе се развива линеарниот вид на инфраструктурата која ќе го предводи интегративниот капацитет на целината. Како резултат на тоа, главна цел е да се надмине функционалната фрагментираност во регионот со појава на интервенции во препознатлив размер, на утврдени критични точки, што би придонело да се достигне функционална интеграција и визуелната препознатливост на регионот.

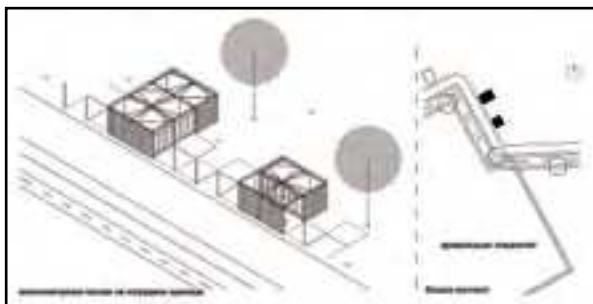

сл. 8

Се јавува потребата од појава на структури/содржини кои ќе создадат простор во кој би функционирале централните институции или нивни дисперзирани ограноци (сл. 8). Сепак, ваквото „населување“ не смее да прерасне во процес на урбанизација во крајно сензитивна област, загрозувана од таквата појава. Структурите мора да се надоврзат на логиката на позитивно оценетите структурални појави од околината и нивниот начин на функционирање, да ги користат постојните материјали и елементи со тоа што би имале структурално ограничување на нивниот раст и развој.

Една од позициите која директно се надоврзува на културниот интегративен принцип, претставува интервенција по обемот на археолошките наоѓалишта (сл. 9). Таквата појава се должи на суштинската потреба за просторен модул кој ќе обезбеди услови за директна истражувачка активност, лабораторија за испитување на наодите, работилница за дополнителни археолошки активности и простор за нивно изложување. Ваквиот начин би ја стимулирал оваа културна активност и би создал простор за негова локална и глобална промоција која е од национално значење.

Клучниот аспект на кој треба да се темели оваа интервенција (сл. 10), која произлегува од овој инклузивен процес на регионално планирање, е степенот на диверзитет во рамки на својот близок и широк радиус на интервенирање. Пренесено во прецизни

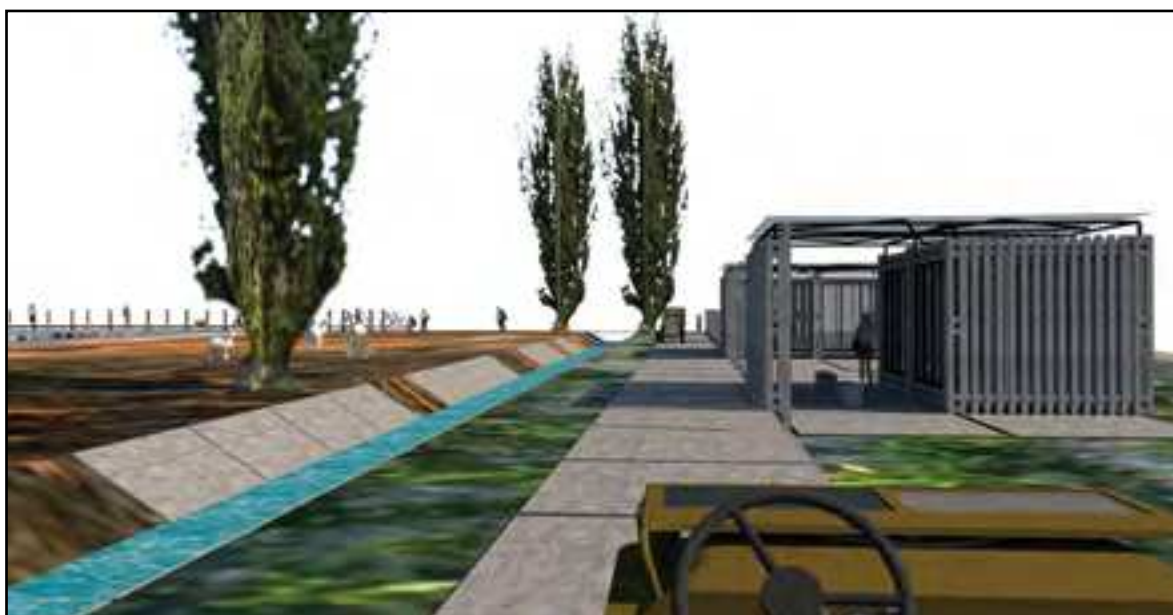
сл. 9

постапки, тоа претставува степен на вклучување на останатите комплементарни или процеси кои се сосема конфликтни со примарниот процес на интервенција. Преку времево детектирање на позициите што треба да бидат подложни на археолошки истражувања, може да се создаде план преку кој мелиоративните процеси, заедно со системите за наводнување и каналите за одводнување ќе ја приспособат

сл. 10

својата траса во однос на дефинираниот радиус на наоѓалиштето. Следствено, стопанствениците на земјоделски површини ќе бидат компензирани со преостанатата расположлива површина за обработување, а кога главните ископувања ќе се спроведат на терен и ќе се утврди дека повеќе нема потреба за проширување на површината на наоѓалиштето, во блискиот контекст ќе продолжи да опстојува земјоделската и сточарската активност во дозволени размери. На овој програмски диверзитет ќе се додадат активностите на истражувачкиот процес, кои, своите лабораториски активности, испитувања и изложување на пронајдоците на јавна презентација и дискусија ќе ги спроведуваат на конкретната локација во просторните структури што ќе им бидат овозможени да ги изградат и стопанисуваат со нив. Културно-истражувачките процеси секогаш се поволна подлога врз која се развива културниот туризам, така што целокупната инфраструктура која ќе биде ставена во служба на детектираните археолошки наоѓалишта, со текот на времето ќе биде надоградена за потребите на туризмот и, секако, рекреацијата.

сл. 11

сл. 12

Заклучни согледувања

Досегашниот праволиниски начин на култивирање на пејзажот ја врами перцепцијата за инфраструктурата како доста крут и монолитен систем што е неопходен, примарен и капитален. Сепак, современите ситуации во голема мера го истакнуваат конфликтот и спротиставеноста на капиталните системи во поголем размер и поединечните точки, правци или зони на интерес, пред сè, од полето на културата и екологијата. Таа конфронтација, несомнено, треба да ја надраснеме и тој конфликт на спротиставености да се претвори во конфликт на продуктивна и генеративна алатка.

Симулацијата на просторните модели и структурално-обликовните постапки применети примарно на точките на интензитетот предетерминирани од археолошки наоѓалишта и локалитети поседуваат стремез да постанат додадена вредност на пејзажната инфраструктура (сл. 11, сл. 12). Нивното директно присуство во процесот на регионалното планирање во улогата на инфраструктурен елемент со еднаква вредност како и сите останати, нуди можност да се избалансира приоритетот и примарноста помеѓу сите чинители на природните и изградени елементи на пејзажот. Конечно, разработениот модел внесува нови социјални квалитети и капацитети во проектираните инфраструктурни интервенции преку внесувањето на јавна програма, оддавање на простор за културна размена и презентација, простор за социјализација, едукација и рекреација.

Библиографија

кирилична

Бошевски, М. 1977. *Развојниот пат на водостопанството на Пелагонија*. Битола.

Китаноски, Б. 1971. *Прилеп и Прилепско низ историјата, книга прва: Од праисторијата до крајот на првата светска војна*. Прилеп: Институт за национална историја – Скопје.

Мургоски, А. 2014. *Археологија во Општина Кривогаштани*. Општина Кривогаштани.

Савески, С. 2003. *Прилепско Поле и Бушева Планина: Картографско-географска анализа*. Скопје: Институт за Географија, Факултет за Природно Математички науки, Универзитет Св. Кирил и Методиј.

Караџоски, В. (уред.). 2014. *Прилеп, Милениумско пулсирање 1914–2014*. Прилеп: Локална самоуправа на Општина Прилеп, Друштво за наука и уметност – Прилеп.

Панов, М. 1969. *Некои методолошки елементи во проучувањето на географската средина*. Скопје: Институт за географија, Факултет за Природно Математички науки, Универзитет Св. Кирил и Методиј.

Миткоски, А. и Темелкоски, Д. 2019. Георекогносцирање на територијата на општините Прилеп, Долнени, Кривогаштани и Крушево. *Патримониум* 17: 87–106.

Миткоски, А. и Темелкоски, Д. 2019. *Античко македонски локалитети во прилепскиот регион*.

Наумов, Г. 2014. *Неолитски истражувања во котлина Пелагонија*. Извор: Дневен весник Утрински, Скопје, 29 Декември 2014.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Мургоски, А.; Бенеш, Ј.; Милевски, Ѓ.; Пшибила, М.; Комаркова, В. Вихронова, М. и Стојмановски, И. 2016. Истражување на Врбјанска Чука кај Славеј – 2016. *Патримониум* 14: 13–42.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Мургоски, А.; Бенеш, Ј. и Милевски, Ѓ. 2017. Рекогносцирање на предисториски локалитети во Северна Пелагонија. *Патримониум* 15: 11–36.

Стефановски, П. 2015. *Пелагонија наликува на езеро*. Извор: www.alfa.mk 01.02.2015.

латинична

Belanger, P. 2013. *Landscape Infrastructure: Urbanism beyond engineering*. Wageningen: Wageningen University.

Rudolfsky, B. 1987. *Architecture without Architects*. Albuquerque: University of New Mexico Press.

Sloterdijk, P. 2016. *Welcome to the Anthropocene: debate with Peter Sloterdijk and Bernard Stiegler*. Nijmegen.

Илустрации

Сл. 1 Фази на извршување на мелиоративни зафати (Бошевски 1977).

Сл. 2 Инсталирана мрежа на хидросистемот за наводнување во Прилепско Поле. (Извор: А.Д. Водостопанство, Подружница *Прилепско Поле* – Прилеп).

Сл. 3 Позиција на населени места во подрачјето на Прилепско поле (ГИС илустрација на авторот).

Сл. 4 Археолошка карта на Република Македонија со територијален фокус на Прилепско Поле; наоѓалишта од римскиот период; населби, утврдувања, патишта и други поединечни објекти (автори: Благоја Маркоски и Воислав Санев).

Сл. 5 Карта на северниот дел на Пелагонија со рекогносцирани предисториски локалитети: 1. Врбјанска Чука – Славеј; 2. Тумба – Боротино; 3. Крушеанска Чука – Врбјани; 4. Коњарски Вис – Славеј; 5. Бел Камен – Славеј; 6. Чука Ливаѓе – Славеј; 7. Тумба Чаир – Пашино Рувци; 8. Средсело – Врбјани; 9. Паралица – Славеј; 10. Чукарчиња – Врбјани (Изработил: Гоце Наумов).

Сл. 6 Индивидуални градежни активности во северниот дел на Пелагонија, село Славеј (Извор: Google maps).

Сл. 7 Линиски капацитет Прилеп – Кривогаштани со позиции на рекогносцирани предисториски локалитети (ГИС илустрација на авторот).

Сл. 8 Структурален елемент и просторно-структурална целина (Илустрација на авторот).

Сл. 9 Програмска целина на Археолошко-истражувачки центар во близок контекст на археолошки локалитет (Илустрација на авторот).

Сл. 10 Визуелизација на синтезениот инфраструктурен приказ (Илустрација на авторот).

Гоце Наумов

Центар за истражување на предисторијата

Goce Naumov

Center for Prehistoric Research

Јасмина Гулевска

Завод и музеј – Битола

Jasmina Gulevska

Institute and Museum – Bitola

Кристина Пенезиќ

Институт Биосенс

Kristina Penezić

Biosense Institute

Феран Антолин

Универзитет во Базел

Ferran Antolin

University of Basel

Александар Миткоски

Завод и музеј – Прилеп

Aleksandar Mitkoski

Institute and museum – Prilep

Амалиа Сабанов

Универзитет во Белград

Amalia Sabanov

University of Belgrade

Раул Сотерас

Универзитет во Базел

Raul Soteras

University of Basel

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНО ИСТРАЖУВАЊЕ НА ВЕЛУШКА ТУМБА ВО 2019 ГОДИНА

MULTIDISCIPLINARY RESEARCH ON VELUŠKA TUMBA IN 2019

Велушка Тумба претставува еден од епонимните локалитети во македонскиот неолит. Надалеку познат по својата специфична материјална култура, тој станува синоним за неолитот во Пелагонија, што во голема мера се темели на истражувањата во 1970-тите, кога овој локалитет излезе во преден план. Во 2017 година се пристапи кон негово повторно истражување, но со примена на нови методи и технологии кои ќе дадат многу повеќе податоци за настанувањето и равивањето на оваа неолитка населба, како и за карактерот на оние што живееле во неа. Во 2019 година се започна и со првото истражување со примена на Харисовата матрица, проучување на наодите по контексти, како и со археоботанички и геоархеолошки анализи. Проектот се реализира меѓу Центарот за истражување на предисторијата, Завод и музеј – Битола, Универзитетот во Базел и Институтот Биосенс. Во текот на теренските истражувања, се работеше на западниот профил, направен од сондата во 1970-тите години, а кој се освежи и се ревидира од здравицата до последните слоеви. За таа цел се направи и мала контролна сонда која овозможи увид во најраните хоризонти на населбата. На тој начин се регистрираа 31 слој и различни појави во нив (седименти, малтер, гареж и лепеж) документирани во 75 стратиграфски единици, што овозможува детален увид во сите стратиграфски елементи и доследно реконструирање на архитектонските активности и промени во доменот на материјалната култура. Според деталниот преглед на стратиграфијата, може да се заклучи дека неолитската населба била формирана врз мала природна тумба од песок, а во која се регистрирани 12 нивоа на градење. Овие архитектонски појави се дефинираа како градби, иако во некои случаи можеби станува збор и за обновување на веќе постојни објекти. Паралелно со археолошките истражувања, се вршеа геоархеолошки и археобо-

танички анализи кои посочија на помали населби до Велушка Тумба (или поплавување на нејзината периферија во пораните фази), како и консумирање на пченица, јачмен, грашок, леќа, јагода, лешник, бозел и диво просо од страна на нејзините жители.

Клучни зборови: *неолит, архитектура, керамика, георхеологија, археоботаника*

Veluška Tumba is one of the eponymous sites in the Macedonian Neolithic. Widely known for its specific material culture, it is becoming synonymous with the Neolithic in Pelagonija, which is largely based on research in the 1970s, when the site came to the fore. In 2017, it was re-explored, but with the application of new methods and technologies that will provide much more information about the origin and development of this Neolithic settlement, as well as the character of those who lived in it. In 2019, the research began with the application of the Harris matrix, the study of finds by context, as well as archaeobotanical and geoarchaeological analyzes. The project is a collaboration between the Center for Prehistory Research, Institute and Museum – Bitola, the University of Basel and the Biosense Institute. During the field research, the western profile was studied, made by the probe in the 1970s, which was refreshed and revised from the bottom to the last layers. For that purpose, a small control trench was made which provided insight into the earliest horizons of the settlement. Thus, 31 layers were registered along with different features in them (sediments, mortar, cinder and glue) documented in 75 stratigraphic units, which provides detailed insight into all stratigraphic elements and consistent reconstruction of architectural activities and changes in the field of material culture. According to the detailed review of the stratigraphy, it can be concluded that the Neolithic settlement was formed on a small natural sand mound, in which 12 levels of construction are registered. These architectural features have been defined as constructions, although in some cases it may be the restoration of existing buildings. Along with the archeological excavations, geoarchaeological and archeobotanical analyzes were carried out which pointed to smaller settlements near Veluška Tumba (or flooding of its periphery in the early stages), as well as consumption of wheat, barley, peas, lentils, strawberries, hazelnuts, elderberries and wild millet by its inhabitants.

Keywords: *Neolithic, architecture, pottery, geoarchaeology, archaeobotany*

Археолошкиот локалитет Велушка Тумба е основан во неолитот и содржи повеќе фази на живеење во овој период. Тој претставува една од најголемите тумби во централниот дел на Пелагонија, лоцирана во близина на селото Породин, односно 400 метри јужно од него (сл. 1). Ваквата положба во плодна долина опкружена со планини и ридови, овозможила континуирано обезбедување ресурси за егзистенција и постојан општествен живот. Како резултат на тоа, во околината на Велушка Тумба се утврдени голем број неолитски и енеолитски тумби, но и од бронзено време, што укажува на атрактивноста на регионот за некои од првите земјоделски и металуршки заедници во Пелагонија.

Велушка Тумба е ископувана во повеќе археолошки кампањи. Првата е започната во 1971 година и се одвивала во неколку етапи во 1970-тите (Симоска и Санев 1975; Санев и Симоска 1983). Во 1980-тите, исто така, се изведени неколку сондажни ископувања, по што настани голем временски хијатус до 2010-тите (Симоска 1986). Во овој период се направени уште неколку помали истражувања (Стојанова Канзурова 2017), а во 2017 година се започна со нова кампања која воведува нови мултидисциплинарни методи и меѓународен тим. Оттогаш, локалитетот се ископува и се проучува од интердисциплинарен тим, кој покрај ископувањето, исто така, вклучува и геомагнетно скенирање, радиокарбон анализи, археоботаника, георхеологија, 3D моделирање, проучување на техниките на градење итн.

Истражувачката сезона во 2019 година е дел од оваа кампања и поради тоа во овој труд се сумираат резултатите од теренската работа, геонаучните и археоботаничките анализи.

Преглед на теренските истражувања

Една од главните цели на тимот што ја истражува Велушка Тумба е да го проучи локалитетот од различни перспективи, а не само преку ископување и документирање на материјалната култура и градбите (сл. 1). Затоа тимот е сочинет од повеќе стручни лица, со цел да се разберат процесите на формирањето на населбата, нејзината хронологија и животната средина, градежните материјали и техники, просторната организација, исхраната на луѓето и животните, грнчаријата и глинените претстави итн. Како резултат

сл. 1

на тоа, екипите од Центарот за истражување на предисторијата, Завод и музеј – Битола, Универзитетот во Базел и Институтот Биосенс, заеднички придонесоа за нови сознанија поврзани со овој археолошки локалитет и со општествата коишто него го населувале.

Теренската работа во 2019 година беше фокусирана на сондата во западниот дел на тумбата, која е отворена во 1970-тите години. Со оглед на тоа што овие истражувања беа од помал обем, не се отворија нови квадранти туку се направи една мала контролна сонда од 2x2,5 метри и се дефинира веќе постојниот западен профил во должина од 6 метри. Овој профил се расчисти, со оглед на тоа што во голема мера беше еродиран и обраснат со вегетација, па беше неопходно да се одстранат наталожената земја и бројните растенија. На тој начин, западниот профил повторно се отвори по речиси 4 декади, и тоа во висина од 3 метри, освен во рамките на контролната сонда, каде што профилот има уште еден дополнителен метар (сл. 2). Поради тоа, се направи вертикален канал по должината на профилот (25x25 см), со цел да се земат примероци од секој слој за горенаведените анализи, како и фрагменти од керамика, за да се следат промените во материјалната култура. Со тоа се овозможи нов и многу потемелен увид во стратиграфијата на теренот. Слична функција имаше и контролната сонда, која започнува од нивото каде што се запрени истражувањата во 1970-тите години и оди сè до здравицата. Како резултат на тоа, првпат на овој локалитет се направи мошне детален преглед во сите формациски процеси и стратиграфски промени од настанувањето на неолитската населба па сè до нејзиниот крај.

Во текот на истражувањето, тумбата, како и сондата во неа, беа фотографирани, со што се даде детален и јасен преглед на слоевите и структурите во профилот и контролната сонда. Имајќи го предвид мултидисциплинарниот пристап во овој археолошки проект, беше спроведено и археоботаничко анализирање на органските остатоци, како и геолошки анализи, што, пак, вроди со одлични првични резултати. Од тие причини, беа земени бројни примероци на земја, што потоа се анализираа синхронно со теренската

сл. 2

работа на профилот и во сондата. Ваквиот метод овозможува доследна реконструкција на животната средина околу тумбата, увид во исхраната и стопанството во неолитот, но исто така и разбирање на формациските и геолошките процеси во, под и околу населбата. Во тој контекст, треба да се истакне дека се земаа и примероци од јаглен и семиња што се предадени за C^{14} и AMS анализи. Со тоа ќе се добијат точни податоци за времето на настанувањето и функционирањето на оваа населба во неолитот.

За време и по теренската работа дополнително се работеше на документирање и анализирање на наодите откриени во текот на ископувањето. Материјалот се систематизираше според категоријата посебни наоди (ПН – што се инвентаризираат во музејот) и студиска керамика, а посебно се проучуваа керамиката и камените алатки. Наодите се цртаа и се фотографираа, а потоа и детално се проучуваше нивната технологија и контекстот за да се разберат подобро нивната изработка и промените во текот на разни стадиуми на населбата. Затоа керамиката од секој контекст (СЕ) посебно се групираше (ПН и студиски материјал) и се проучуваше, при што се добија многу информации за карактеристиките на садовите во сите развојни фази на локалитетот.

Резултати од теренските истражувања

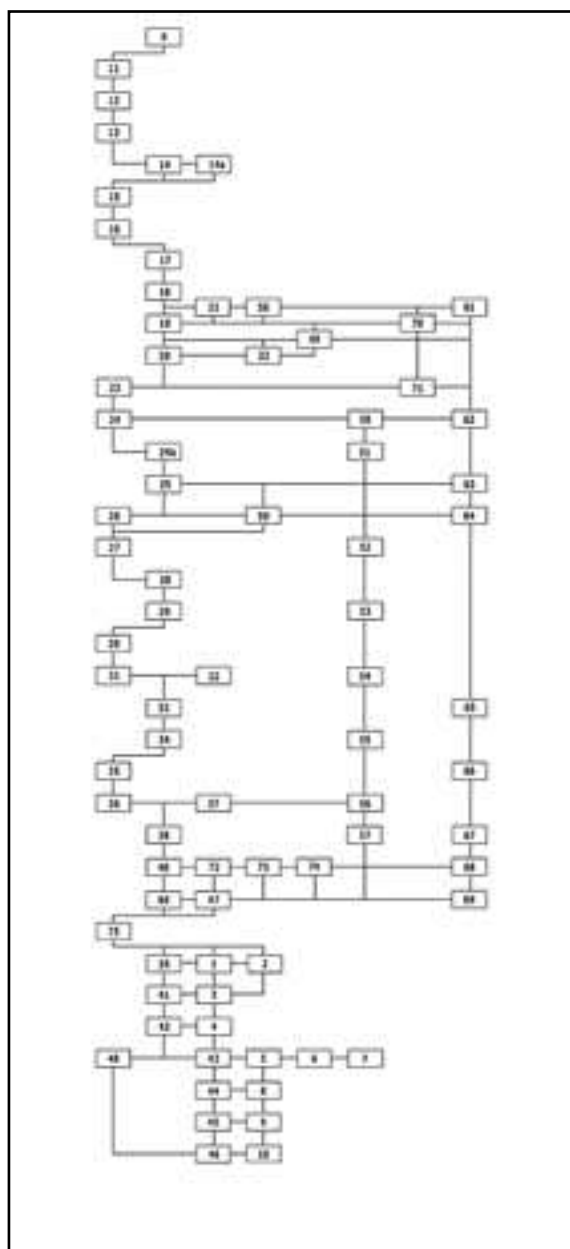
Благодарение на мултидисциплинираниот пристап во овојгодишното истражување на локалитетот Велушка Тумба, се добија мноштво нови и корисни податоци за настанувањето, развојот и крајот на оваа населба. Исто така, се добија одлични сознанија за архитектурата и материјалната култура, но и за исхраната, економијата и животната средина во неолитот. Со оглед на тоа што се работеше единствено на западниот профил и во контролната сонда, сите археолошки и археоботанички податоци се добиени од овој простор, додека геоархеолошките се вршеа на различни делови од тумбата и надвор од неа, а за кои подоцна ќе стане збор.

Западен профил

Просторот којшто се истражуваше на западниот профил изнесува 6 м широчина и 3 м височина, додека во делот на контролната сонда тој има 2 м широчина и речиси 4 м височина (сл. 2). После неговото расчистување, профилот се искористи да се ревидира стратиграфијата на Велушка Тумба добиена од ископувањата во 1970-тите. Според тогашните сознанија, констатирани се 9 слоеви во 4 културни хоризонти, што овозможило увид во развојот на населбата и промените во материјалната култура. Сепак, при истражувањата во 2019 година, се констатираа 46 промени во вертикалниот распоред на стратиграфијата на профилот, а кои им припаѓаат на 31 слој сочинети од архитектонски обележја и седименти. Сите овие појави беа регистрирани со стратиграфски единици (СЕ), кои овозможуваат детално следење на промените во профилот според Харис-матриковскиот метод. Во овие 31 слој во стратиграфијата на профилот беа документирани вкупно 75 СЕ-а, што укажува на општествената динамика во оваа неолитска населба (Сл. 3).

Како резултат на примената на Харисовата матрица, се доби јасен преглед на сите регистрирани појави на СЕ и нивниот стратиграфски сооднос. Бележењето на СЕ започна со изведувањето на контролната сонда, за што подолу ќе стане збор, но кога тие појави се регистрираа и во западниот профил (кој ја сочинува едната страна од контролната сонда), тогаш тие се изедначуваа и покрај тоа што добиваа нови броеви.

Овде треба да се истакне дека сите констатирани слоеви му припаѓаат на неолитот, освен рецентниот и тој под него, каде што се констатирани елементи на неолитски материјал и скромно присуство на керамика од крајните предисториски периоди. За разлика од мноштвото пелагониски тумби, во Велушка Тумба не се регистрирани средновековни јами и хоризонти, а кои на другите локалитети во голема мера ги пробиваат и ги оштетуваат неолитските слоеви. Тоа овозможува многу потемелен увид во неолитските контексти без нарушувања што би го редуцирале опсегот на информации, а за жал во голема мера загубени на тумбите во кои се присутни антички и средновековни јами (Симоска и др. 1979; Симоска и Кузман 1990; Китаноски 1989; Китаноски и др. 1978; Миткоски 2005; Наумов и др. 2016).

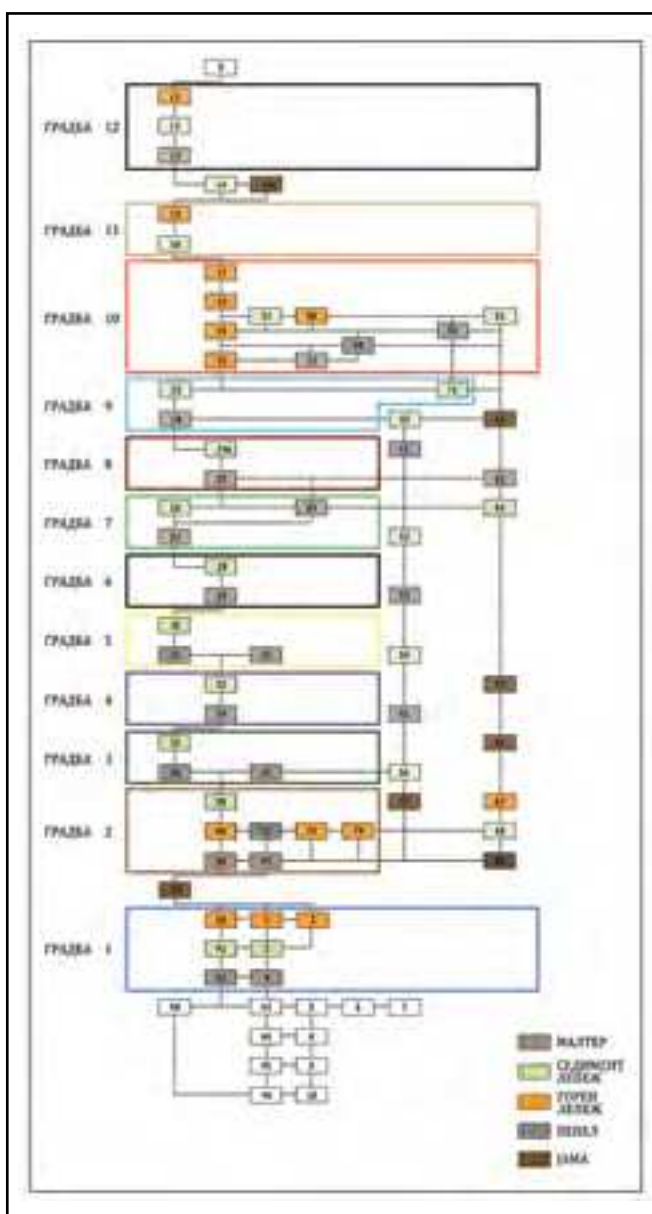
сл. 3

Контролна сонда

При расчистувањето на еродираниот и обраснат простор во западниот профил, се формира и помала контролна сонда со чија помош се направи увид во најраните слоеви на неолитската населба. Со оглед на тоа што 3/4 од западниот профил не стигнуваат до здравицата туку до 1 м над неа, неопходно беше во еден дел да се ископува до здравицата. Иако мала во своите димензии (ш. = 2x2,5м; в. = 1 м), контролната сонда овозможи да се регистрираат првите архитектонски структури во населбата, но и седиментите што се наоѓаат меѓу нив и здравицата, а кои содржат керамички и археоботанички материјал. Исто така, во неа при геоархеолошките истражувања се направи бушење во здравицата, а со цел да се види дали е таа само седимент врз некој постар културен хоризонт или пак навистина станува збор за природна формација врз која почнала да се формира и развива неолитската населба. Исто така, од оваа сонда се земаше и поголемо количество на земја од седименти и архитектонски структури (малтер и лепеж) за археоботанички и геоархеолошки анализи.¹

Во рамките на контролната сонда, се регистрираа 10 стратиграфски единици во целосна височина од 1 метар, а кои се однесуваат на појави поврзани со градби (лепеж, малтер и гареж), површина со културни остатоци (керамика и храна) и природни седименти. На тој начин, добиени се сознанија за почетоките на неолитската населба, особено поради тоа што се земено примероци од јаглен, пченица, јачмен и лешник од повеќе СЕ што треба да бидат обработени преку радиокарбон анализа (C¹⁴). Тоа ќе даде мошне прецизни сознанија за времето во кое почнал животот на овој локалитет, како и за природните и културните процеси што се одвивале на самиот почеток од населувањето на оваа тумба.

¹ Во случајот со неолитските куќи, малтерот претставува смеса од белузлава глина и толчен варовник со која се обложувале подовите и ѕидовите. Не ретко се користел и за целосно формирање на подовите или основата врз која тие се напластувале (Наумов и др. 2018; Naumov et al. *in press*).

сл. 4

Стратиграфија и архитектура

Речиси сите СЕ се дел од архитектонски обележја (печен и непечен лепеж, малтер, гареж или пепел), или пак од седименти и јами со кои се објаснуваат градежната и културната динамика на оваа неолитска населба. Како што беше и погоре посочено, во културен профил од 3,83 м височина, регистрирани се 46 стратиграфски промени во рамките на 31 слој, а во кои се евидентирани 75 СЕ. Имајќи ја предвид големата густина и квантитет на слоеви со лепеж, малтер и гареж, може да се претпостави дека во овој дел од тумбата имало 12 архитектонски целини (градби) од најдолниот до најгорниот хоризонт (сл. 4). Присуството на 12 градби во речиси 4 метри височина го потврдува интензитетот на живеење на Велушка Тумба, а кое се одвивало единствено во неолитот, што може да се потврди од откриениот движен материјал (претежно керамика).

Во моментот, тешко е да се констатира колку од овие градби им припаѓаат на исти или различни неолитски хоризонти, бидејќи податоците, пред сè, се добиени од документирањето на стратиграфските појави во профилот, а не од ископување на цели или делумни археолошки контексти. Поради тоа, не би било издржано доколку определувањето на хоризонтите и припадноста на архитектонските структури се определи единствено преку увид во профилот. Од друга страна, документирањето и анализата на керамиката откриена во повеќето СЕ укажува на континуитетот во керамичката продукција, без присуство на некакви поголеми промени во технологијата на изработка на садовите, за што подолу повторно ќе стане збор.

Но она што е битно да се акцентира во овој контекст, претставува отсуството на архитектонски обележја во најдолните стратиграфски слоеви. Имено, во височина од 1 м од здравицата воопшто не се регистрирани остатоци од лепеж, малтер или гареж што укажува на тоа дека немало градби во слоевите врз здравицата, барем во овој дел од тумбата. Тука се отвора прашањето дали веднаш по природната структура се граделе првите објекти, како што е случај на други неолитски населби (Grbić et al. 1960; Симоска и Санев 1977; Наумов и Томаж 2015; Naumov et al. 2018), или пак тие природно и вештачки се напластувале со слоеви пред да се започне со живот во овој дел? Она што треба тука да се посочи е малиот број на керамички материјал во овие најдолни слоеви, кој целосно отсуствува во неколкуте СЕ веднаш над здравицата, т.е. во СЕ 8 и 9. Тоа покажува дека можеби овие слоеви претставуваат дел од геолошки процеси или се резултат на намерно седиментирање (нивелирање) на природната тумба пред да се започне со градење на неа, односно од СЕ 4 па натаму.

Со цел да се направи увид во СЕ-ата, на кратко ќе се образложи нивниот распоред и позицијата во однос на стратиграфијата. СЕ од 1 до 10 припаѓаат на северниот профил на контролната сонда, додека оние од 11 до 46 се поврзани со западниот профил, кој, пак, е составен дел и од контролната сонда. Поради тоа, СЕ 39–46 од западниот профил се идентични со СЕ 1–10 од северниот профил на контролната сонда, односно им припаѓаат на исти архитектонски и геолошки елементи. Тука треба да се укаже и на тоа дека поставувањето на СЕ беше озгора надолу, така што рецентните и најдоцнежните неолитски слоеви во западниот профил почнуваат од СЕ 11 и одат надолу до СЕ 46, односно до здравицата. Исто е и со случајот во контролната сонда, каде што најгорната СЕ 1 почнува од првите неолитски слоеви и останатите следат под него до здравицата СЕ 10.

Имајќи го предвид распоредот на СЕ, може да се посочи нивниот сооднос и она што тие го претставуваат. Како што беше и погоре спомнато, СЕ 8 и 9 се најраните појави над здравицата (СЕ 10) сочинета од ситен песок, веројатно формиран во текот на постоењето на езеро во неогенот (Dumurdzanov et al. 2004). Двата слоја врз неа претставуваат компактна зеленикава земја, која може да е дел од протохумусот (особено СЕ 9). Во нив речиси воопшто нема археолошки материјал, а и присуството на археоботанички остатоци е многу мало. Според тоа, може да се смета дека барем во овој дел од населбата не се градело веднаш врз здравицата, туку геолошките седименти биле искористени за нивелација на просторот. Поради тоа и се открива мал број на археолошки и археоботанички материјал.

Слична е ситуацијата и со СЕ 5–7, кои, исто така, немаат никакви архитектонски обележја, барем во контролната сонда. Тие претставуваат различни нијанси на зеленикава компактна земја која во одредена мера се разликува од долните слоеви. За разлика од долните слоеви, во нив веќе има керамика и остатоци од житни култури. Поради тоа, може да се смета дека во овие слоеви, во други делови на населбата, можно е да има и остатоци од градби, кои евентуално би се откриле со некои идни истражувања.

СЕ 4 е првата појава која во овој простор може да се поврзе со архитектура (сл. 4). Станува збор за малтер мешан со гареж, што претставува подно нивелирано ниво од неолитска градба, а која во овој случај може да се именува како Градба 1. Над СЕ 4 е СЕ 3, слој од седимент наталожен по напуштањето на градбата, врз кого се има урнато сидот од печен лепеж СЕ 1 и малтерот користен за негово израмнување и изолација (СЕ 2). Според тоа, може да се заклучи дека појавите од СЕ 1 до СЕ 4 претставуваат составен дел од еден објект, односно Градба 1, а коишто се еквивалентни со СЕ 39, 41 и 42 во западниот профил.

Над Градба 1 наталожен е седимент (СЕ 75) кој претставува нејасна целина сочинета од кафеникава земја и археолошки материјал, а кои продолжуваат и во остатокот од западниот профил. Врз него неа се наоѓа СЕ 60 (малтер и гареж), што е дел од подното ниво на помлада градба, а во која се наоѓа и малата печка СЕ 48. До неа и врз подот (СЕ 60) е присутен слој (СЕ 38) со мешавина од кафеникава земја и ситни парчиња од лепеж, како дел од седиментот што се наталожил пред паѓањето на сидовите од лепеж. За разлика од претходната градба, во оваа нема зачувани масивни делови од лепежот, што

сл. 5

пак укажува и на неинтензивното горење на сидовите. Исто така, елементи од оваа градба се регистрираат по должината на целата површина на западниот профил (кон север), што е карактеристично и за подоцнежните градби. Тоа укажува дека овие објекти градени еден врз друг, имаат поголеми димензии, и тоа најмалку 6 м, колку што изнесува должината на западниот профил. Според тоа, СЕ 38 и 60 се составен дел од ист објект, кој може да се именува како Градба 2, со една структура откриена во неа (СЕ 48), регистрирана само во рамки на профилот.

СЕ 48 претставува печка, со димензии многу помали од оние на останатите локалитети во Пелагонија, односно со широчина 58 см и височина од 27 см (сл. 5). Со оглед на тоа што влегува во профилот, не може да се утврди нејзината должина. Нејзиниот облик е издолжен и елипсовиден, во горниот дел завршува калотесто, иако евидентни се оштетувања на десната страна од притисокот на слоевите и градбите врз неа, односно од колец кој бил всаден во неа. Сидовите се тенки и изработени од лепеж (СЕ 73), додека подницата е сочинета од неколку слоја на лепеж измешан со малтер и гареж (СЕ 72 и 74), како резултат на интензивното користење на печката. По документирањето на печката, се исчисти нејзината внатрешност и земјата се предаде на флотација и археоботаничка анализа. Имајќи предвид дека овие анализи сè уште се во тек, останува нејасно што се подготвувало во неа, иако може да се претпостави дека таа претежно се користела за печење леб.

Тука треба да се истакне дека во западниот профил на нивото на печката, односно на Градба 2, се откри јама (СЕ 40), која оди длабоко до здравицата и ја пробива Градбата 1, како и слоевите под неа. Регистрираната длабочина на оваа јама изнесува 1,20 м, но таа продолжува и подлабоко во здравицата. Поради работата концентрирана на профилот, не се ископуваше јамата во здравицата, што останува како активност за следната археолошка кампања. Од расчистувањето на нејзината површина при рамнењето на профилот, се издвои и материјалот откриен во неа, а кој потврдува дека таа му припаѓа на неолитот и била во функција кога Градбата 2 била активна.

Веднаш врз Градбата 2, односно печката (СЕ 48), се наоѓа набиен под (СЕ 36 и 37) кој всушност ја искористил постарата структура како супструкција за нов објект. Оттаму и слојот што се наоѓа околу печката (СЕ 38), а во кој има ситни зрна од лепеж, може да се смета дека ја има истата улога. На тој начин, сидовите од Градбата 2 биле раситнети на помали парчиња и потоа нивелирани со седиментираната земја за да се направи подлога врз која ќе се гради новиот објект, односно Градбата 3. Подот СЕ 36 и 37 е дел од Градбата 3, а сочинет е од гареж, пепел, малтер и компактна глинеста зелена земја (непечен лепеж), за разлика од Градбата 1, каде што сидовите страдале од пожар или пак во тие делови имало поинтензивно горење како дел од секојдневните активности (греење и готвење). Во случајот со Градбата 3, може да се констатира дека немало поголемо опожарување, бидејќи во СЕ 35 (седминент од земја мешана со зрна од лепеж), што се наоѓа врз подот СЕ 36, нема масивни парчиња од сидовите настанати како резултат од интензивно горење.

Тука треба да се истакне дека овој под, односно целата Градба 3, нема идеална хоризонтална позиција, туку таа е малку навалена кон северната половина. Прашање е дали оваа ситуација е резултат од притисокот на градбите од горните хоризонти или пак овој објект едноставно го следи падот на тумбата кон север? Ова би можело да се провери со идните георхеолошки истражувања (сондирања/бушења) од централниот дел на тумбата кон нејзината северна периферија или пак со целосно ископување на површината на Градбата 3, што во моментот се наоѓа во просторот од кого што е формиран западниот профил. Слична ситуација има и со објектите над Градбата 3, иако во нивниот случај падот кон север е многу помал отколку оној јасно евидентиран на подот СЕ 36.

Веднаш врз Градбата 3 се наоѓа Градбата 4, сочинета од СЕ 34 и СЕ 33. Како и во случајот со другите градби, СЕ 34 претставува под од раситнет малтер, пепел и гареж. Но, за разлика од другите случаи, овој под е многу тенок и компактен и речиси без никаква

промена оди од едниот до другиот крај на западниот профил, каде што е прекинат од поголема јама, за која подоцна ќе стане збор. На него е откриена мелница, која воедно е најдолната од повеќето крупни мелници што се наоѓаат во иста вертикала, но во различни слоеви, односно градби. Останува да се одговори која е причината за поставување на мелници на исто место во различни објекти што се градат еден врз друг или пак да се одгатне дали станува збор за јама во која се депонирале мелници, а чиито контури не можат да се регистрираат во профилот? Тука дополнителна забуна создава и една кружна но хоризонтална јама, која започнува од оваа градба. Таа е најверојатно создадена од лисици што го искористиле еродираниот профил и шуплините меѓу мелниците за да направат живеалиште. Секако, и оваа претпоставка треба да се провери преку идните ископувања во овој простор.

Во контекст на Градбата 4 и стратиграфијата на профилот, треба да се истакне дека почнувајќи од оваа градба па во неколкуте над неа, седиментирањето меѓу подот и следната градба станува помало. Доколку во градбите 1, 2 и 3 ова седиментирање на остатоци од прав и урнати сидови е далеку поголемо, од Градбата 4 ваквата ситуација значително се менува. Тоа укажува на пократкотрајно користење на живеалиштата и поинтензивно градење, или пак обновување на веќе постојните објекти. Тука треба да се истакне дека од Градбата 5 значително се менува и бојата на земјата во западниот профил. Имено, таа од овој објект па сè до Градбата 11 е многу посветла отколку во слоевите од Градбата 4 до Градбата 1 и под неа. Во моментот не може да се одговори дали причините за ваквите разлики се геолошки (поради карактерот на земјата и влијанието на климатските фактори) или пак технолошки (како резултат на промена на материјалот и начинот на градење)? Ова се прашања што во идните истражувања би можеле да се одгатнат со геолошките и микроморфолошките анализи, а за кои се земаа примероци од профилот.

Говорејќи за Градбата 5, треба да се укаже на тоа дека нејзиното дефинирање е отежнато поради густоот распоред на слоевите, па не е сосем јасно дали станува збор за обновувања или пак за изведување на нови пократкотрајни објекти врз неа. Таа е сочинета од под (СЕ 31 и 32), кој претставува мешавина од гареж и белузлав малтер (во северниот дел зачуван и како покомпактна целина) и на кој, исто така, е откриена поголема мелница. Над подот е присутен тенок слој на седимент на сивкаво-зеленикава земја (СЕ 30), најверојатно негорен лепеж. Над него повторно има тенок слој од белузлав малтер од под нивелиран врз Градбата 5. Со оглед на тоа што ваквата појава не може да се утврди како обновување на живеалиштето или евентуално како втор кат, овој под (СЕ 29) во моментот се дефинира како дел од Градбата 6. Таа, исто така, има идентичен слој од сивкаво-зеленикава компактна земја (СЕ 28), која претставува урнат сид од негорен лепеж. Како и во случајот со претходните две градби, така и оваа има помал слој од разурнати и потоа нивелирани сидови.

Ситуацијата со Градбата 7 е сосем спротивна. Нејзиниот под (СЕ 27) е изработен од подебел и компактен пласт од малтер, додека слојот формиран од паднатите сидови (СЕ 26) е далеку подебел од претходните градби. На нејзинот под, во централниот дел од профилот, е откриена масивна мелница, која се наоѓа на истото место каде што имаше мелници и во градбите 4 и 5. Сидовите се сочинети од негорен компактен лепеж со сивкаво-зеленикава боја и веројатно биле многу помасивни во споредба со оние од градбите 5 и 6, или пак имало подолг период на седиментација пред да се изгради новиот објект врз неа, односно Градбата 8. Таа ги има карактеристиките како некои од претходните градби, односно компактен под од малтер (СЕ 25) и тенок слој од урнатите сидови (СЕ

24а) изработени од негорен лепеж. Во јужниот дел на Градбата 8 откриена е поголема мелница. Исто како и во случајот со мелниците од другите градби, така и оваа е поставена во правец исток-запад, што е мошне интересна и невообичаена практика, а која подетално ќе биде обработена подолу. Во оваа градба, пронајдена е уште една помала мелница во истата вертикала како и останатите во централниот дел на профилот.

Контурите на Градбата 9 не се многу јасни, иако нејзиниот под (СЕ 24) е поставен врз Градбата 8 и зачуван е на неколку места во профилот. На него е пронајдена масивна мелница, токму над централната мелница од Градбата 8, на истото место врз оние од градбите 7, 5 и 4. Мелниците меѓу градбите 9 и 8 се издвоени само со еден тенок слој малтер, што укажува на тоа дека претходната била искористена и како супструкција за новото ниво на живеење, односно за новата градба. Сидовите од Градбата 9, исто така, не се масивни и формираат тенок слој од сивкаво-зеленикава компактна земја (СЕ 23). Тука треба да се укаже и на тоа дека разликата во дебелината на слоевите формирани од сидовите во градбите, може да е резултат и на начинот на нивното уривање. Имено, со оглед на тоа што сидовите на неолитските куќи најчесто паѓаат навнатре, тие не секогаш во иста мера се уриваат. На тој начин, на некои места можат да паднат еден врз друг и сидови од различни страни на градбите, додека на друго место да е паднат или урнат само дел од еден сид. Поради тоа и дебелината на овие слоеви во кои се констатирани сидовите од горен или негорен лепеж, е различна, што, исто така, може да биде резултат и од нивелирањето на супструкцијата за градењето на следниот објект.

Случајот со Градбата 10 е интересен бидејќи во овој објект за првпат по градбите 1 и 2 се регистрираат остатоци и од горен лепеж (СЕ 17–20 и 58). Вакви масивни парчиња лепеж се присутни во нејзиниот јужен и северен дел, додека тие целосно отсутуваат во централниот простор, со исклучок на неколку ситни парчиња. Интересно е што меѓу деловите од лепежот (СЕ 17 и 20) има остатоци од малтер или слична белуздава и сивкаво-зеленикава структура (СЕ 18 и 19), што е резултат на невоедначеното горење на сидот. Во тој контекст треба да се укаже и на тоа дека освен овие делови со горен лепеж, поголемиот простор од Градбата 10 содржи негорен лепеж (СЕ 21). Тоа покажува дека сидовите на неолитските градби во Велушка Тумба, барем во пораните и подоцнежните фази, не гореле со ист интензитет, без разлика дали станува збор за намерно или случајно опожарување. Што се однесува до подот на оваа градба, тој е евидентиран во нејзиниот јужен дел на повеќе места (СЕ 22), а во негова височина, во северниот дел од западниот профил, регистрирана е една помала мелница.

Карактерот на Градбата 11 е далеку понејасен отколку оној на претходните објекти, бидејќи во голема мера е оштетена од активностите во слојот врз неа (СЕ 14). На неколку делови од западниот профил се забележуваат елементи од нејзините сидови од горен (СЕ 15) и негорен лепеж (СЕ 16), додека подот не може да се регистрира, освен една појава во северниот дел (СЕ 49), за која не е јасно дали е навистина во релација со Градбата 11. Токму оваа појава е почеток на она што под неа може да се определи како јама, а која е прилично длабока и ги пробива сите објекти од Градбата 10 до Градбата 4. Затоа гарежот (СЕ 49) не може да се дефинира како под или како слој од смет кој бил фрлан во јамата, сочинета од повеќе седименти (СЕ 50–56). Во прилог на тоа говорат повеќе вакви слоеви од гареж (СЕ 51, 53 и 55), кои воедно упатуваат и на обликот на јамата. Останува нејасно дали оваа јама е формирана пред Градбата 11 која ја покрива со гарежот од подот (СЕ 49) или пак овој слој е еден од повеќето слични, така што јамата би била формирана после користењето на овој објект. За жал, овој дел од западниот профил е многу оштетен за да се даде прецизен одговор, меѓутоа

доколку се разгледува горниот слој (СЕ 14) во целост, ќе се забележи дека во него има уште една помала јама и невоедначени нарушувања на слоевите што ги формирала Градбата 11.

Овој слој претставува невообичаена појава во однос на поголемиот дел од стратиграфијата на западниот профил, бидејќи во себе не содржи архитектонски елементи, како што тоа беше случај со појавите од СЕ 4 до СЕ 43. За разлика од претходните слоеви, тој е далеку поголем, има кафеникаво-сива боја и сочинет е од растресита земја. Прашање е дали во него, барем во овој дел од населбата, имало градби, бидејќи во седиментите воопшто не се регистрирани парчиња од лепеж или малтер, освен оние од пробиената Градба 11. Но, очигледно, тој укажува на активности бидејќи во него се регистрирани повеќе помали вкопувања, малата јама (СЕ 14а) и најверојатно поголемата јама која ги содржи слоевите од СЕ 49 до 56. Имајќи го предвид материјалот откриен во овој слој (СЕ 14), јасно е дека тој има неолитска хронологија, освен ако не е подоцнежен и помешан со фрагментите вадени при копањето на јамите. Во секој случај, станува збор за отворен простор кој во овој дел бил помеѓу градби, и тоа во најмалку 10 метри широчина. Постои можност во оваа фаза населбата и да не била активна и површината на тумбата да се користела за отпадни јами или силоси, но тоа единствено може да се потврди преку идни истражувања на многу поголема површина од овој слој.

Во секој случај, ова не е последната фаза од населбата на тумбата. Имено, веднаш врз слојот СЕ 14 регистрирани се нови архитектонски елементи, сочинети од тенок пласт на под од малтер и пепел (СЕ 12), поголем слој на седимент (СЕ 13) и растресит горен лепеж (СЕ 11). Сите овие елементи се составен дел од Градбата 12, која е всушност и последното ниво на архитектура во Велушка Тумба. Со самото тоа што оваа градба е последна и врз неа нема обновување или надградување, таа била подолго време изложена на атмосферски влијанија. Поради тоа, и седиментот меѓу подот и лепежот е поголем, бидејќи настанал како резултат на долготрајното таложење прав однадвор, но и од ронењето на сидовите. Сидовите, иако сочинети од горен лепеж, не се компактни како во градбите 1 и 10, бидејќи се наоѓаат веднаш под хумусот кој со години се обработувал за земјоделски култури. Поради тоа лепежот е растресит и нејасни се неговите контури и структура. Тука треба да се истакне дека елементи на ваков лепеж се откривани во истиот слој на други делови од тумбата, и тоа при претходните истражувања на локалитетот (Симоска 1986; Стојанова Канзурова 2009). Материјалот откриен во содржините од Градбата 12 укажува на тоа дека и таа може да има неолитска хронологија, иако во овој случај неопходна е внимателност, бидејќи во најгорните слоеви откриени се и неколку фрагменти од подоцнежните предисториски периоди.

Материјална култура

Истражувањата на Велушка Тумба во 2019 година главно се концентрираа на ревидирање на стратиграфијата на овој локалитет, што исто така вклучува и поаналитички пристап кон археолошкиот материјал. Со оглед на тоа што примарно се расчистуваше профилот и не се вршеа ископувања, немаше многу материјал кои би можел квантитативно и статистички да се обработи, освен оној што се регистрира во слоевите на профилот. Токму овие наоди, иако малубројни даваат увид во карактерот на материјалната култура и нејзините промени во разните стадиуми на населбата.

Треба да се истакне дека во најголема мера се откриваа фрагменти од керамички садови, што е вообичаена појава за повеќето археолошки локалитети. Меѓутоа, при

расчистувањето на профилот и во површинските делови на регистрираните слоеви се открија многу малку модели, жртвеници и тегови. Фигурини, кремни орудии и кугли за праќа, кои се карактеристична појава во Пелагонија и особено во Велушка Тумба (Симоска и Санев 1976; Garašanin 1979; Темелкоски и Миткоски 2005; Наумов 2015), воопшто не се регистрираа при истражувањето на западниот профил. Иако расчистувањето на профилот се вршеше во тенок слој, сепак изненадува тоа што овие наоди ги нема и целосно отсутствуваат во површинските делови на стратиграфските единици. Секако, тоа не значи дека тие не се присутни во овие културни хоризонти, бидејќи сепак се документирани во претходните истражувања, туку дека едноставно се поретки отколку што тоа се претпоставуваше порано. Исто така, треба да се потенцира и тоа дека бројот на животински коски беше мал, што со оглед на горенаведените фактори не треба да изненади.

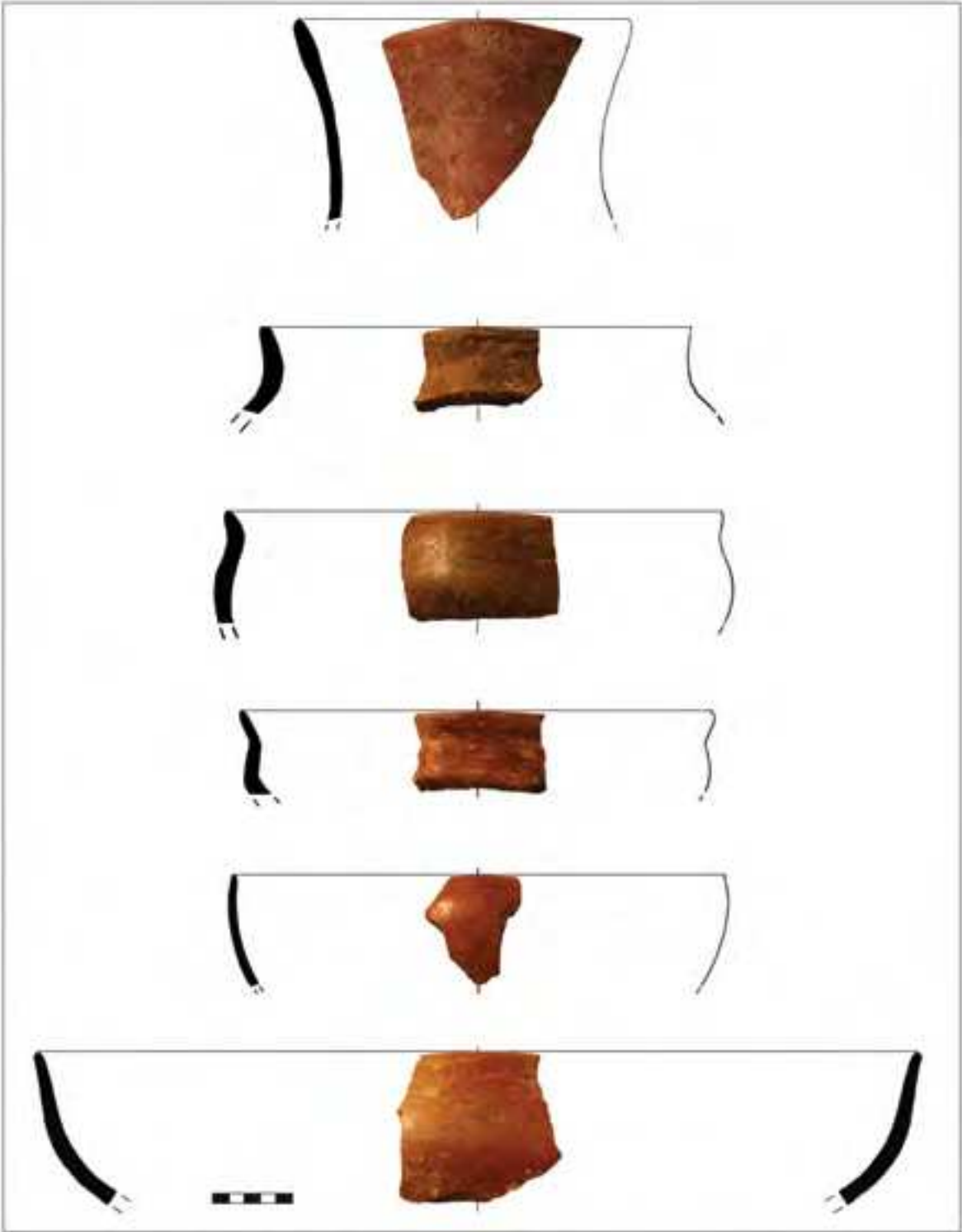
Имајќи предвид дека претежно се открија фрагменти од садови и мелници, ќе се направи нивен преглед според стратиграфскиот распоред на СЕ. На тој начин, ќе се евидентира и првичен увид во појавата, квантитетот и промените кај овие артефакти, со што би можело да се даде некаква слика за технолошките, функционалните и естетските процеси во рамките на населбата. Тоа секако не треба да се смета како дефинитивна состојба, бидејќи овој увид се базира единствено врз основа на површинските наоди од западниот профил. Но сепак, овој детален и аналитичен пристап ќе овозможи првично согледување на продукцијата, квалитетот и квантитетот на изработените производи во различни неолитски фази, што понатаму може да биде референца или да се проверува преку идните пообемни археолошки ископувања и анализа на материјалот.

Керамика

Како на другите локалитети, така и на Велушка Тумба најмногу се открија фрагменти од керамички садови. Сепак, нивниот број не е толку голем, бидејќи се истражуваше мал простор, односно западниот профил и профилите од контролната сонда, така што единствено материјалот од нивното чистење беше документиран. Од друга страна, воопшто квантитетот на сиот археолошки материјал беше мал, делумно и поради тоа што претежно е откриван во слоеви од градби кои биле чистени пред нивното напуштање. Следствено на тоа и бројката од 146 фрагменти од керамички садови само во СЕ и 297 од расчистувањето на еродираната површина врз западниот профил. Со оглед на големината на профилот и дебелината на слојот на негово расчистување, оваа бројка и не е толку голема, но сепак дава првичен увид за технологијата и промените на неолитските садови во сите фази на населбата.

сл. 6

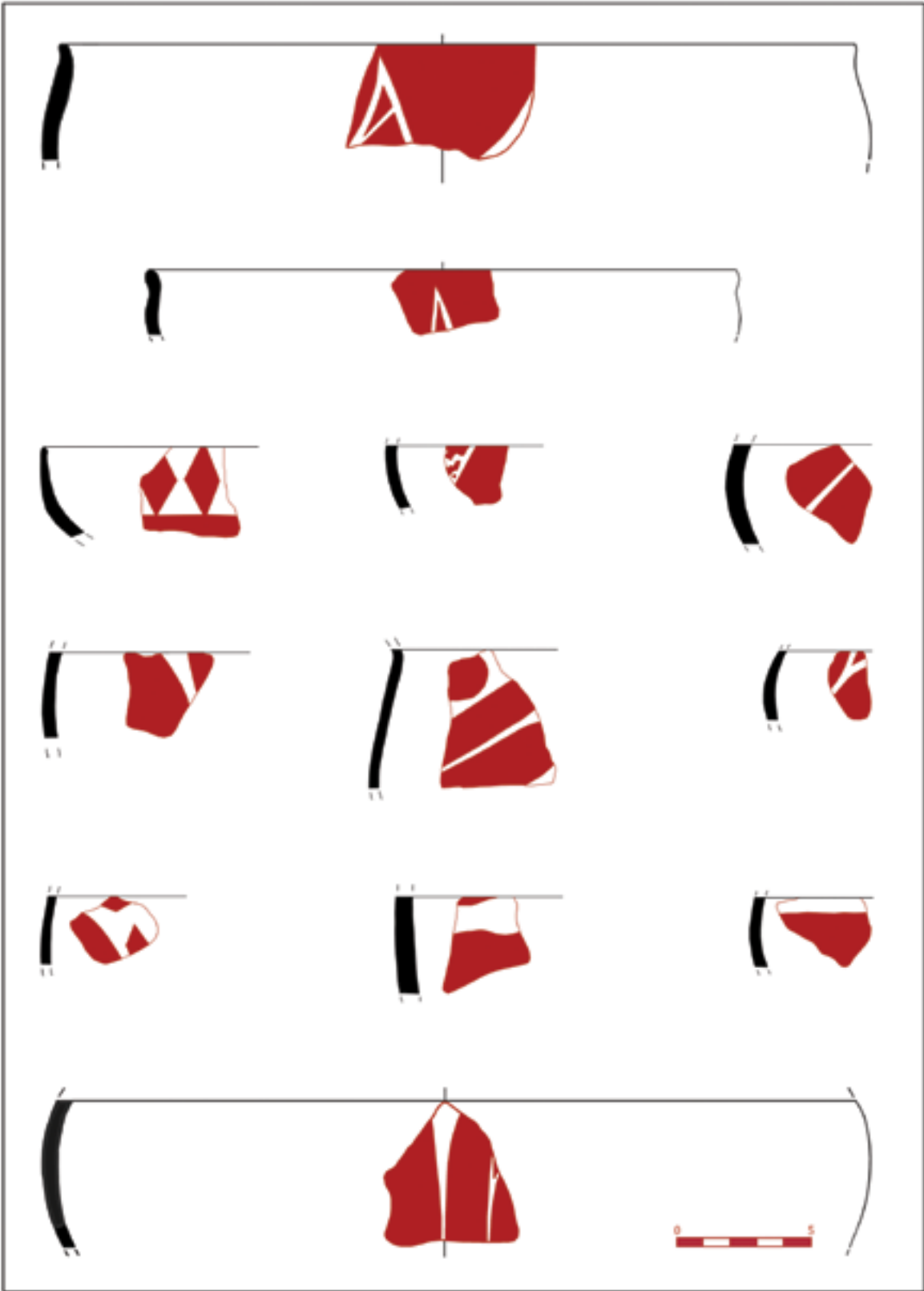

сл. 7

Садовите од овој локалитет се познати и од претходните истражувања (Симоска и Санев 1975; Симоска и Санев 1976; Санев и Симоска 1983; Симоска 1986), а направена е нивна систематизација со која се определени фазите на населбата и воедно на целата Велушко-породинска културна група (Garašanin 1979; Санев 1994). Меѓутоа, при истражувањата во 2019 година, една од целите беше да се обработат и сите откриени фрагменти во секој од 31 слој во профилот, односно во сите СЕ. На тој начин се направи многу попрецизен увид во керамичката продукција и нејзините промени, односно традиции низ развојот на населбата. Ваквиот увид би бил далеку поефективен кога тој пристап би се применил и при истражување на поголем сондажен простор, меѓутоа и во овие рамки се добија интересни првични резултати, а кои може да се споредат и да се проверат преку идните поопсежни ископувања.

Од вкупниот број на фрагменти откриени при истражувањето (443), 127 се издвоија како посебни наоди (ПН), бидејќи имаат конкретна стратиграфска позиција или пак индикативни типолошки обележја. Меѓу овие ПН примероци има 1 тег/макара, 1 нога од зооморфен жртвеник и 3 фрагменти од модели на куќи, така што бројот на остатоци од садови изнесува 122, а кои се користеа за статистички анализи (сл. 6). Меѓу овие ПН примероци, 56 се издвоени од 145-те фрагменти од СЕ, како најрепрезентативни претставници од секој слој и појава, додека 66 им припаѓаат на оние 298 фрагменти од еродираната земја врз профилот. На тој начин, детално се работеше со вкупно 122 фрагменти преку кои се следеа технолошките, типолошките и стратиграфски карактеристики на неолитските садови, како и на нивните промени во разни фази од населбата. При разгледувањето на типологијата и технологијата, се земаа предвид и останатите 316 фрагменти од вкупниот материјал, меѓутоа заради отсуството на контексти не можеа подетално да се анализираат. Секако, овие примероци треба да се земат како референтни за увидот заснован единствено врз работата на западниот профил, а кои даваат првични сознанија за керамичката продукција на Велушка Тумба. За потемелно разбирање на садовите и нивните технички и типолошки соодноси, неопходно е сондажно ископување кое ќе овозможи многу поголем број наоди кои би можеле да се користат и за пообемни статистички анализи.

Според добиените сознанија од анализата на проучуваните фрагменти, може да се заклучи кои форми на садови доминираат, какви се нивните покарактеристични технолошки обележја, како и нивното присуство или отсуство во различни градби. Тука повторно треба да се има предвид дека мошне веројатно се работи за градби кои се чистени пред напуштањето, односно во кои покуќнината, вклучително и садовите, се извадени и нивните фрагментирани остатоци се главно отстранети. Оттаму, статистичките анализи не ја даваат вистинската слика за соодносот меѓу користените садови, туку единствено за оние што останале како ѓубре, обреден прилог или како технички елемент при изведбата на супструкциите за новите градби. Во секој случај, и овие податоци се од голема помош бидејќи овозможуваат да се разберат одредени преферирани типови и нивната евентуална функција, а исто така и да се согледаат начинот и материјалите на изработка. Ваквиот пристап, иако лимитиран, сепак дава можност керамичката продукција од Велушка Тумба да се спореди со онаа од другите неолитски локалитети во Пелагонија, но исто така и со онаа во Македонија и Балканот. Овие споредби помагаат при увидувањето на различните и сличните практики меѓу блиски или далечни заедници, и тоа особено во доменот на садовите што тие ги користеле.

сл. 8

Што се однесува до типологијата, меѓу анализираните садови доминираат топкалестите грниња со низок и среден врат, најверојатно користени за готвење на храната или пак за чување на течности и продукти (сл. 7). Нивната фактура има среден карактер, односно не е многу груба, бидејќи сидовите често биле мазнети или премачкувани со потенок слој на разредена глина. Тие се изработени од глина во која не се ставале многу минерални адитиви (камчиња и зрна песок), додека присуството на органски додатоци (плева) е поприсутно, но не во толкава мера како на некои други неолитски локалитети. Ретко се забележуваат траги на декорирање, освен во неколку примери каде што е присутен барботинот, и тоа нанесен во многу тенок слој. Некои грнести садови дури содржат и фина фактура со прочистена глина, како и боење и интензивно полирана површина по печењето.

Масивните амбалажни садови поретко се присутни од грнестите, но сепак и нивното присуство не е незначително. Тие, исто така, се претежно со просечна фактура и примеси на органски остатоци во глината. Меѓу амбалажната грнчарија може да се издвојат амфорестите садови со издолжен врат, кои, пак, имаат и нешто помали димензии во споредба со горенаведените еквиваленти (сл. 7). Тие се претежно изработени од фина, пречистена глина без особено присуство на адитиви. Нивната површина е премачкувана со црвена боја и полирана по печењето, додека декорацијата не ретко се сочинува од карактеристични бели пелагониски орнаменти (Симоска и Санев 1976; Санев 1995). Мошне веројатно тие се користеле за чување и консумирање на течности, а можно е и да имале церемонијална или симболичка улога со оглед на честото присуство на богата декорација (Naumov 2010). Како и кај грнестите садови, така и кај амбалажните, држалките се многу ретки, а кога ги има тие се најчесто тунелести, односно изработени од перфорација која оди низ брадавичестата апликација на мевот. Меѓу фрагментите беше откриена и една ногарка од четириножен сад, типичен за пелагониските населби во неолитот. Благодарение на нејзиното оштетување, може да се забележи дека таа е сочинета од два слоја, односно од глинено јадро околу кое облепен друг пласт со големо присуство на адитиви (плева и камчиња).

Заедно со грнестите садови, еден од најбројните типови се и паниците, кои ги има во две карактеристични форми, првата со отворен широк реципиент и другата со вовлечен венец (сл. 7). Првата форма е далеку поприсутна и се состои од фина фактура со пречистена глина и полирана површина премачкана со црвена и црна боја. На некои од овие садови присутно е прекршување на мевот што формира блага биконусност, карактеристична за неолитските садови во Пелагонија (Фиданоски 2009; Наумов и др. 2018). Паниците со вовлечен венец ги содржат истите својства како и претходната варијанта, со тоа што меѓу нив почесто е присутно премачкувањето со сива и црна боја. И двата вида паници ретко имаат декорација, а кога е присутна – таа е изведена од линии со бела боја чијашто целина не може да се дефинира. Меѓу нив единствено се издвојува еден фрагмент кој има декорација со ромбови во негатив (сл. 8). Овие орнаменти се типични за таканаречените поклопки и изненадува тоа што се присутни и на паниците.

Говорејќи за орнаментите, треба да се спомене дека доминираат оние со бела боја, додека врежаните линии отсутнуваат меѓу откриените фрагменти. Барботинот го има во многу помала мера, особено аркадниот, којшто е регистриран само на два примерока. Што се однесува до бело сликаната орнаментика, таа главно ги содржи вообичаените карактеристики за неолитските садови во Пелагонија. Претежно доминираат издолжените триаголници, некогаш со ромб во средината, кои вообичаено ги има на амфорестите садо-

ви (сл. 8). Триаголниците и цик-цак линиите се многу поретки, додека повеќе примероци имаат елементи од бело сликана орнаментика, меѓутоа поради големата фрагментираност, нивните карактеристики не можат да се утврдат. Како што беше и погоре спомнато, се издвојува еден фрагмент од паница со ромбови во пределот на венецот. Тие се формирани од негатив сочинет од два спротивставено поставени триаголници кои се допираат со врвовите. Меѓу бело сликаните орнаменти не е откриен ниту еден фрагмент со карактеристичните сигма и месечести мотиви, што може да се должи и на малиот истражен простор.

Во контекст на белото сликање, треба да се укаже на фактот дека тоа се појавува уште во самите почетоци на населбата, односно од СЕ 6 т.е. СЕ 43. Доколку се земе предвид дека во претходните три слоја СЕ 7–9, кои се веднаш над здравицата, откриени се само три фрагменти од садови, тогаш може да се истакне дека белото сликање е присутно уште од најраните фази на населбата. Тоа значи дека садовите со бела орнаментика се користени и под нивото на Градбата 1, така што делумно можат да се користат како аргумент за постоење и на постари куќи пред оваа градба, а кои се наоѓаат во делови на тумбата надвор од истражуваната сонда. Овој заклучок може да се изведе, пред сè, поради фактот што бело сликаните садови се најчесто поврзани со слоеви во кои е констатирана и неолитска архитектура. Во секој случај, белото сликање е присутно и на фрагменти во други слоеви од Градбата 1 до Градбата 11, така што неговата примена не запира речиси до крајот на животот во населбата.

Имајќи ги предвид стратиграфските карактеристики на декорираните садови, можат да се приложат соодветни сознанија и воопшто за керамичката продукција во различни фази од населбата. Бројот на фрагменти во најраните слоеви (од СЕ 9 до 3) е многу помал, и тоа поради два фактора. Од една страна, во своите почетоци населбата најверојатно имала помала популација и поради тоа квантитетот на садови е помал. Но од друга страна, треба да се земе предвид и истражуваниот простор, бидејќи најраните слоеви се истражувани единствено во контролната сонда, за разлика од оние што се од подоцнежните фази што се распростираат по должината на целиот западен профил. Но, и овој фактор треба да се земе со резерва, бидејќи во самата контролна сонда, односно во најраните слоеви, има различен квантитет на фрагменти. Имено, во СЕ 8, која е воедно најраниот слој каде што е детектирана керамика, има само еден фрагмент, додека во СЕ 3, кој е дел од Градбата 1, има дури 44 фрагменти. Исто така и во СЕ 1 и 2, кои претставуваат лепеж од истата градба, има 13 фрагменти. Сите три слоја се евидентирани во еднаква површина на профилите (2x2,5 м), така што ова покажува дека сепак изработката на садови се зголемува, барем во одредени фази на населбата.

Секако, во други делови од населбата ваквата ситуација може да биде различна, што зависи од контекстот на истражувањето (градбата или просторот меѓу куќите), интензитетот на употребата на керамиката во различни домаќинства, како и од опсегот на чистењето на куќите пред нивното напуштање. Поради тоа, сознанијата добиени преку статистичките анализи се адекватни само во конкретниот истражуван простор и не мора да соодветствуваат со оние во други делови на населбата, бидејќи таму може да има поинаков распоред на куќите или пак заедници со поразлични практики поврзани со садовите.

Во таа смисла треба да се разгледуваат и садовите од средните и горните слоеви во западниот профил. Сите фрагменти од СЕ 38 до СЕ 11 припаѓаат на градби, освен СЕ 14, чијшто карактер не може да се дефинира. Бројот на фрагменти речиси во сите слоеви е мал (меѓу еден и четири фрагменти), што укажува на намерното чистење на

градбите пред нивното напуштање. Единствено СЕ 22 има 41 фрагмент, што укажува на различна практика во Градбата 10, односно на нејзиниот под, каде што се откриени овие делови од садови. Во СЕ 21 се откриени уште 4 фрагменти, и 2 во СЕ 19, а кои е дел од градежните материјали на истата Градба 10. Поголем број на фрагменти (20) има и во СЕ 23, 49 и 58, кои се составен дел од Градбата 9, така што и во овој случај може да се смета дека се работи за оставање на садови, барем на дел од нив, после напуштањето на градбата. Тие се најдени во седиментот од лепеж, прав и гареж, па поради тоа не биле користени како супструкција на подот, туку се остатоци од садовите што биле користени во домаќинството.

Ваквото статистичко разгледување на откриените фрагменти покажува дека во градбите 1, 9 и 10 се присутни поразлични активности во финалните етапи на овие објекти. Во СЕ 14, исто така, има повеќе фрагменти (16), меѓутоа овој слој во моментот не може да се дефинира како градба, особено со оглед на тоа што во него има јама и вдлабнувања, без индикации на под и сидови од лепеж. Ваквиот квантитет во секој од наведените СЕ 1, 2, 3, 22, 23, 49 и 58, овозможува и подетален увид и во керамичката продукција во секоја градба посебно. Според тоа, во Градбата 1, во чиј составен дел се СЕ 1–3, има вкупно 57 фрагменти откриени во западниот профил. Меѓу нив доминира полирана керамика со разни нијанси на црвена боја (39 фрагменти) и многу поретко окерасто-кафеникави (8), сиви (6) и црни (4) фрагменти. Секако, некои од овие фрагменти може да припаѓаат на исти садови, но сепак тие даваат увид во домен на она што домаќинствата во оваа досега најрана констатирана градба го преферирале.

Во истражениот простор на Градбата 1 најприсутна е фината полирана керамика од прочистена глина, а многу поретки се амбалажните садови со просечна фактура и примеси на плева и поретко на песок и камчиња. Треба да се истакне дека во овој дел од Градбата 1 откриени се 3 фрагменти со бело сликање, и тоа од амфорести садови со масивни мевови и долги вратови. Станува збор за издолжените триаголници со ромб во средината, а за кои претходно се сметаше дека се карактеристични за подоцнежните фази на оваа населба, односно соодветни на Велушина-Породин III и IV (Симоска и Санев 1975; Санев 1995). Тоа значи дека тие се појавуваат уште во пораните фази на населбата, што укажува и на ревидирање на релативната хронологија според сликаната керамика.

Во Градбата 9 има 20 фрагменти, од кои повеќето им припаѓаат на амбалажни садови со просечна – груба фактура и кафеникаво-портокалова боја, додека многу помалку на полираните садови со фина фактура од прочистена глина, премачкани со црвена или црна боја. На некои од амбалажните садови е присутен барботин, додека врежувања и сликање не се регистрирани на фрагментите од овој објект. Во Градбата 10 регистрирани се 47 фрагменти кои им припаѓаат на СЕ 19, 21 и 22. Од нив, 24 имаат црно-сива нијанса на боите, 11 крема-кафеникава, додека 9 содржат црвени и бордо нијанси. Тоа покажува дека во оваа градба доминира керамиката со црна и сива боја, но и просечната и груба фактура, за разлика од Градбата 1, каде што имаше претежно црвено премачкани садови со фина фактура. Според тоа, може да се заклучи дека се менуваат одредени грнчарски традиции во разни фази на населбата, така што во почетните етапи повеќе била преферирана фината керамика, а подоцна таа се заменува со поголемо присуство на груба керамика. Тоа, во секој случај, отсликува и одредени општествени процеси, односно менување на односот кон керамиката, како и можното зголемување на популацијата за која биле неопходни поголеми ресурси, чувани и подготвувани во садовите со погруба фактура.

Во контекст на керамиката откриена во куќите, вреди да се истакне примерот со Градбата 2, односно печката откриена во неа (СЕ 48). Во внатрешноста на оваа печка (СЕ 72) беа откриени 2 фрагменти од керамика, кои најверојатно се внесени со намерното или случајното полнење на печката со седименти, пред да се гради следниот објект врз неа. Во слоевите со лепеж, гареж и пепел (СЕ 73 и 74) од оваа конструкција не се откриени фрагменти од керамика, што значи таа не се користела како термичка изолација, како што тоа е случај со некои печки од други локалитети.

Што се однесува до СЕ 14, бидејќи таа не се третира како слој кој му припаѓа на градба, керамиката откриена во него не може да се разгледува во контекст на практиките во домаќинствата на Велушка Тумба. Имајќи ги предвид грнчарските традиции, единствено треба да се укаже дека и тука, како во градбите 9 и 10, под нив, доминира сивкаво-црната керамика и многу поретка е онаа со црвеникава боја. И во овој слој е регистрирано сликање на бели орнаменти, и тоа на издолжени триаголници, што потврдува дека оваа орнаментика континуирано егзистира од пораните до подоцнежните фази на населбата. Тоа покажува дека и покрај тоа што овој слој делува аморфно и воедно е резултат на активности надвор од објекти, тој сепак му припаѓа на неолитскиот период. Во таа насока треба да се разгледува и последниот објект во стратиграфијата на западниот профил, односно Градбата 12. Керамиката откриена во неа е малубројна, но сепак содржи фрагменти со фина и просечна фактура, премачкани со сива, црна и црвена боја и измазнета површина. Ваквата технологија на изработка потврдува дека одредени форми на садови биле непрекинато во употреба од почетокот до крајот на неолитската населба, притоа задржувајќи многу слични технолошки обележја.

Други керамички предмети

При истражувањата на западниот профил, освен садовите беа откриени и други керамички предмети. Станува збор за антропоморфни модели на куќи, жртвеници и тегови, а кои се во многу мал број (сл. 6). Повеќето од нив се најдени во градбите 10 и 7, како и во еродираната земја што се остраниваше при расчистувањето на профилот. Во пораните слоеви не се регистрирани нивни делови, што секако не укажува на нивното отсуство во почетните фази на населбата, бидејќи од нив беше истражен многу мал простор (контролната сонда).

Фрагментите од антропоморфните модели се дел од покривот и сидовите на овие минијатурни куќи, стандардно изработени од глина со погруба фактура, односно со додатоци на плева. На нив се забележуваат елементи од отворите кои се карактеристични за овие модели. Фрагментите од жртвеници, кои исто така претставуваат модел на куќа, содржат слични технички елементи, односно глина мешана со плева од која се изведувала т.н. масичка (ногарки и платформа на која е прикажана куќата). Од нив откриени се единствено забестите апликации кај ногарките, како и една долга ногарка која му припаѓа на типот жртвеници со зооморфни протоми, карактеристични за Централна Пелагонија. Малиот број и реткото присуство на моделите и жртвениците во однос на керамичките садови, укажува на нивниот ексклузивен карактер и примената во активности кои не биле дел од секојдневието на првите земјоделци во овој регион.

Мелници

Сосема е очекувано мелниците да се откриваат во поголем број на неолитските тумби во Пелагонија. Нивните големи димензии овозможуваат полесно детектирање, но и воопшто, тие биле често користени во населбите на првите земјоделци во овој регион. Тие се присутни и на Велушка Тумба, и тоа во прилично голем број, со оглед на малиот обем на истражувања во 2019 година. Тоа дава иницијална можност да се увиди нивната појава, технологија, промени и квантитет во различни неолитски фази, бидејќи досега мелниците од Велушка Тумба никогаш не биле издвоено проучувани.

Во 2019 година, во рамките на западниот профил, се регистрираа десетина мелници со претежно поголеми димензии и неколку стругачи со кои се триело житото. Бидејќи повеќето се открија во профилот (во правец на запад), нивните конечни димензии не можеа да се утврдат, освен за неколку поголеми што мораше да се извадат поради нивната тежина и можност од паѓање и нарушување на археолошките слоеви. Сепак, може да се истакне дека присутни се масивни, но преполовени мелници, како и такви со многу помали димензии, исто така, во голема мера оштетени.

Сите мелници се изработени од камен, претежно песочник и варовник, и тоа од едно цело парче кое е потоа модифицирано од сите страни. Преку обработката се добива елипсоидниот плоснат изглед кој овозможувал поефективно манипулирање со предметот и ефикасно мелење на житото. Горната страна е најинтензивно обработена и намерно е оставена погруба површина во однос на другите релативно мазнети делови, за да може подобро да се тријат и ситнат зрната жито или други продукти кои се мелеле на овие предмети. Некои посебни траги или декорација не се откриени на ниту една мелница, што потврдува дека не биле аплицирани додатни естетски или симболички елементи. Меѓутоа, тоа не значи дека мелниците не содржеле семиотички и обредни компоненти, особено ако се земат предвид нивното намерно поставување во правец исток-запад и положувањето на исто место во повеќе градби.

Во однос на нивниот контекст, треба да се истакне дека мелниците целосно отсуствуваат во профилите на контролната сонда (во висина од 1 м), односно во најраните слоеви на населбата. Со оглед на малиот истражен простор во овој дел (2x2,5x1 м), нивното отсуство не треба да изненадува и можно е да се очекува во останатиот дел од најраните слоеви. Но, интересно е да се укаже дека нивното присуство е особено често меѓу СЕ 19 и 30 во западниот профил, односно од Градбата 10 до Градбата 4. Иако градбите 12, 3 и 2 се во речиси иста мера прегледани како и горенаведените, сепак во нив не се регистрирани мелници, додека Градбата 11 е прилично оштетена од вкопувањата во слојот над неа.

Она што треба да се истакне во однос на контекстот во градбите 4 до 10 е присуството на мелници на идентично место во објектите, но речиси во секоја од градбите посебно, односно во различна вертикална позиција (сл. 9). Досега на неолитските локалитети во Македонија не е познат ваков контекст и присуство на мелници (и воопшто на која било група наоди) на идентично место во различните живеалишта што се граделе едно врз друго. Тоа отвора три можности за толкување на оваа појава. Првата е дека тие се складирани во јама, како што е тоа случај со скршените мелници во локалитетот Врбјанска Чука (Наумов и др. 2018). Меѓутоа, не можат да се регистрираат никакви контури на јама на ова место, па дури и вкопувањето што го прави слојот СЕ 14 оди плитко до Градбата 10 и се забележува разлика во бојата на слоевите меѓу

сл. 9

него и градбите оздола. Исто така, и некои од слоевите што ги формираат наведените градби не прекинуваат освен во делот каде има пробивање од хоризонтална дупка, најверојатно направена во западниот профил од лисици.

Втора можност за толкување на овој специфичен контекст на мелниците е постоење на работен простор во градбите кој бил предвиден за обработка на житото. Такви простори биле составен дел од повеќе неолитски градби и проследени со глинени структури (сандаци, корита или печки), така што на едно местото житото се процесирало во брашно од кое се подготвувало леб. Меѓутоа, во овој дел од западниот профил на Велушка Тумба, не се откриени елементи што наведуваат на постоење на некакви глинени структури за чување и обработка на жито, ниту пак какви било траги од горење што би укажале на печење. Затоа ова толкување засега треба да се земе со резерва, бидејќи не постојат цврсти аргументи што би го подржале. Според тоа, може да се предложи и третата можност, односно намерно оставање на мелници на исто место, но без практична намена.

Имено, со оглед на отсуството контури од јама и глинени структури, позиционирањето на мелници во ист дел од живелаишта градени едно врз друго, може да се смета и како промислена и испланирана практика. Почнувајќи од Градбата 4, веројатно станало традиција меѓу неколку генерации да се оставаат мелниците во одреден дел од куќите. Дури и кога се граделе нови објекти врз старите, тие повторно се оставале на истото место. Тука треба да се земе и предвид тоа дека не постојат седиментации меѓу објектите

од градбите 2 до 11, што значи дека веднаш после уривањето на постарата куќа, таа се нивелирала и веднаш се градела нова врз неа. Тоа го потврдуваат и тенките подови, кои всушност претставуваат премачкување со малтер од компактна белузлава глина врз израмнетите урнатини. Во таа смисла, мошне е веројатно да се одржувале сеќавања и симболички врски со претходните жители или генерации, и тоа токму преку положувањето на мелници на исто место.

Ваквата симболичка улога на мелниците не изненадува, бидејќи на неколку неолитски локалитети тие се користени како обредни референци за напуштање на објектите, но и како означувачи на присуството на оние што во нив престојувале или работеле (Фиданоски и Томаж 2010; Наумов и др. 2018; Naumov et al. *in press*). Во прилог на симболичкиот карактер на мелниците оди и нивната позиција на положување. Имено, речиси сите мелници во профилот се регистрирани во правец исток-запад, што укажува на нивното намерно оставање на овој начин. Сè уште е рано да се каже кои биле причините или симболичката предлошка за една ваква практика, меѓутоа не треба да се исклучи можноста дека тоа било во релација со обредното чистење и напуштање на куќите.

Говорејќи за мелниците како камени артефакти, треба да се истакне и тоа дека во слоевите со градби во западниот профил мошне ретко се откриваат камења кои не се обработени. Тоа значи дека тие малку или воопшто не се користеле при градењето на куќите и другите активности во нив, освен оние што биле користени за мелници и секири. Доколку за некакви потреби во населбите и живеалиштата се користеле речни камења или други видови од планините, тогаш тие биле остранети. Тоа дополнително укажува на чистењето на куќите пред нивното напуштање, што дополнително го потврдува и малиот број на наоди и животински остатоци во оние што се регистрирани во западниот профил.

сл. 10

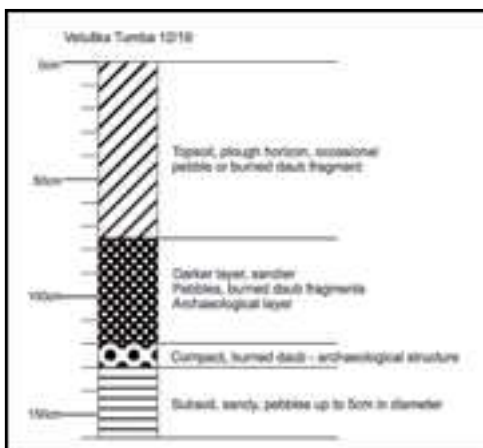
Геоархеолошки анализи

Целта на оваа прва геоархеолошка истражувачка кампања беше подетално да се испита распределбата на археолошките депозити и нивната дебелина и да се утврди видот на седименти што се наоѓа под локалитетот, како и да се споредат седиментите во самиот локалитет и оние надвор од него. Во текот на кампањата се вршеше дупчење, при што се тестираа неколку позиции што може да укажуваат на дополнителни населбински кластери околу самата тумба (сл. 10).

Применета е општа методологија на дупчење е (Penezić 2020), каде што седиментите беа вадени во височина од 20 см или 10 см од земјата. Тие беа поставени во редови од еден метар, а потоа документирани и фотографирани, додека некои беа земени како примероци за понатамошни анализи (флотација и седиментација). Свкупно, беа дупчени 17 јадра, кои се разликуваат во длабочина помеѓу 100 см и 380 см. Должината на секое јадро зависеше од достигнатиот слој на седиментот или од неможноста да се дупчи подлабоко како резултат на подземната вода и камчињата.

Јадрата во рамките на тумбата покажаа дека под локалитетот имало слабо развиена палеопочва формирана на груб песок. Слична состојба е забележана и во јадрата лоцирани надвор од локалитетот. Седиментите во сите јадра беа сочинети од различни видови песок, понекогаш со големо присуство на камчиња. Во неколку јадра од локалитетот се регистрираа горени структури (на пр. јадрата VT 1/19 со горена структура од лепеж, на релативна длабочина помеѓу 120 см и 130 см; VT 17/19 со горена структура од лепеж на релативна длабочина помеѓу 110 см и 140 см).

Неколку јадра што се фокусираа на откривањето на присуството на археолошки депозити надвор од локалитетот (јадрата VT 9/19, VT 10/19, VT 11/19, VT 12/19 и VT 15/19), укажаа на дополнителни населбински кластери околу тумбата (сл. 11). Иако овие позиции во голема мера одговараат на времето кога тумбата била населена, во моментот не може да се сугерира дали се истовремени со тумбата или само делумно се преклопуваат. Јадрото VT 9/19, кое се наоѓа јужно од Велушка Тумба, покажа интересна ситуација. Целта на дупчењето на таа позиција беше да се утврди присуство на археолошки остатоци, бидејќи на тоа место се регистрираше малку покачена површина од неколку квадратни метри. Во јадрото беше документирано присуство на археолошки слоеви покриени со нанос од песок

сл. 11

во височина од 15 см. Ова укажува дека археолошките остатоци се покриени со слој песок, што може да укаже на геолошки настан поврзан со поплава, а кој ги покрил остатоците од населувањето. Овие првични информации бараат натамошно проучување, но отвораат можност и за постоење на предисториски настан поврзан со поплавување.

Археоботанички анализи

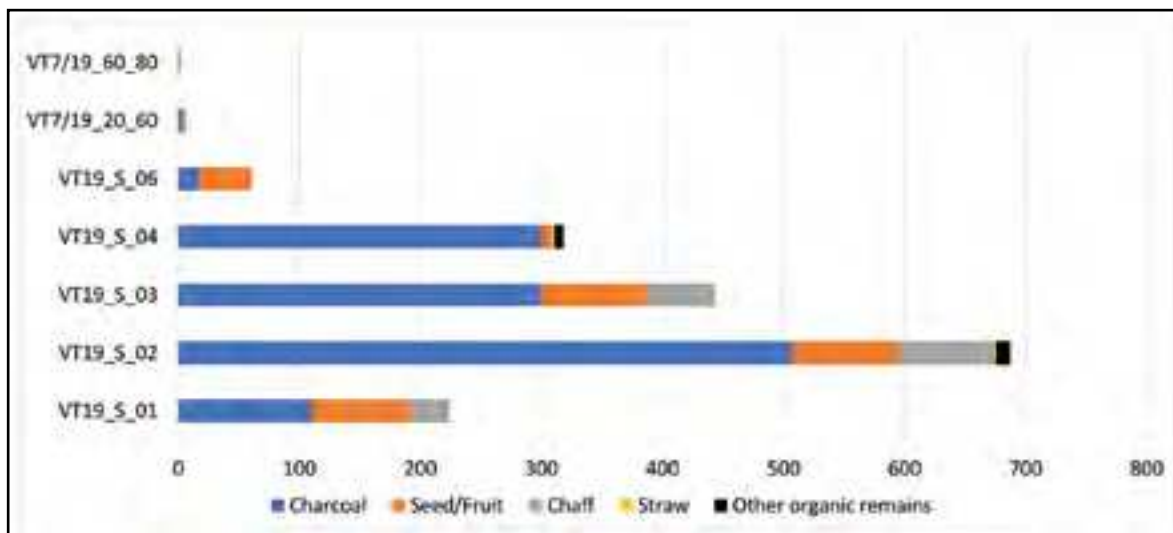
Археоботаничката анализа вклучуваше просејување на седименти и лабораториско сортирање и идентификација на макроскопските ботанички остатоци. Не беше можно да се просеат и да се ана-

лизираат сите примероци во текот на теренската работа, така што со анализата се продолжи во лабораторијата за Интегративна предисториска и природонаучна археологија (IPNA) на Одделот за науки за животна средина при Универзитет во Базел. За добивање на растителни макроостатоци се користеше стандардниот метод на миење (Kenward et al. 1980). Оваа техника бара внимателно распарчување на почвата во пластичен сад со вода, што потоа овозможува јагленосаните органски компоненти да бидат одделени со флотација. Јагленосаните содржини се истураат врз структура од сита со различни големини на решетките што нив ги одделуваат. Тие подоцна ја сочинуваат органската (лесна) фракција од 2 мм и 0,35 мм. Истата постапка се повторува сè додека преостанатиот седимент во чинијата не е прочистен од сите јагленосани материјали, така што остануваат само минералните остатоци. Ова ја сочинува неорганската (тешка) фракција која е поделена на фракции од 8 мм, 2 мм и 1 мм. На овој начин се просеваа речиси 34 литри.

Пред просевањето сите примероци беа натопени, а четири беа замрзнати, по што се топеа за да се распадат грутките земја без да се скршат механички. Земени се вкупно 87 примероци, од кои 12 беа просевани во текот на една недела. Десет од 92 примероци беа извадени од контролната сонда, од кои 7 беа просевани (VT_S_01, VT_S_02, VT_S_03, VT_S_04, VT_S_05, VT_S_06, VT_S_08). Примерокот означен со број 1 е од слојот најблизу до површината на контролната сонда додека оној со број 10 е најдлабок, односно ѝ припаѓа на здравицата. Откриени се 55 примероци од 12 геoarхеолошки јадра, направени за време на истражувањето на тумбата. Секој од овие примероци содржи почва што доаѓа од различни длабочини во јадрото на кое беа забележани различни визуелни обележја. Пет примероци од јадрата беа просеани, а кои доаѓаат од јадрото 1 (VT1_80-100, VT1_100-120, VT1_120-150) и јадрото 7 (VT7_20-60, VT7_60-80). Бројките го означуваат бројот на јадрото, додека длабочината се движи во см. Останатите 22 примероци беа извадени од западниот профил, така што секој од нив доаѓа од посебна стратиграфска единица. Поради различното потекло на примероците, нивниот волумен варира во голема мера, од над 5 литри до помалку од половина литар.

Третманот на просеаните примероци започнува со мерење на волуменот, што се спроведува за сите фракции. Ова подоцна може да се искористи за да се набљудуваат разликите помеѓу примероците во однос на количеството минерални или органски остатоци, или пак да се спореди обемот на различните фракции. За анализа на тешките фракции од поголемите примероци, неопходно беше супсемплирање. Тоа беше спроведено со употреба на системот за мрежи (Veen van der and Fieller 1982), каде што целата фракција се шири подеднакво на површината и потоа се дели на квадрати со иста големина. Потоа од секој квадрат се зема исто количество со цел да се добие определен потпримерок. За фракцијата од 2 мм земени се 30-40 мл, а 5-8 мл за 1 мм. Преостанатите примероци се проверувани за останатите растителни макроостатоци, како што се фрагменти од коски, луспи и артефакти. Остатоците од лепеж во примероците беа одделени од природните неоргански компоненти чијшто волумен потоа се мереше. Сите остатоци од коска, школка и растителни култури, како и артефакти од разни материјали, беа одделени и се броеја.

Растителните остатоци од сите фракции беа сортирани и, доколку беше возможно, исто така и класифицирани. Идентификацијата на видот се вршеше со помош на микроскопи Leica S6E и Leica EZ4 W, употребувајќи зголемување до x40. Податоците беа вметнати во базата на податоци во софтверот Ексел, а подоцна ќе бидат пренесени во програмата ArboDat (Kreuz and Schäfer 2002), која претставува пристапна база на податоци специфицирана за археоботаничка анализа. Некои избрани семиња, плодови или други

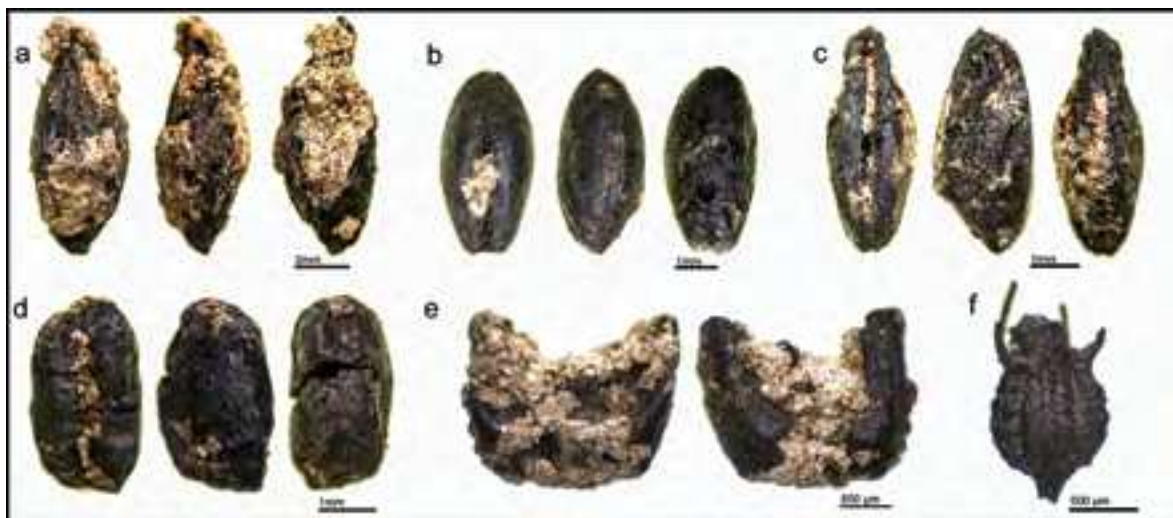
сл. 12

остатоци, како што е плевата, беа фотографирани со Leica EZ4 W. Досега, вакво сортирање се направи на 9 примероци: VT_S_01; VT_S_02; VT_S_03; VT_S_04; VT_S_05; VT_S_06; VT_S_08; VT7_20-60 и VT7_60-80. Три од нив (VT_S_01, VT_S_02, VT_S_03) содржат неорганска компонента (само 8 мм). На сите примероци, освен VT19_S_05 (само 2 мм), им беа анализирани 2 мм и 0,35 мм.

Четири растителни остатоци беа определени за C^{14} анализи и сите доаѓаат од различни слоеви. Оној примерок што се смета како најмлад во контролната сонда доаѓа од CE 4 и му припаѓа на зрно од видот *Hordeum vulgare*, присутно во органската фракција од 2 мм на примерокот VT_S_04. Друго зрно му припаѓа на видот *Triticum monococcum* и откриено е во органската фракција од 2 мм на примерокот VT_S_05. Следниот примерок му припаѓа на фрагмент од школка на видот *Corylus avellana* од истата фракција, меѓутоа во примерокот VT_S_06. Последниот примерок се состои од јаглен кој доаѓа од фракцијата од 2 мм од најстариот примерок на контролната сонда VT_S_08.

За споредба на органски со неоргански компоненти, треба да се анализираат и двете фракции од сите примероци, што сè уште не е случај, па затоа е рано да се зборува за такви резултати и да се направат претпоставки. Во секој случај, сите анализирани примероци ги имаат и двете фракции (2 мм и 0,35 мм), освен примерокот VT_S_05, од кого што беа обработени само 2 мм.

Вкупниот број на досега откриените растителни остатоци изнесува околу 1880, меѓу кои примероците од јаглен го сочинуваат мнозинството со околу 1400 парчиња (сл. 12). Што се однесува до остатоците од семиња, плодови и други дијагностицирани делови, како што е плевата, нивниот број изнесува 493 примероци. Повеќето доаѓаат во форма на јагленисан материјал, но 39 минерализирани остатоци имаат присуство од 8% што е незанемарливо. Овие примероци може да бидат остатоци од присуство на измет. Некои примероци имаат голема густина на остатоците, при што најгуста е VT19_S_01 со повеќе од 40 макроостатоци на литар почва. Речиси сите примероци од контролната сонда дадоа повеќе од 50 растителни макроостатоци. За ваква прелиминарна фаза на истражување ова е ветувачки резултат, што покажува дека на локалитетот постојат добри услови на зачувување на органските остатоци.

сл. 13

Малиот број на органски остатоци добиени од СЕ 7 е очекуван, бидејќи обемот на двата примерока е околу половина литар. Примероците покажуваат различни пропорции на остатоци од различна природа. Поголемиот број имаат најголеми количини јаглен, кај некои доминираат остатоци поврзани со карполошки делови на растенијата, додека три примероци имаат значителни количества плева (околу 12–15%). Некои примероци содржат аморфни јагленосани органски остатоци, што потенцијално можат да бидат остатоци од храна што била подготвена пред да јагленоса. Сите овие разлики помеѓу примероците може да се должат на потеклото на примероците од различни контексти (куќа, огниште, надворешна област, итн.), но, исто така може да бидат последица на дијахрониски разлики, бидејќи сите примероци се земени од различни слоеви и според тоа не се истовремени.

Идентификувани се повеќе од 40 растителни видови, а повеќето припаѓаат на диви растенија. Најзастапен вид што припаѓа на култивираните растенија е еднозрнестата пченица, по која следи двозрната пченица. Исто така, има помало количество на јачмен и „нов вид“ на пченица. Повеќето од нив се потврдени во форма на зрна, но и како остатоци од плева. Примероците од СЕ 1 до СЕ 4 во контролната сонда имаат многу повеќе остатоци од житни култури отколку СЕ 5 и СЕ 6, кои се од постари фази на населбата. Ова може да укаже на тоа дека одгледувањето растенија било присутно во помладите периоди (регистралирани во контролната сонда), но ова треба дополнително да се тестира со анализа на преостанатите примероци.

Покрај култивирани житарки, добиени се и неколку семиња од мешунки (4 од леќа, 2 од грашок и едно семе од родот глушини). Исто така, многу други диви растенија се документирани, главно преку присуството на нивните семиња. Некои од нив се јадат и можеле да се соберат од дивината за да ги конзумираат неолитските луѓе, но нивното присуство на локалитетот, исто така, може да биде и по природен пат. Примери за вакви растенија присутни на Велушка Тумба се дивото просо, штирот (*Chenopodium album*), јагодата (*Fragaria* or *Potentilla* genus), капината (*Rubus* sp.), бозелот (*Sambucus* sp.) и лешникот (*Corylus avellana*). Документирани се и видови на плевел, како што е едногодишниот трескавец (*Schleranthus annuus*), којшто обично се наоѓа на обработливи површини и пасишта, но, исто така и некои растенија кои често растат во мочуришта, како што е остриката (*Carex* sp.).

Заклучок

Велушка Тумба претставува еден од епонимните локалитети во македонскиот неолит. Надалеку познат по својата специфична материјална култура, тој станува синоним за неолитот во Пелагонија, што во голема мера се темели на истражувањата во 1970-тите години, кога овој локалитет излезе во преден план. Иако оттогаш Велушка Тумба е истражувана во неколку наврати, сепак сознанијата се движеа околу традиционалните рамки на археологијата, истакнувајќи ги, пред сè, општите карактеристики на наодите, нивната културна атрибуција и обележјата на архитектонските остатоци. Поради својот специфичен и исклучително значаен карактер, овој локалитет заслужува многу потемелно внимание и негово мултидисциплинарно проучување. Од тие причини, во 2017 година се пристапи кон негово повторно истражување, но со примена на нови методи и технологии што ќе дадат многу повеќе податоци за настанувањето и развивањето на оваа неолитка населба, како и за карактерот на оние што живееле во неа. Новата ера на проучување започна во 2017 година со геомагнетно скенирање на делови од тумбата, што резултираше со прикажување на распоредот на дел од градбите во населбата. Потоа, во следните години, се продолжи со ревидирање на материјалот од првите ископувања со посебен акцент на сликаната керамика која функционира како репер за промените во рамки на заедницата што живеела на оваа тумба.

Во 2019 година, се започна и со првото истражување со примена на Харисовата матрица, проучувањето на наодите по контексти, како и со археоботанички и геоархеолошки анализи. Проектот се реализира меѓу Центарот за истражување на предисторијата, Завод и музеј – Битола, Универзитетот во Базел и Институтот Биосенс, а чијашто заемна соработка се оствари и на други локалитети. Иако помало по обем, ова истражување имаше за цел да ја разбере стратиграфијата на локалитетот преку детално студирање на западниот профил, притоа анализирајќи ги архитектурата и керамиката, како и органските остатоци и карактерот на земјата од секој регистриран слој. Ваквиот пристап даде одлични сознанија за повеќе аспекти на неолитската заедница и природната околина, што во голема мера ќе овозможи да се разберат општествените и стопанските процеси карактеристични за првите земјоделци во Пелагонија.

Се работеше на западниот профил, направен од сондата во 1970-тите години, а кој се освежи и се ревидира од здравицата до последните слоеви. За таа цел се направи и мала контролна сонда која овозможи увид во најраните хоризонти на населбата. На тој начин се регистрираа 31 слој и различни појави во нив (седименти, малтер, гареж и лепеж) документирани во 75 СЕ, што овозможува детален увид во сите стратиграфски елементи и доследно реконструирање на архитектонските активности и промени во доменот на материјалната култура. Според деталниот преглед на стратиграфијата, може да се заклучи дека неолитската населба е формирана врз мала природна тумба од песок, а во која се регистрирани 12 нивоа на градење. Овие архитектонски појави се дефинираа како градби, иако во некои случаи можеби станува збор и за обновување на веќе постојни објекти.

Резимирајќи го делот за архитектурата во евидентираните слоеви на Велушка Тумба, треба да се истакне дека таа била населба со особено интензивна архитектонска динамика. Освен во ретки случаи, во населбата постојано се надградувале нови објекти еден врз друг, без притоа да помине многу време. Ова го потврдуваат густината на подовите и слоевите од разурнат нивелиран лепеж и отсуството на седименти меѓу нив. Овој

процес започнува по Градбата 2 и станува особено интензивен по Градбата 4, кога архитектонските слоеви се многу тенки. Исклучок од оваа диманика има меѓу градбите 1 и 2, како и меѓу градбите 11 и 12, меѓу кои постојат дебели слоеви на седиментација како резултат на отсуство на градежни активности (барем во тој дел од населбата). Градбата 7, исто така, формирала дебел слој што може да е резултат на долготрајна седиментација по напуштањето на објектот или пак на присуството на масивни сидови што се урнале и формирале дебели пластови. Ова единствено може да се потврди со микроморфолошки анализи, како и со идно ископување на оваа градба во нејзиниот западен дел.

За разлика од другите неолитски локалитети во Пелагонија, но и пошироко во Македонија, на Велушка Тумба многу поретко гореле сидовите на градбите, и тоа особено во средните фази на населбата. Тоа значи дека тие многу помалку страдале во пожари или, пак, што е поверојатно, не се палеле намерно, како што е тоа случај со многу градби на Балканот. Оваа обредна практика на т.н. ритуално убивање на куќите, типична за балканските локалитети, на Велушка Тумба ретко се применувала или пак се изведувала во различни етапи од нејзиниот живот, бидејќи во првите и последните фази на населбата регистрирано е присуство на горен лепеж. Во контекст на обредните практики говори и материјалната култура пронајдена во архитектонските слоеви. Имено, бројот на предмети од керамика (садови, жртвеници, модели, кугли за праќа и фигурини) откриен во градбите е многу мал, а некои и воопшто ги нема. Тоа значи дека објектите биле чистени пред нивното напуштање и останувале само мал дел од остатоците на предметите, бидејќи ниту еден предмет не е најден во целост, или барем поголем дел од него.

Меѓутоа, ваквите општо предложени видувања на неолитските куќи во неолитот на Балканот не значи дека биле обредни места или т.н. светилишта. Ниту еден од регистрираните објекти во западниот профил не укажува на тоа дека тие имале функција на светилишта, особено ако се земе предвид дека бројот на ритуални предмети е исклучително мал и откриен во различни слоеви. Од друга страна, и покрај тоа што беа регистрирани 12 градби, од кои 11 во должина од 6 метри, во ниту една не беа пронајдени инсталации од глина, освен во еден случај (печка). Интересно е тоа што во олку многу градби не се откриени печки, амбари, сандаци или огништа, карактеристични за многу неолитски локалитети. Тоа значи дека во делот каде што се работеше во 2019 година, односно во просторот на западниот профил, не биле поставувани вакви стопански структури, така што тие би можеле да се откријат во други сегменти од регистрираните градби, или пак воопшто да ги нема.

Исклучок претставува Градбата 2, во која е пронајдена мала печка, значително помала од другите што се откривани на неолитските тумби во Пелагонија. Со голема доза на внимателност треба да се разгледува и групацијата лепеж (СЕ 58) во Градбата 10, што е изолирана појава во оваа градба и може да претставува дел од значително оштетена печка, иако во моментот, поради оштетувањето, не постојат никакви индикации за калотата и подницата. Засега, со сигурност може да се има предвид само малата печка во Градбата 2, која е единствениот стопански објект регистриран во целата стратиграфија на западниот профил. Тука треба да се укаже на тоа дека и во претходните истражувања на Велушка Тумба не се откриени печки или други инсталации од глина, што наведува на тоа дека тие биле ретки структури во објектите и можеби повеќе се изработувале надвор од нив. Тоа, воедно, ја исклучува и можноста овие градби да се третираат и како работилници или објекти во кои се чувало и обработувало житото, како што е тоа случај со некои други локалитети во Пелагонија.

Што се однесува до материјалната култура, очекувано доминира керамиката додека моделите, жртвениците и теговите се поретки, а фигурините, печатите и куглите за праќа воопшто ги нема. Иако се пронајдоа 443 фрагменти од садови, сепак овој број и не е толку голем, бидејќи повеќето од нив се откриени во еродираната земја од профилот и можат да припаѓаат на различни контексти. Во слоевите од повеќето градби имаше многу малку фрагменти (освен во градбите 1, 9 и 10), што укажува на нивно чистење пред напуштањето, што била вообичаена практика и за други неолитски локалитети. Сепак, бројот на фрагменти овозможи да се направи увид во типологијата, технологијата и квантитативниот однос на садовите од почетокот до крајот на населбата.

Статистичките анализи покажаа дека во пораните фази има помалку садови, меѓутоа меѓу нив доминира фината керамика, и тоа претежно паници со широко отворен и завиен венец и амфорести садови со долг врат, направени од прочистена глина и премачкани со црвена, сива и црна боја, која по печењето била полирана. Потоа, во следните етапи на населбата, повеќе се користат грнестите и амбалажните садови со просечна и груба фактура, не ретко со присуство на адитиви (претежно плева). Нивното декорирање е поретко, и тоа единствено со барботин нанесен во тенок слој, додека паниците и амфорестите садови се сликани со бели орнаменти, најчесто издолжени триаголници и тоа од најраните до најдоцните хоризонти на населбата. Бело сликаните орнаменти, како и континуитетот на форми во повеќето слоеви, укажува и на непрекинатите грнчарски традиции, иако има и новини во одредени етапи од керамичката продукција.

Меѓу наодите се открија неколку модели и жртвеници, што укажува на духовниот живот на популацијата во оваа населба, како и повеќе мелници кои, исто така, покрај практичната намена, содржат и симболички обележја. Имено, повеќето од нив се регистрирани во ист простор, но во различни куќи градени една врз друга. Тоа значи дека намерно биле оставани на исто место каде што веројатно во секоја нова градба се мелело житото. Исто така, повеќето од откриените мелци биле поставени во правецот исток-запад, што е уште еден показател за нивниот симболички карактер. Тоа покажува дека куќите функционираше како симболичка целина, особено ако се земат предвид нивното чистење и намерно спалување, што може да е случај и со некои од градбите на Велушка Тумба. Паралелно со археолошките истражувања се вршеа геоархеолошки и археоботанички анализи, кои посочија на помали населби до Велушка Тумба (или поплавување на нејзината периферија во пораните фази), како и консумирање на пченица, јачмен, грашак, леќа, јагоди, лешници, бозел и диво просо од страна на нејзините жители.

Во целина, мултидисциплинарниот пристап при овојгодишното проучување на Велушка Тумба даде увид во повеќе стопански и симболички сфери на населението што ја формирало оваа населба и генерациите што следеле по него. На тој начин се направиле првичната, но темелна реконструкција на одредени сфери од првите земјоделци во Пелагонискиот Регион, особено во доменот на архитектурата, грнчарството, исхраната, природната околина и природните процеси. Со оглед на тоа што се земаа многу примероци за геолошка и археоботаничка анализа, допрва следуваат уште подетални податоци за стопанството и одредени активности што влијаеле врз формирањето и развојот на населбата. Дотолку повеќе што во 2020 година се изведе археолошка кампања во која се изврши и ископување во просторот пред западниот профил, односно во најраните слоеви на локалитетот (Наумов и др. 2020). Тоа даде уште подетални информации за архитектурата, материјалната култура, исхраната и климатските процеси пред формирањето на населбата и во текот на нејзиниот динамичен живот.

Благодарност: Авторите им се заблагодаруваат на Мери Стојанова, Антонио Стојановски, Никола Христовски, Стево Петров, Зора Петрова, Стево Митревски и Крсте Кочов за соработката и помошта при истражувањето на Велушка Тумба во 2019 година.

Библиографија

кирилична

Китаноски, Б. 1989. Врбјанска Чука. *Arheološki pregled* 28: 47–48.

Китаноски, Б., Симоска, Д., и Тодоровиќ, Ј. 1978. Нови археолошки истражувања на населбата Чука во Тополчани кај Прилеп. *Macedoniae Acta Archaeologica* 4: 9–32.

Миткоски, А. 2005. Врбјанска Чука кај селото Славеј, Прилепско. *Зборник на Музеј на Македонија (археологија)* 2: 33–46.

Наумов, Г. и Томаж, А. 2015. Археолошки ископувања на неолитскиот локалитет „Школска Тумба“ во Могила. *Патримониум* 13: 67–96.

Наумов, Г. и Гулевска, Ј. Археолошко истражување на Велушка Тумба во 2020 година. *Патримониум* 18: 12–34.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Мургоски, А.; Бенеш, Ј.; Милевски, Ѓ.; Пшибила, М.; Комаркова, В.; Вихронова, М. и Стоимановски, И. 2016. Истражување на Врбјанска Чука кај Славеј - 2016. *Патримониум* 14: 13–42.

Наумов, Г.; Миткоски, А.; Талевски, Х.; Мургоски, А.; Думурџанов, Н.; Бенеш, Ј.; Живаљевиќ, И.; Пендиќ, Ј.; Стојаноски, С.; Хибаха, Х.; Мазуко, Н.; Хафнер, А.; Зидат, С.; Димитриевиќ, В.; Стефановиќ, С.; Будилова, К.; Вихронова, М.; Мајеровичова, Т. и Бумерл, Ј. 2018. Истражување на локалитетот Врбјанска Чука во 2017 година. *Balkanoslavica* 47 (1): 253–285.

Санев, В. 1994. *Младо камено време*. Во Археолошка карта на Република Македонија том I: 26–42. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Санев, В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија. Во *Цивилизации на почвата на Македонија. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, книга 2: 21–46. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.

Санев, В. и Симоска, Д. 1983. *Неолитските населби Велушка Тумба и Голема Тумба кај село Трн во развитокот на првите земјоделски заедници во Централна Пелагонија – непубликуван извештај*. Битола: Завод за заштита на спомениците на културата.

Симоска, Д. 1986. Велушка Тумба, неолитска населба. *Arheološki Pregled* 26: 48.

Симоска, Д. и Кузман, П. 1990. Тумба Оптичари. *Arheološki Pregled* 30: 63–66.

Симоска, Д. и Санев, В. 1975. Неолитска населба Велушка тумба кај Битола. *Macedoniae Acta Archaeologica* 1: 25–85.

Симоска, Д. и Санев, В. 1976. *Праисторија во Централна Пелагонија*. Битола: Народен музеј Битола.

Симоска, Д. и Санев, В. 1977. Неолитска населба на Мала Тумба кај село Трн, Битола. *Macedoniae Acta Archaeologica* 3: 215–237.

Симоска, Д., Китаноски, Б. и Тодоровиќ, Ј. 1979. Неолитска населба во село Могила кај Битола. *Macedoniae Acta Archaeologica* 5: 9–30.

Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2005. Типови неолитски жртвеници во праисториската збирка на Заводот и музеј – Прилеп. *Зборник на Музејот на Македонија* 2 (археологија): 47–56.

Фиданоски, Љ. 2009. Производство на керамички садови. Во Наумов, Г.; Фиданоски, Т.; Толески, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Македонија*: 109–153. Данте: Скопје.

Фиданоски, Љ. и Томаж, А. 2010. Под житните полиња: археолошки истражувања на неолитскиот локалитет Церје – Говрлево. *Македонско наследство* 36–37: 61–72.

латинична

Veen van der, M. and Fieller, N. 1982. Sampling seeds. *Journal of Archaeological Sciences* 9: 287–298.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*: 79–212. Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Grbić, M.; Mačkić P.; Nadj Š.; Simoska D. and Stalio B. 1960. *Porodin: kasno-neolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*. Bitolj: Narodni muzej Bitolj i Arheološki institut – Beograd.

Dumurdzanov, N.; Serafimovski, T. and Burchfiel, B. C. 2004. *Evolution of Neogene-Pleistocene Basins of Macedonia. Digital Map and Chart Series 1 (Accompanying notes)*. Boulder: Geological Society of America.

Kenward, H. K.; Hall, A. R. and Jones, A. K. C., 1980. A tested set of techniques for the extraction of plant and animal macrofossils from waterlogged archaeological deposits. *Science and Archaeology* 22: 3–15.

Kreuz, A. and Schäfer, E. 2002. A new archaeobotanical database program. *Vegetation History and Archaeobotany* 11: 177–179.

Naumov, G. 2010. Symmetry analysis of Neolithic painted pottery from Republic of Macedonia. In Biro – Katalin, T. (ed.), *Data Management and Mathematical Methods in Archaeology. Archaeologia e Calcolatori* 21: 255–274. Roma: Dipartimento Patrimonio Culturale.

Naumov, G.; Mitkoski, A. and Talevski, H. 2018. Excavation Season in 2018 at Vrbjanska Čuka tell in Pelagonia. In Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds.), *Neolithic in Macedonia: Challenges for New Discoveries*: 35–55. Skopje: Center for Prehistoric Research.

Naumov, G.; Mitkoski, A.; Talevski, H.; Anvari, J.; Przybila, M.; Stojanovski, D.; Antolín, F.; Sabanov, A.; Živaljević, I.; Dimitrijević, V.; Gibaja, J.; Mazzucco, N.; Milevski, G.; Dumurdzanov, N.; Pendić, J.; Blažeska, Z. and Stefanović, S. *in press*. Early Neolithic tell of Vrbjanska Čuka in Pelagonia. *Praehistorische Zeitschrift*. Penezić, K. 2020. (Geo)archaeological drilling – Methods and Possibilities. In Vitezović, S.; Šarić, K. and Antonović, D. (eds.), *Current interdisciplinary studies in technology in the archaeology of the South-East Europe, Conference proceedings of the First meeting of the Section for Archaeometry, Archaeotechnology, Geoarchaeology and Experimental Archaeology of the Serbian Archaeological Society*: 70–75. Belgrade: Serbian Archaeological Society.

Stojanova Kanzurova, E. 2017. Chronological and cultural character of Veluška Tumba, Bitola, Village of Porodin, in the Early and Middle Neolithic of Velušina-Porodin group. In Rujak, Z.; Sekulov, V. and Cvetanov, D. (eds.), *Acta Musei Tiberiopolitani* 2: 45–53. Strumica: NI Institute for protection of cultural monuments and Museum Strumica.

Илустрации

Сл. 1 Карта со позиција на локалитетот Велушка Тумба кај Породин и фотографија на тумбата од запад (фотографија: Г. Наумов).

Сл. 2 Западниот профил на локалитетот Велушка Тумба по расчистувањето (фотографија: Г. Наумов).

Сл. 3 Графички приказ на стратиграфијата на локалитетот преку Харисова матрица (графикон: Г. Наумов).

Сл. 4 Графички приказ на стратиграфијата на локалитетот во кого се означени обележјата на стратиграфските единици и нивната припадност во градбите (графикон: Г. Наумов).

Сл. 5 Мала печка во слоевите на Градба 2 (фотографија: Г. Наумов).

Сл. 6 Керамички предмети од различни стратиграфски единици на Западниот профил: 1. тег; 2. нога од зооморфен жртвеник; 3. нога од сад; 4. апликација од жртвеник-куќа; 5. фрагмент од антропоморфен модел на куќа (фотографија: Г. Наумов).

Сл. 7 Садови со фина фактура од различни стратиграфски единици на Западниот профил (цртежи: Ј. Гулевска, А. Стојановски и Н. Христовски; фото и обработка: Г. Наумов).

Сл. 8 Садови со бело сликана декорација од различни стратиграфски единици на Западниот профил (цртежи: Г. Наумов).

Сл. 9 Позиција на камени мелници во различни градби (фотографија: Г. Наумов).

Сл. 10 Позиции на бушења за геоархеолошки анализи во рамки на Велушка Тумба и околу неа (фотографија: К. Пенезиќ).

Сл. 11 Графички приказ на содржината во бушотината VT 19/12 (цртеж: К. Пенезиќ).

Сл. 12 Графички приказ на количината органски материјали откриени при археоботанички анализи на примероците од контролната сонда (графикон: Ф. Антолин).

Сл. 13 Селекција на остатоци од семиња и плодови откриени на Велушка Тумба: а) *Hordeum vulgare* var. *vulgare* (лушпест јачмен), б) *Hordeum vulgare* var. *nudum* (гол јачмен), в) *Triticum monococcum* (еднозрна пченица), д) *Triticum dicoccum* (двозрна пченица), е) *Triticum* cf. *timopheevi* (Зандури пченица), ф) *Scleranthus annuus* (едногодишен трескавец). Конкреции се присутни на многу микро остатоци од откриените глумјосани растенија (фотографија: Р. Сотерас).

Edlira Andoni

Institute of Archaeology, Academy for Albanian Studies

Едлира Андони

Археолошки институт, Академија за албански проучувања

THE EARLY NEOLITHIC SETTLEMENT OF POGRADEC ON THE SOUTHERN SHORE OF OHRID LAKE, TEST EXCAVATIONS FROM 2016

РАНОНЕОЛИТСКАТА НАСЕЛБА ПОГРАДЕЦ НА ЈУЖНИОТ БРЕГ НА ОХРИДСКОТО ЕЗЕРО, ПРОБНИ ИСТРАЖУВАЊА ОД 2016 ГОДИНА

Археолошките истражувања на населбата Поградец во 2016 година овозможија многу податоци, иако истражуваниот простор беше ограничен. Стратиграфијата и податоците за материјалната култура упатија на динамичен интензитет на човечка активност во населбата. Археолошките наоди се побројни во првата половина од културните слоеви, особено керамиката. Првичните проучувања на керамиката, како и на стратиграфијата потврдија присуство на една културна фаза од раниот неолит. Дополнително на анализите на керамиката и на другите наоди, преку двете датирања со радиокарбон беше потврдена неолитската фаза. Ранонеолитскиот локалитет Поградец, заедно со неколку други локалитети од неговата непосредна близина, укажуваат на важноста на Охридскиот Регион и на Пелагонија во процесот на неолитизацијата и особено со добропознатите локалитети од басенот на Корча во Албанија.

Клучни зборови: *Поградец, истражувања, керамика, структури, ран неолит*

The archaeological excavations at the settlement of Pogradec in 2016 provided significant data, although the excavated area was limited. The stratigraphy and cultural data indicated the intensity of human activity in the settlement. The archaeological finds had greater concentration during the first half of cultural deposits in particular, especially the ceramics were abundant. The preliminary study of pottery, as well as the stratigraphic data, confirm the presence of a single cultural phase of the Early Neolithic. In addition to the study of pottery and other finds, the two radiocarbon dating analyses provided its presence in this period. The Early Neolithic site of Pogradec together with other sites situated nearby, indicate the importance of the Ohrid region and Pelagonia valley in the process of Neolithization, in addition to the well-known sites from the Korça basin in Albania.

Keywords: *Pogradec, excavations, ceramics, structures, Early Neolithic*

Introduction

The Early Neolithic settlement in the town of Pogradec was discovered accidentally while the owner of the land was opening a well near the area known as “*Kampii Punëtorëve*” (**Fig. 1**). A considerable number of potsherds were found there. The quantity of ceramics and its characteristics suggested the presence of a possible Early Neolithic site.

found. Below this structure the soil and its composition was the same and the archaeological assemblage also continued to be uniform with a greater quantity of ceramics, animal bone remains and architectural fragments.

The floor itself suggests at least two possibilities: it may have been the floor of a firing place but there is also the possibility that it represented a domestic space (Andoni et al. 2017, 126). The second possibility seems probable due to the presence of the large vessel. On the other hand, as mentioned above, the structure carries uniform black firing clouds on its upper surface suggesting a fireplace. Nevertheless, we do not know yet the structure's extent on the other side. Future excavations will provide more evidences both about its extension and function.

In case of an actual domestic environment the issue becomes even more significant as no *in situ* dwellings of Neolithic and Chalcolithic have yet been discovered in Albania (Korkuti

Fig. 3

and Prendi 1982). In addition, even the fallen structure in the southern part of the trench has a special importance as vital evidence for the architecture of the building in this settlement.

A large number of potsherds were found in a cultural deposit of almost two meters depth. Their number was increasing towards the beginning of the cultural deposit that coincided with the beginning of human activity in the settlement. The fragments and chunks of fired clay are present in all the cultural layers and frequently bearded black clouds from the firing or burning processes. Some of them still preserved the impressions of wooden beams and bars used in the construction. Animal remains (some of them carbonized) were also present. Very few lithics were recovered. The ceramics assemblage was abundant and sufficient to enable us to address some cultural and chronological aspects of this settlement around the geographic-cultural area of the Early Neolithic.

The ceramics

The pottery is characterized by the medium and moderate ware size, while the coarse ware predominate. The fine wares are represented in small quantity. Among all the categories from the fine to the coarse wares, the dark brown engobe wares are present since the beginning of the very settlement establishment. The dark brown engobe wares take the place of the classical red monochrome types. Only few potsherds representing the red monochrome wares or even the black

monochrome have been found. The engobe is a dark brown to black and very rarely reddish coating of the vessel both inside and outside (**Pl. VI: 5, 10, 13**). Pretty often the reddish fabric of vessels is evident when the engobe is washed-out (**T. VI: 5**). Generally, the vessels are pretty well burnished.

There is also the typical red monochrome ceramics with good quality. This category consists of a very restricted number of vessels (**Pl. VI: 15, 20; Pl. VII: 17–18**). The vessels are well burnished and only few potsherds highly burnished. The grayish to black monochrome fine wares are technologically very similar with the red ones. These ceramics have the same intensity from the quantitative point of view.

The above wares mark some distinctive evidences from Pogradec pottery but most of them are plain deprived of a uniform color and any distinct quality. Considering the quantitative data, we see two main categories of the ceramics. The first one contains dark color changing from dark brown to grayish-black with the burnished surface. The second one is represented by the light red to cerise. Both categories are equally presented in the Early Neolithic sequence.

Few potsherds have been found in which the inside is white coated. These potsherds had no decoration.

The red slipped wares have not been found in the only trench excavated in Pogradec. Their place is taken by the dark engobe that is rarely red. The engobe wares appeared since the beginning of cultural deposit and continued until the end of the occupation in the settlement, however it constitutes a limited quantity with respect to the plain wares. Also, there was not any painted sherd or decorated with impression by an instrument.

The wares exhibit the typical round forms of the Early Neolithic, presenting also a small number of carinated forms (**Pl. I: 2–3, 6**). The most commonly represented types are the unrestricted bowls and cups with semi-spherical, ellipsoidal or conical body shapes (**Pl. I: 1, 4, 7–11**) and the necked jars. The bowls with flaring walls are not deep. Most of them are even shallow and can go up to medium depth. In cases where the bowls have straight walls and a conical body, they may have kind of depth. Vessels with slightly everted rims are a rare occurrence in Pogradec. They usually follow the direction of upper walls.

The neck jars are also a common vessels type after the unrestricted bowls. The considerable presence of cups and jars with necks is also evident in the occurrence of the neck height from the short to the high ones (**Pl. I: 14, 15; Pl. IV; Pl. V**). The hole-mouthed jars are not very frequent in Pogradec. They are few so as the hole-mouthed jars with slightly everted rims (**Pl. III**). The most frequent types are the plates among the vessels with unrestricted shapes (**Pl. II**). They are widely decorated with barbotine treatment of the surface.

The decoration of pottery

Considering the whole pottery assemblage from the excavated trench, the decoration treatment styles of the surface are quite limited.

Barbotine constitutes the most common surface treatment and marks the main trait of the pottery in Pogradec (**Pl. VI: 1–6; Pl. VII: 1–13, 20**). About one-fourth to one-fifth of all the ceramics assemblage recovered from one trench has a barbotine treated surface. The barbotine decoration was usually performed on all types of vessels, most frequently on the medium and

coarse wares, both in dark brown and red categories. This decoration was present since the establishment of the site. In general, the barbotine style decoration is characteristic for the restricted vessel types, mostly jars and neck jars, but in Pogradec, in addition to them, barbotine is also widely applied on small vessels like cups of different shapes and on the large ones as are the unrestricted vessels like bowls and plates.

The barbotine ornamentation consists in two main types: low and high applications. Both types are amorphous but the difference consist in the clay chunks that rising up. Also present is another type of barbotine where the clay chunks looks like a plastic decoration with irregular shapes but somewhat organized on the surface of the vessels (**Pl. VI: 1, 4, 6; Pl. VII: 8, 11, 12**). The amorphous style was usually performed on the outer surface up to the edge of vessels. Often the neck is covered by the barbotine including the neck of jars.

Among the decorated vessels only with barbotine technique, there were also found some rims decorated in the upper part of the rim with small cavities, placed one after the other repeatedly and the body was also decorated with barbotine (**Pl. IV: 5, 10; Pl. VII: 13**). The small holes on the rim are performed by using a pointed instrument. The barbotine decoration was present since from the establishment of the site.

There are found only 23 potsherds with impression technique. Among them only fingernail or finger pinching techniques have been found. The impressed motives are dense and organized not very regular in vertical rows (**Pl. VI: 7-9, 18, 21; Pl. VII: 14-16**). The impressed decoration is applied on medium and coarse wares. The inner surface of them is well burnished. The limited number of potsherds found with this technique only evidence its presence in the settlement. However, it should be noted the lack of the impression technique by using a pointed instrument.

Vessels with plastic decoration are represented with only nine potsherds. The plastic decoration consists of horizontal straight lines impressed with small cavities in the upper part and small conical and semi-circular plastic applications (**Pl. VI: 10-13, 15-17, 19, 20**). The straight lines circle the perimeter of the upper vessel belly and are usually applied on the coarse wares. The conical and semi-circular applications are performed on the medium and fine wares. A schematic animal in a relief application (**Pl. VI: 12**).

The incised style decoration is represented only with one potsherd (**Pl. VI: 14**). The thin lines parallel to each other descend slightly sloping from the edge of the rim towards the belly of the vessel.

Conclusions

Based on the pottery analysis significant particularities regarding the typology and decoration were recorded which permitted us to make some cultural evaluations into the chronological sequence of the Early Neolithic.

Regarding the typology, the pottery from Pogradec is characterized by the typical forms of the Early Neolithic. The most common types are the unrestricted cups and bowls with semi-spherical and conical shapes and flaring walls in the upper part of the body as well as the cups and jars with neck of different heights which are very similar to those of Rajca (I. Gjipali 1997, 33, T. IV, V) and Rashtan (Gjipali 1995, 24-25, T. IV: 10-16) in the district of Librazhd (**Fig. 1**). The barbotine styles of Pogradec are performed almost on the same way as in Rajca I. The

quantity of barbotine potsherds recorded from both settlements constitutes quarter to one fifth from all ceramics assemblage and they are applied almost in the same way (Andoni et al. 2017, 129). The low and high application of barbotine and the clay chunks with irregular shapes on the surface of the vessels that look like plastic decoration are very similar in both settlements.

The red slipped monochrome wares were not found in Pogradec and Rajca I. The impressed decoration is represented in few wares in relation to the barbotine ones. The wares decorated with the impression of an instrument are very limited. The application of relief decoration of different types and the incised ones are even more sporadic at both sites.

The similarities of the pottery from Pogradec, Rajca I and Rashtan are also found in the pottery of Burim (Prendi and Andrea 1981, 15–49; Bunguri 2010, 31–69), particularly the presence of the dark brown engobe on the fine wares (Bunguri 2010, 44–67; Prendi and Andrea 2008, 672–676). The decorated wares with the barbotine technique occurred very similarly in these settlements as well as the wares decorated with irregular finger pinching impression. In terms of quantity, the wares with impression treatment of the surface consist of same amount with regard to the total number of wares discovered in these settlements.

In general, we noted that the considerable frequency of vessels with neck, the carinated shapes, the use of dark engobe in fine wares, the vessels types and the similarities of the pottery production are very common in Pogradec, Rajcë I, Rashtan and Burim. Taking into consideration that the cultural sequence of the settlement at Pogradec is pretty similar to the other settlements in the eastern part of Albania, the presence of few painted wares from these settlements makes it possible to find potential cultural parallels related to the other settlements outside of the Albanian territory.

There are considerable similarities in the pottery of Pogradec and Kolsh I settlement in the north-eastern part of Albania (Korkuti 1977–1978; Korkuti 2010). Even though the decoration styles are present to the same range in Pogradec and Kolsh I, mainly the difference between them consist in the painted pottery with brown and dark brown on red which from a quantitative point of view is represented quite abundantly constituting the main feature of pottery in this settlement.

The radiocarbon dating for the Early Neolithic sites of Pogradec and Podgori in Korça basin have provided the date of their establishment that resulted to be very close in terms of chronological sequence (Gjipali 2017, 109). The ceramics from Pogradec and Podgori have some common peculiarities, which in fact are the characteristics of the entire Early Neolithic period. The differences are evident mostly in the quality of making the pottery, surface treatment, and fabric, varieties of decoration and in the typology of vessel forms. Some similarities stand more in the decoration styles of the vessel surface, such as the plastic applications, incised and impressed decorations and the use of barbotine. Yet, their expression is not the same. The considerable amount of white-painted wares and the priority that this category finds in the pottery of Podgori, is the main attribute that together with other evidences in ceramics assemblage place this settlement in the flowering period of settlements with white-painted pottery during the Early Neolithic. Only the second occupation phase in Podgori chronologically corresponds with its beginning in the settlement of Pogradec (Andoni 2017).

The pottery of Pogradec differs from the ceramics of Vashtëmi for the same reasons that we suggested for Podgori. The differences in pottery productions and the radiocarbon dating from

Vashtëmi and Pogradec provided significant chronological distance from one site occupation to the other within the Early Neolithic period.

Within the Korça basin the closest similarities of the pottery from Pogradec are those with the settlement of Barç I (Lera 1993, 5–31). However, some other evidences are not very comparable. The impression style decoration has predominated in Barç, while in Pogradec it was the barbotine decoration. The most characteristic forms of vessels for each settlement are dissimilar. Despite some significant differences in the attributes of pottery, in general it reflects a close cultural development of the two settlements. The parallels found in some pottery features of Pogradec and Barç I, in terms of chronology suggest that these two settlements have been occupied in a very close period.

Regarding the geographic-cultural area of the Early Neolithic, the cultural sequence of Pogradec, Barç, Rajca, Rashtan and Burim settlements can be followed in the surroundings of Lake Ohrid as well. The ceramics assemblage from the Zlastrana (Kuzman 2016, 26–28, T. I–III) and Dolvo Trnovo (Naumov 2016) settlements look similar to those of the western part, but they vary in terms of the content of the decoration category: in Zlastrana the impression decoration prevails whereas in Dolno Trnovo it is the white on red monochrome.

The closest parallels in the ceramics of Pogradec are found with Veluška-Porodin group in Pelagonia valley (Simonska and Sanev 1975, 72–82; Garašanin 1982, 97–98). The limited presence of wares ornamented with impression compared to the ones ornamented with barbotine, the similarities in the vessel types (the significant presence of some carinated shapes and neck jars) and the main categories of pottery are almost the same choices there as in Pogradec, Rajca, Rashtan, Burim.

The anthropomorphic figurine found in Pogradec is a significant evidence of cultural synchronization with the Pelagonia group (Fig. 4). They have almost the same characteristics: the whole figurine is a massive cylinder with a geometric face form whereas the eyes and mouth are represented in plastic application like small seeds on the surface. These figurines usually form the upper part of the ‘anthropomorphic house models’ and are found in settlements such as in Porodin (Grbić et al. 1960), Optičari, Školska Tumba, Topolčan (Naumov and Tomaž 2015, 85–86) and other sites in the area. Those found in Rajca (Gjipali 1999, 44–46, T. XVIII; T. XX) are also similar to the Pelagonian tradition. The pottery and the typology of the figurine found in Pogradec suggest that this settlement was occupied very closely with the settlement of Veluška during its III-IV phases. It is obvious that the considerable similarities on both sides of the lake reflect the regional interaction among them during the period in question.

Meanwhile, in the far eastern area similarities on the ceramics are encountered during Amzabegovo-Vršnik II (Garašanin 1982, 87–94; Sanev 2009, 248–250; Jakimovski 2008, 45–53). The most distinctive characteristics of pottery of this phase represented by

Fig. 4

the settlement of Vršnik are the predominance of impressed decoration and barbotine, as well as the restricted shapes of vessels with different neck heights just as we realized in Pogradec (Sanev 2009, 250). In particular, the display of the barbotine decoration technique with raised and unorganized chunks and the organized barbotine are the favorite wares decoration styles applied on vessels of both settlements. The restricted presence of painted vessels during Amzabegovo-Vršnik II in relation to the other decorations techniques which prevail in the final stage of the Early Neolithic, as well as the limited area excavated in the Pogradec on the other side, may be the reasons for the lack of this decoration in Pogradec.

In the Central Balkan complex, in the Starčevo-Criş IIA phase (5900–5750 BC), the pottery is characterized by the good quality of vessels fabric but the slipped monochrome wares are not more present like they were in the previous phase (Lazarovici 1977, Lazarovichi 2006). Concerning the pottery production of Starčevo-Criş IIA cultural horizon, some aspects in the decoration system are similar with those of Pogradec, Burim I, Rajcë I and Rashtan and even wider. The ornamentations style consist of the prevalence of barbotine and impressed decorations, apart the painted vessels with dark colours on red that are typical for some other settlements of this period.

Also, passing through the southern part of the Balkans, in the western and central parts of Macedonia, the wares of Middle Neolithic¹ were characterized by an increase of barbotine, impression and incised decoration styles, in addition to the black painted decoration known as bitumen (Urem-Kotsou et al. 2014, 512).

According to the radiocarbon dating provided by samples taken in the exposed stratigraphic profiles in 2006, there are already two absolute dates: 6000 and 5700 (Allen and Gjipali 2014, 109, Fig. 1; Gjipali 2017, 109, Fig. 2). We believe that the cultural deposit of the trench excavated in 2016 chronologically corresponds to the second dating as manifested by the study of pottery. Although obtained from a cultural layer not far from the trench of 2016, the first calibrate dating, 6000 BC, may indicate an earlier stage of the settlement. It is necessary to point out that there is not yet available an absolute dating from the samples obtained by the excavation of 2016.

Through the pottery analysis of this and the surrounding settlements of the area, taking into consideration also the accessible radiocarbon dating, we can suggest that the cultural deposit excavated in 2016 dates back in the final stage of the Early Neolithic², including the time range from 5800–5700 BC. In terms of absolute chronology, the settlements discussed here outside the territory of Albania which present close cultural connection to that of Pogradec, date approximately in this period (Lazarovichi 2006, Fidanoski 2009, 33–34; Reingruber, Thissen 2005, 319–320).

Ongoing archeological excavations will significantly increase our knowledge about the time of the establishment and abandonment of the site, extensive information on other cultural aspects, architectural organization as well as various aspects on its social and economic organization.

1 The Middle Neolithic for the territory of Greece begins in 5900 BC.

2 The Early Neolithic in Albanian absolute chronology goes up to 5600 BC.

Bibliography

Allen, S. and Gjipali, I. 2014. New lights on the Early Neolithic in Albania: the Southern Albania Neolithic Archaeological Project (SANAP) 2006–2013. In Përzhita, L.; Gjipali, I.; Hoxha, G. and Muka, B. (eds), *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies: 65th anniversary of Albanian archaeology (November, Tirana 2013)*. Tirana: 107–120.

Allen, S. and Gjipali, I. 2015. Zbulime të reja për neolitin e hershëm në Shqipëri: Projekt Arkeologjik për neolitinnë Shqipërinë Jugore, (SANAP) 2006–2013. *Iliria* 37: 37–54.

Andoni, E.; Hasa, E. and Gjipali, I. 2017. Neolithic settlements on the western bank of Lake Ohrid: Pogradec and Lin 3. In L. Përzhita, I. Gjipali, G. Hoxha, B. Muka (ed), *Proceedings of the International Conference: New Archaeological Discoveries in the Albanian regions. Botimet Albanologjike* vol. 1. Tirana: 123–140.

Andoni, E., 2019. Tiparet kulturore dhe kronologjike të Neolitit të Hershëm në Shqipërinë juglindore: qeramika e vendbanimeve Vashtëmi, Podgori, Barç dhe Pogradec. *PhD Thesis*. Academy for Albanian Studies, Tirana.

Bunguri, A. 2010. *Prehistoria e Dibrës*. Tirana.

Fidanoski, 2009. Periodization and Chronology of the Neolithic Cultures. In Naumov, G.; Fidanoski, L.; Tolevski, I. and Ivkowska A., *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 29–34. Skopje: Dante.

Garašanin, M. 1982. The Stone Age in the Central Balkan Area. In Boardman, J.; Edwards, I. E. S.; Hammond, N. G. L. and Solberger, E. (eds.), *Cambridge Ancient History: Prehistory of the Balkans, the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eight Centuries BC* vol. III, part 1: 77–115. Cambridge: Cambridge University Press.

Grbić, M.; Mačkić, P.; Nadj, Š.; Simoska, D. and Stalio, B. 1960. *Porodin: kasno-neolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja*, Bitolj: Narodni muzej Bitolj i Arheološki Institut Beograd.

Gjipali, I. 1995. Vendbanimi neolitik i Rashtanit. *Iliria* 25/1–2: 17–53.

Gjipali, I. 1997. Vendbanimi neolitik i Rajcës (Rajcë I). *Iliria* 27/1–2: 23–56.

Gjipali, I. 1999. Përmbajtja dhe përkatësia kulturore kronologjike e vendbanimit të Rajcës (Rajcë II). *Iliria* 29/1–2: 29–77.

Gjipali, I. 2017. Radiocarbon dating of the Early Neolithic settlements in Albania and their interpretation. In L. Përzhita, I. Gjipali, G. Hoxha, B. Muka (ed), *Proceedings of the International Conference: New Archaeological Discoveries in the Albanian regions. Botimet Albanologjike* vol. 1. Tirana: 105–122.

Jakimovski, A. 2008. The Neolithic in the Republic of Macedonia. *Macedoniae Acta Archaeologica* 18: 45–54.

Korkuti, M., 1977–1978. Vendbanimi prehistorik i Kolshit. *Iliria* 7–8: 239–250.

Korkuti, M. 2010. *Qytetërimi Neolitik dhe Eneolitik në Shqipëri*. Tirana.

Korkuti, M., Prendi, F. 1982. Forma dhe struktura e vendbanimeve neolitike dhe eneolitike në Shqipëri. *Iliria* 22: 7–21.

Kuzman, P. 2016. From Zlastrana to Penelope: Neolithic sites in the Ohrid region (I). In Fidanoski, Lj. and

Naumov, G. (eds.), *Neolithic in Macedonia: New knowledge and perspectives*: 23–40. Skopje: Center for Prehistoric Research.

Kurti, R.; Gjipali, I.; Lera, P. and Lela, S. 2005. Gërmime kontrolli në Pogradec. *Presentation in the Annual Conference of the Institute of Archaeology*. Tirana, Albania.

Lazarovici, G. 1977. Cultura Starčevo-Criș, Gornea Preistorie. *Caiete Banatica 5, Seria Arheologie*: 31–48.

Lazarovichi, G. 2006. The Anzabegovo-Gura Baciului Axis and the First Stage of the Neolithization Process in Southern-Central Europe and the Balkans. In Tasić, N. and Grozdanov, C. (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*: 111–158. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts, SASA Special Editions.

Lera, P. 1993. Vendbanimi i neolitit të hershëm në Barç (Barçi I). *Iliria 23/1–2*: 5–32.

Naumov, G. 2016. Prähistorische Pfahlbauten im Ohrid-See, Republik Mazedonien. *Platform 23*: 10–20.

Naumov, G. and Tomaž, A. 2015. Iskopuvanje na lokalitetot Školska Tumba vo Mogila. *Patrimonium 13*: 67–96.

Prendi, F. and Andrea, Zh. 1981. Të dhëna të reja mbi neolitit në Shqipëri. *Iliria 11/2*: 15–49.

Prendi, F. 2008. Neolit i hershëm në Shqipëri. *Studime Arkeologjike*. Prishtina.

Reingruber, A. and Thissen, L. 2005. 14C database for the Aegean Catchment (EASTERN GREECE, SOUTHERN BALKANS and WESTERN TURKEY) 10.000–5500 cal BC. In Lichter, C. (ed.), *How did farming reach Europe? BYZAS 2*: 295–327. Istanbul: Ege Yayınları.

Sanev, V. 2009. (ed.). *Anzabegovo, Early and Middle Neolithic Settlement in Macedonia*. Štip: Department for protection of the monuments of culture and museum – Štip.

Simonska, D. and Sanev, V. 1975. The Neolithic Settlement of Veluška Tumba near Bitola. *Macedoniae Acta Archaeologica 1*: 25–88.

Urem-Kotsou, D.; Papaioannou, A.; Papadakou, T.; Saridaki, N. and Intze Z. 2014. Pottery and Stylistic Boundaries. In E. Stefani, E.; Merousis, N and Dimoula, A. (ed), *Early and Middle Neolithic pottery in Macedonia, A Century of Research in Prehistoric Macedonia 1912–2012. Proceedings of the International Conference, Archaeological Museum of Thessaloniki, November 2012*. Thessaloniki: 505–517.

Illustrations

Fig. 1 Early Neolithic settlements in Albania.

Fig. 2 The test excavations conducted at Pogradec in 2005.

Fig. 3 Evidences of the architectural structures and pithos *in situ* from the 2016 season.

Fig. 4 Anthropomorphic figurine found in Pogradec.

Pl. I Unrestricted bowls and cups with semi-spherical, ellipsoidal or conical body shapes.

Pl. II Plates and unrestricted bowls.

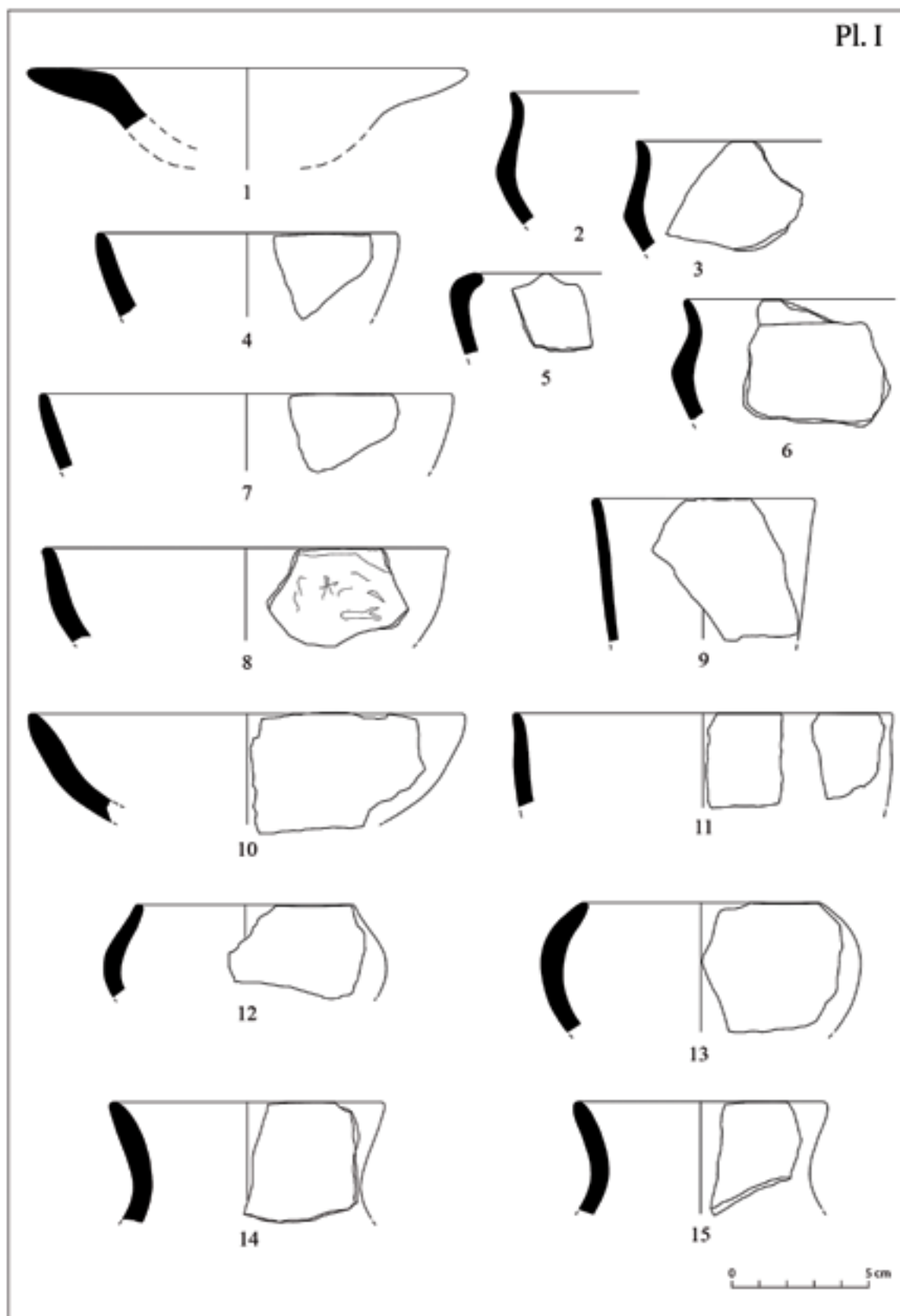
Pl. III Hole mouthed jars.

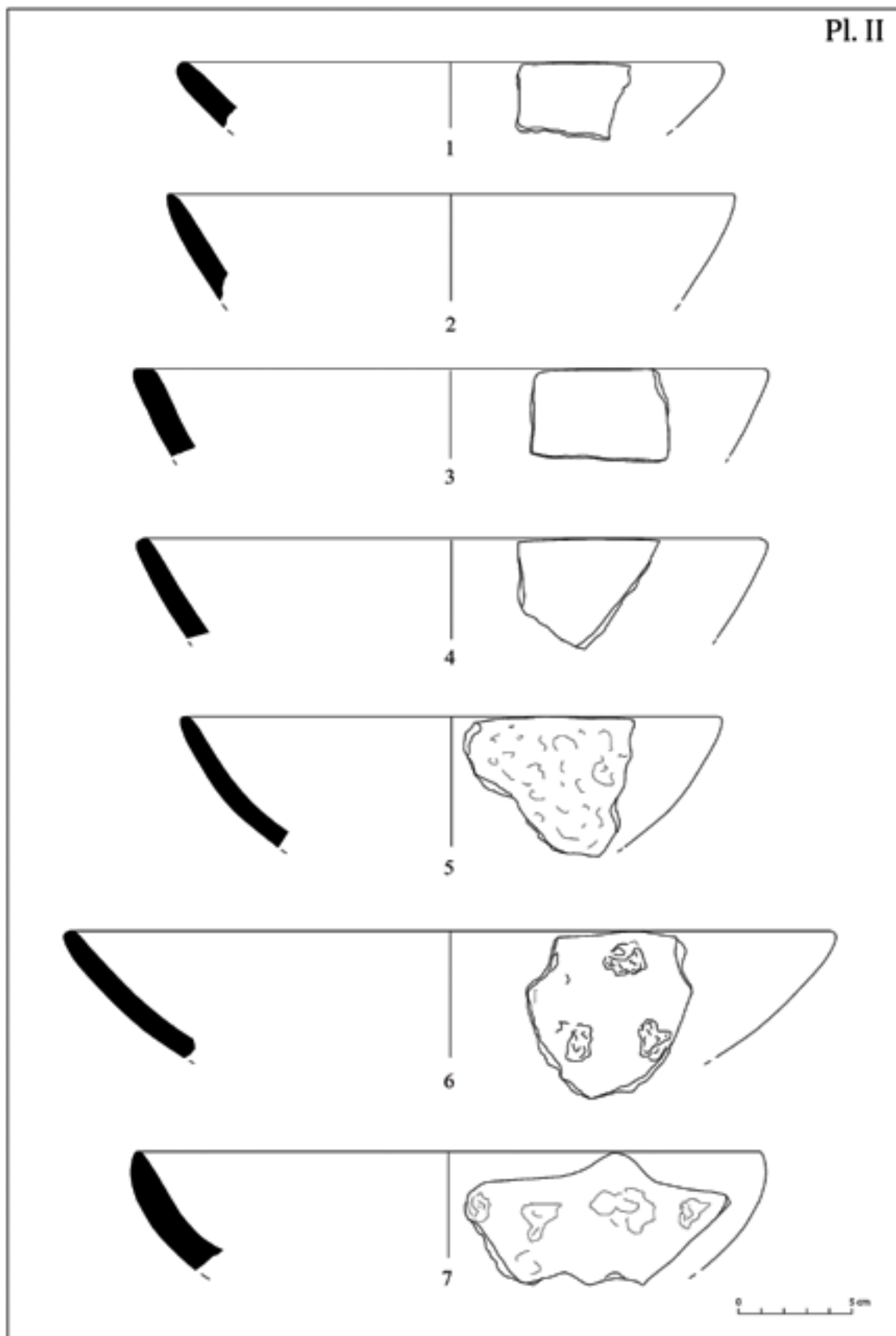
Pl. IV Necked jars.

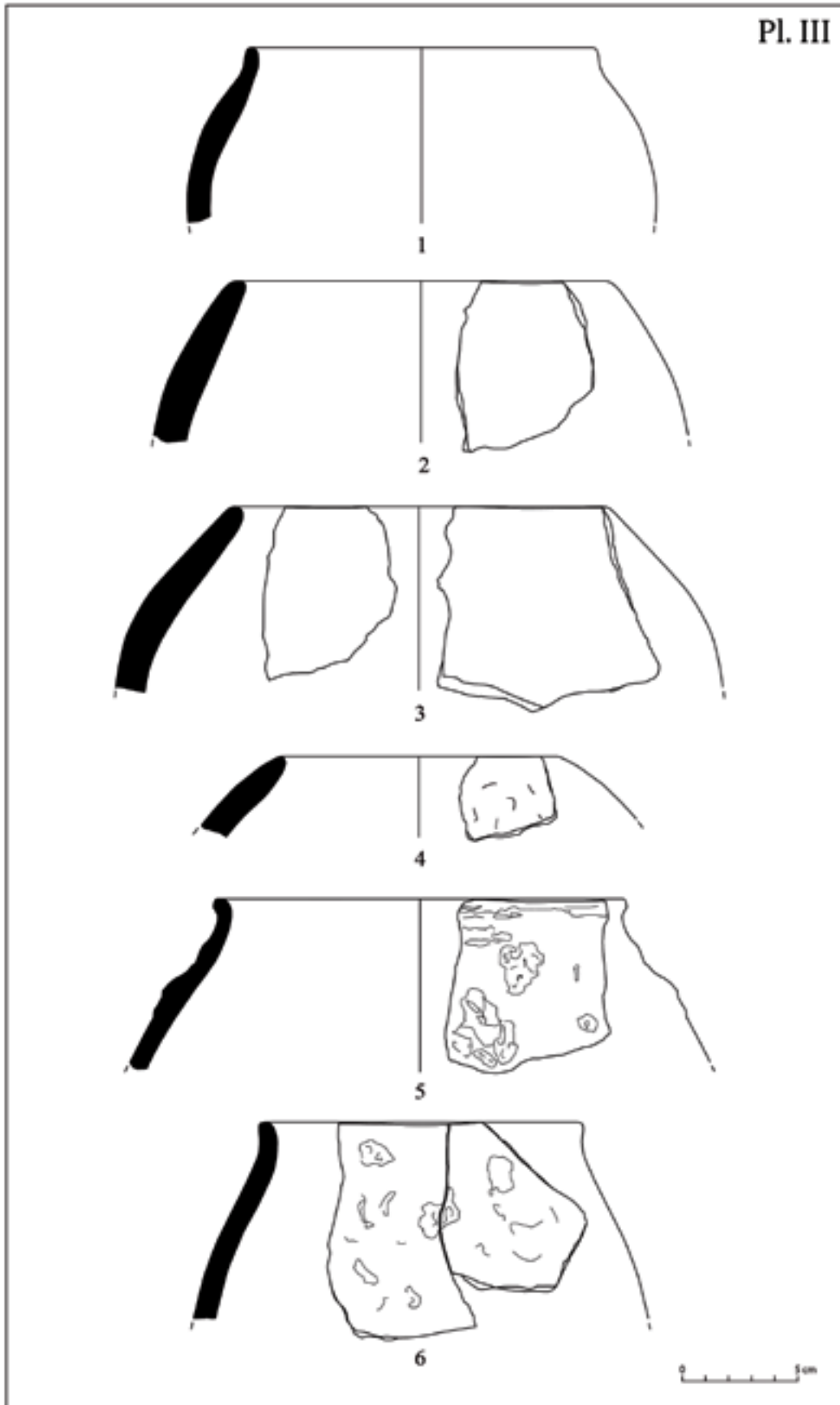
Pl. V Cups and jars with high neck.

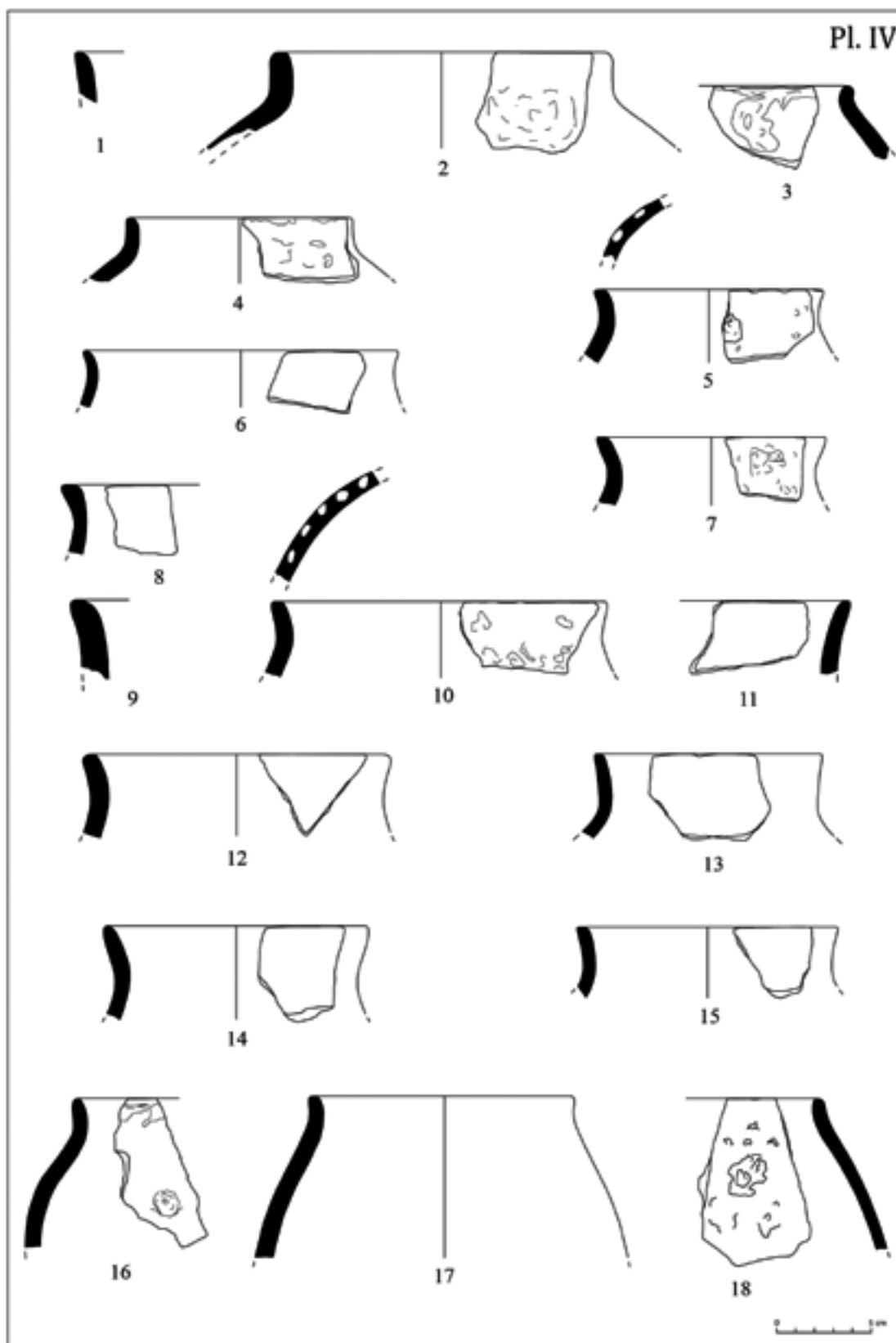
Pl. VI Potsherds decorated with barbotine, impression, incised techniques and relief applications.

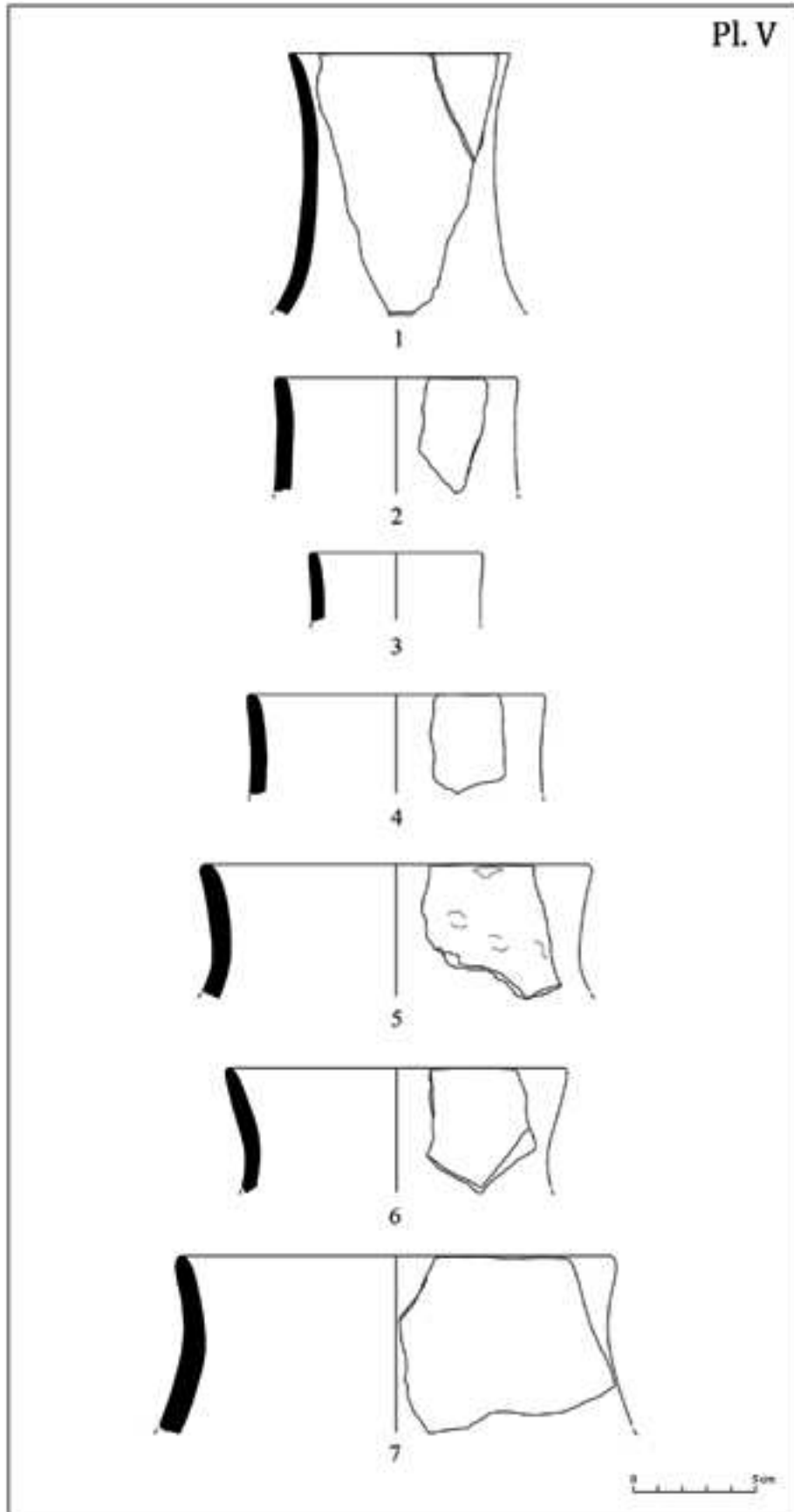
Pl. VII Potsherds with barbotine and incised decorations.

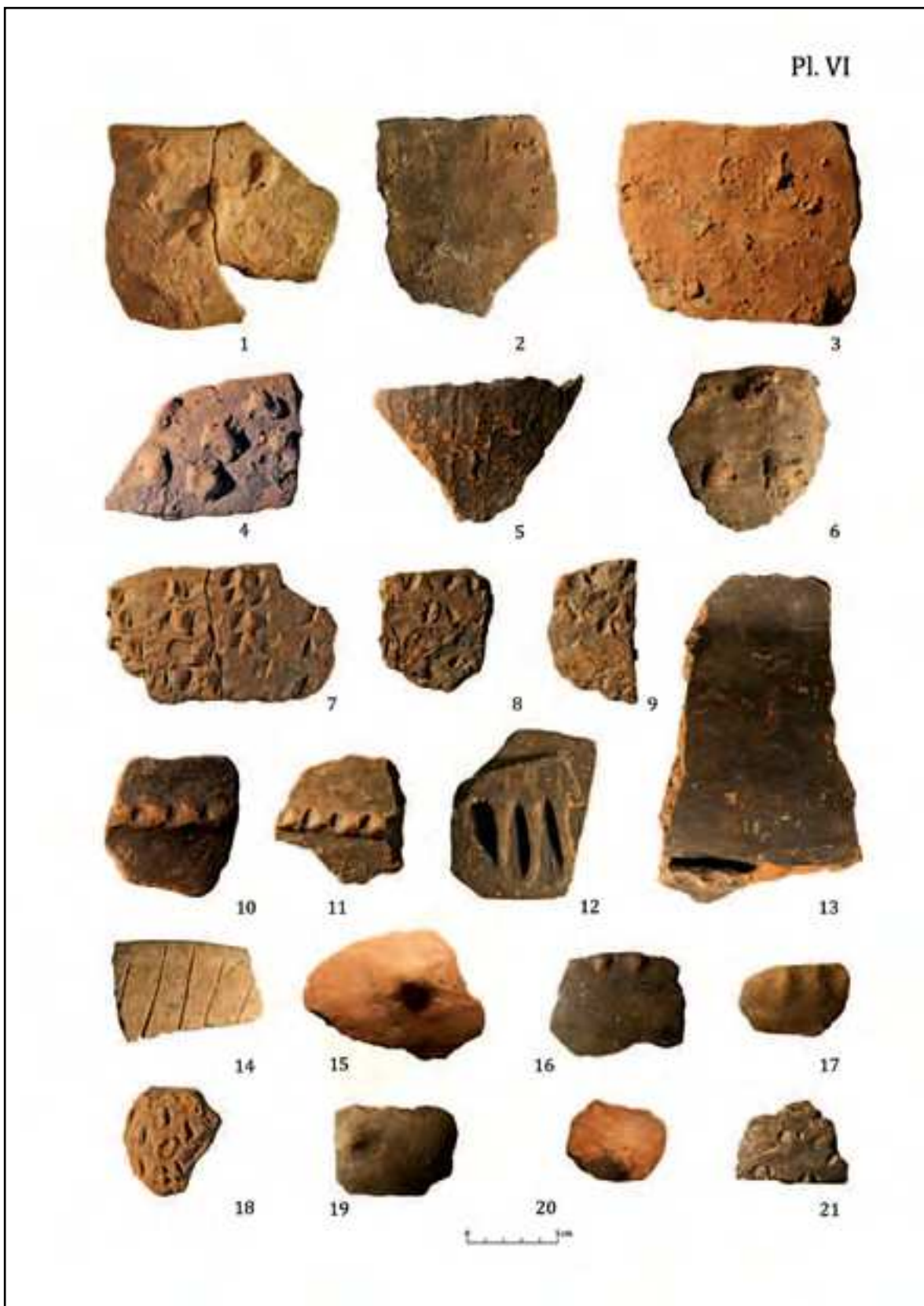

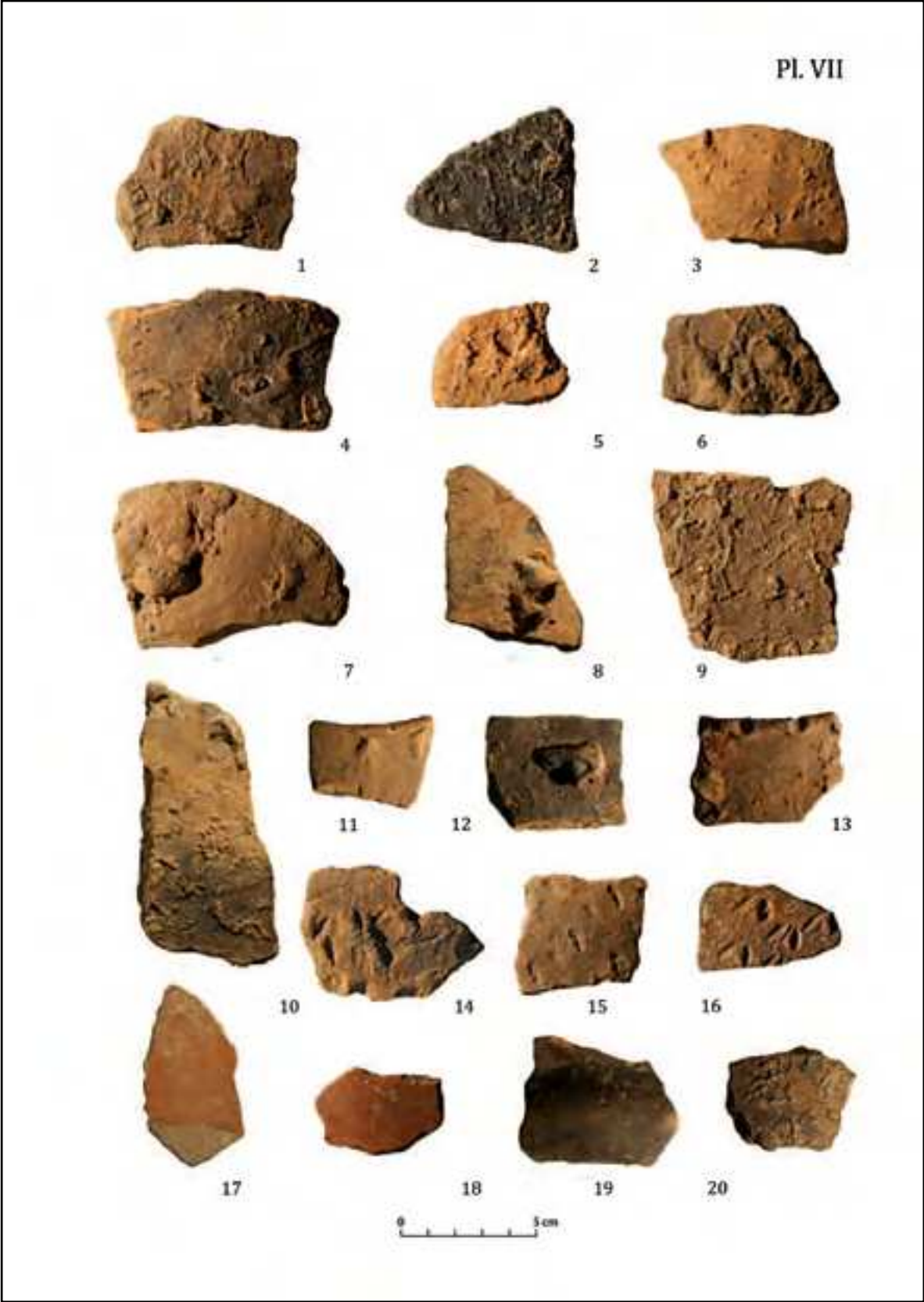

Ljubo Fidanoski
Museum of the City of Skopje

Љубо Фиданоски
Музеј на град Скопје

NEOLITHIC ASKOI FROM THE BALKAN PENINSULA

НЕОЛИТСКИ АСКОСИ ОД БАЛКАНСКИОТ ПОЛУОСТРОВ

Појавата на аскосите и аскоидните садови во балканскиот неолит би требало да се поврзе со секојдневните потреби на овие рани заедници. Аскосите се асиметрични садови со различни димензии, ексцентричен врат и пет држалки, додека аскоидните садови имаат асиметрични форми, низок врат и една држалка (или без држалка). Тие ѝм припаѓаат на грубите садови поради третманот на површината, техниките на печењето и украсувањето, а веројатно и врз основа на нивната намена. Истотака, овие садови биле користени за транспорт имајќи ја предвид нивната анатомска форма. Овие форми се ретки во керамичките колекции во сите фази од балканскиот неолит, и досега се откриени на околу 20 локалитети во Грција, Северна Македонија, Бугарија, Косово и Србија. Регионално, овие садови се присутни во македонскиот неолит (главно во раниот и средниот неолит), особено во Скопскиот Регион и во Пелагонија. Генезата на оваа многу специфична форма не може прецизно да се одгатне, имајќи ја предвид нивната слаба застапеност во керамичките колекции (освен на локалитетите од Скопскиот Регион: Тумба – Маџари, Серје – Говрлево и Слатина – Зелениково). Присуството на аскосите во Северна Македонија е потврдено на девет локалитети. Треба да се напомене дека на сите наведени локалитети во скопско, нивната застапеност се движи околу 10–15% од целиот материјал. Истотака, на овие локалитети е можна и стандардизација на технологијата и на формата. Иако во помал број, аскоси се откриени во Пелагонија, додека на другите локалитети од поширокиот простор на Балканот, тие се присутни во многу мали бројки (главно во: Тополница, Грција, Балгарчево, Бугарија, Рудник, Косово, Матејски Брод, Србија, итн.). Треба да се подвлече дека овој податок можеби не одговара со реалната состојба, имајќи ја предвид нивната реткост во литературата, којашто е најверојатно резултат на нивната недоволно позната форма во колекциите, недостигот од целосно зачувани примероци, итн.

Клучни зборови: *аскоси и аскоидни садови, технологија, форма и намена, балкански неолит*

The emergence of askoi and askoid vessels in the Balkan Neolithic, most probably should be associated with everyday needs of these early communities. Askoi are asymmetrical vessels with various sizes, excentric neck and five handles, while askoid vessels have asymmetrical shapes, short neck and one handle (or without handle). They belong to the coarse pottery group due of their surface treatment, firing procedures and decoration techniques, and probably for their function. Also, it is probable that they were used for transport practices having in mind their anatomical form. These shapes are rare in the ceramic collections in all phases of the Balkan Neolithic, so far they are documented at about 20 sites in Greece, North Macedonia, Bulgaria, Kosovo and Serbia. Regionally, these vessels are abundant in the Macedonian Neolithic (predominately in the EN and MN), especially in Skopje region and Pelagonia plain. The genesis of this very specific form could not be precisely traced, given their scarcity in the

pottery collections (except at the sites from Skopje region: Tumba-Madžari, Cerje-Govrlevo and Slatina-Zelenikovo). The abundance of askoi in North Macedonia is detected at nine sites. It should be stressed that in the above mentioned sites in Skopje region their distribution within the collections is about 10–15% of the entire pottery material. Also, at these sites a possible standardization of technological and formal procedures could be attested. Although in smaller quantities, askoi are found in Pelagonia, while at other sites from the broader Balkan area they are present in very small numbers (mainly in: Topolnica, Greece, Balgarčevo, Bulgaria, Rudnik, Kosovo, Matejski Brod, Serbia, etc.). It should be stressed that this can be biased data, given their scarcity in the literature, which is most probably a result of their unfamiliar shape in the record, the lack of complete specimens, etc.

Keywords: askoi and askoid vessels, technology, shape and function, Balkan Neolithic

Introduction

The Neolithic in the Balkan Peninsula is one of the most fascinating periods in Europe's prehistoric past which differs by the abundant authentic cultural heritage composed by various artefacts made of ceramics, stone, bone, shell, etc. Valuable data can be acquired when exploring the remains of Neolithic cultures micro regionally, as well as on wider geographic area. Neolithic pottery is good basis for such explorations and by narrowing the research by specific markers one can obtain a more profound insight of the Neolithic lifestyle. In that context especially interesting are the ceramic vessels – the type of askos, discovered at small number of sites through Balkan Peninsula and dated within all three Neolithic phases (**Fig. 1**). One can see that at several sites in North Macedonia (**Figs. 1, 2**) the situation is different by concerning this types in the pottery distribution (Fidanoski 2009a, 72–73; Фиданоски 2011a, 81).

Fig. 1

State of Research and Terminology

In the literature on Balkan Neolithic, the askoi and askoid vessels are scarce which is due to their absence in the mass pottery material, and besides that, they are unique objects (especially in concerning their shape) even when documented on sites. Bearing in mind that Neolithic pottery in the archaeological contexts is usually fragmented, even when an askos fragment is found, one cannot be sure about the shape (or the vessel type), which also complicates the research and later biases the image of the assemblage as a whole. This is not the case with the Macedonian Neolithic sites, where the askoi are more frequently found and until now, a good database has been made. Moreover, in the pottery assemblages from two sites from Skopje region (Tumba-Madžari and Cerje-Govrlevo) the askoi are represented by up to 15% of the entire collections (Фиданоски 2011а, 87). However, this vessel types were almost never appropriately analyzed, and even in the small amount of published literature, so far they can be found only as representatives of the mass coarse pottery collections. Also, in the published papers key elements for precise characterization of askoi are missing:

- a) classification (technological processes in manufacture, and form and decoration analysis);
- b) function (interdisciplinary procedures and experimental analysis) and
- c) archaeological context.

Partial exceptions of this state of askoi representation are the published papers for the Neolithic sites in Skopje region (North Macedonia) (Bilbija 1986; Санев 1988; Гарашанин и Билбија 1988), Promachon-Topolnica (Greece) (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007; Vajsov 2007) and Nea Nikomedeia (Yiouni 1996) and Balgarčevo (Bulgaria) (Pernicheva-Perets et al. 2011), where more detailed data can be found. Besides these authors, Fidanoski (2009a; 2011a) has made a contribution for this topic.

Askos is an asymmetrical handmade vessel with one handle and excentrical neck, an object which etymologically bears its name by the ancient vine-skins¹ (Srejšović 1997, 74). The askoi presented here, in major cases, comply with this basic description, except in terms of the handles' number, the width of the vessel's belly, and the angle of the neck position. The term askos today is accepted in the literature (Bilbija 1986; Чаусидис 1995; Темелкоски и Миткоски 2005; Ганецовски 2009), and in some of the publications other terms are used, as well. For example, in the studies about Rug Bair-Gorobinci, Slatina-Zelenikovo and Jaričište these pottery types are referred as 'buta'² (Санев 1975, 217; Гарашанин и Билбија 1988; Марић 2013, 22). Probably because of handles' absence, Garašanin, the vessels with excentrical neck found at Rudnik (Kosovo) entitles as vases (Гарашанин 1998, сл. 15, 431, сл. 16, 432); in the works about the site Promachon-Topolnica (on the border between Greece, North Macedonia and Bulgaria) another term is used for this vessels – as anthropo-zoomorphic askoi (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, 58; Vajsov 2007, 95). On the other hand, some authors do not interpret this pottery types by any cultural, historical or ethnographical aspects – they use the technological references to describe them, for instance, about the material from Vaksevo (Bulgaria) – as coarse pottery representatives (Чохаджиев 2001, 51); from Balgarčevo (Bulgaria) – as jars with long cylindrical neck and an elongated arch-shaped body/almost spherical body (Pernicheva-Perets et al. 2011, 129); from Limenaria (Greece) as closed vases (Koukouli-Chrysanthaki 2006, Fig. 1b, 472); and from Nea Nikomedeia (Greece) as askoid

¹ Askos in Greek means animal (usually goat) vine-skin.

² A Slavic term for large jar.

vessels (Yiouni 1996, 95). I propose that the term askos should be used for asymmetrical vessels with excentric neck and five handles, and the term askoid vessels for asymmetrical vessels with one or without handle.

Geography and Chronology

The geographic position of the Balkan Peninsula is an area defined by specific geomorphologic characteristics – abundance of mountains, hilly regions, large hydrographical network, gorges, plains, river valleys, etc. The geological and natural history modified by the past numerous changes in climate conditions in the Early Holocene – the melting glaciers, the increase of average temperature and shifts in vegetation, was a good natural base of suitable conditions (in longer time intervals) for continual and sedentary lifestyle (Гаревски и Малез 1994; Van Andel and Runnels 1995; Weninger et al. 2007; Lespez et al. 2013, 42). The processes of neolithization are a logical consequence of the mentioned natural conditions, and, on the other hand the rapid development and movement of Neolithic communities in Anatolia is probably the cause for such an early settling of this area in the second half of the 7th millennium BC (Gimbutas 1976; Benac 1979; Garašanin 1979; Whittle 1996; Bonsall et al. 2000; Bailey 2000; Thissen 2000; Kotsakis 2001; Perles 2001; Zvelebil 2001; Budja 2007; Naumov 2009; Naumov 2015). Given the annual population growth, simultaneously with the decrease of natural resources the need for new territories emerged. In terms of the history of mankind in the Aegean and the adjacent regions, very fast the territory of Greece had been settled, and soon after, the rest of the Balkans (North Macedonia, Bulgaria, Albania, Serbia, Kosovo, Croatia, etc.) had undergone one of the earliest civilization milestones in Southern Europe – the neolithization of the Balkan Peninsula.

Materials and methods

As it was already mentioned, generally, in literature these vessel types are unsatisfactory analyzed which complicates the possible technological or functional analysis on these vessels as a particular type. Also, to my knowledge today, there have not been done any interdisciplinary approaches to this pottery types which further undermines the research potential. The author of this work will make an effort to explore the basic data of this topic, but only on visual basis of the published specimens. Fortunately, slightly more detailed data can be found on the askoi from North Macedonia which is a basis for this effort.

Greece

The territory of Greece is a geographical area in which earliest Neolithic settlers in Europe have been detected. In this initial phase of neolithization (middle of 7th millennium BC) several EN settlements have been excavated – Argissa, Achileion, Sesklo, Giannitsa, Nea Nikomedeia, etc. (Perles 2001, 99–112). In the Greek EN insignificant number of askoid vessels is published – only from Nea Nikomedeia (Yiouni 1996) (**Pl. I: 1**). Having in mind the absolute and relative chronology of Balkan Neolithic these are one of the earliest specimens. The situation in the LN phases is different, where there is increase of askoi or askoid vessels, thus, a larger number of specimens is registered in Aia Sofia Magula, Promachon-Topolnica and Limenaria (**Pl. I: 2–6; Pl. II: 1**) (Milojčić 1976, Taf. 17, 1–2; Vajsov 2007, 95; Koukouli-Chrysanthaki 2006, Fig. 1b, 472).

North Macedonia

After the neolithization of the Greek mainland in North Macedonia's territory in the end of 7th millennium BC three Neolithic cultures emerge (**Fig. 2**); in eastern and northern parts of North Macedonia, Amzabegovo-Vršnik (EN and MN); in Pelagonia, Velušina-Porodin (EN); and in Ohrid region Zlastrana (EN) (Gimbutas 1976; Benac 1979; Garašanin 1979; Санев 1995; Fidanoski 2009b). In these cultures (sites) askoi and askoid vessels were found, and at this region in the Balkans, a domination of these vessel types is confirmed. For now, in the larger part of North Macedonia's territory (at

Fig. 2

at nine sites) the earliest askoi have been registered. The earliest askoi are found in Velušina-Porodin culture, within the most important sites Veluška Tumba-Porodin (**Pl. II: 4–6**) and Porodinska Tumba-Porodin (**Pl. II: 3**), as well as in Vrbjanska Čuka-Slavej (**Pl. III: 4, 5**) (Симо-ска и Санев 1975; Темелкоски и Миткоски 2005). In the neighbouring culture of Velušina-Porodin, Zlastrana in Ohrid region, at the EN site Dolno Trново (**Pl. II: 2**) a single specimen was found (Kuzman 2007). In Skopje region especially important for this topic are three sites: Slatina-Zelenikovo (**Pl. IV**), Cerje-Govrlevo (**Pls. V, VI**) and Tumba-Madžari (**Pls. VII, VIII**), at which a large quantity of askoi have been documented, and interestingly none askoid vessels (Санев 1988; Bilbija 1986; Гарашанин и Билбија 1988; Фиданоски 2011a). Concerning the aspects of chronology and culture in this region the earliest specimens are documented in the EN layers at Cerje-Govrlevo, while the specimens from Tumba-Madžari and Slatina-Zelenikovo belong to the MN phases. Bearing in mind that these sites belong to Amzabegovo-Vršnik culture and given the chronological synchronization³, the askoi from Skopje region are probably contemporary with the above mentioned specimens from Zlastrana, Veluška Tumba-Porodin, Porodinska Tumba-Porodin and Vrbjanska Čuka-Slavej. Concerning the MN phase from Amzabegovo-Vršnik culture, one specimen from Rug Bair-Gorobinci is known (**Pl. III: 1**). From the eponymous site Barutnica-Amzabegovo, two askoid vessels were documented within the MN and LN layers (**Pl. III: 2, 3**) (Mount-Williams 1976, fig. 93, 140).

Bulgaria

In Bulgaria askoi and askoid vessels were found at three sites from the EN phases. One fragmented askoid vessel is published from Ohoden-Valoga (**Pl. IX: 2**), site in North-western Bulgaria, another single specimen is known from Vaksevo (**Pl. IX: 1**), and several askoi are published from Balgarčevo (**Pls. X–XIII**), both sites in Western Bulgaria (Ганецовски 2009; Чо-хаджиев 2001; Pernicheva-Perets et al. 2011). From chronological point of view (EN and MN – end of 7th millennium BC and first half of 6th millennium BC) they are somewhat later than EN phases in Greek sites and contemporary with the EN and MN phases in North Macedonia (Тодорова и Вайсов 1993, 89).

³ It is plausible that Early Neolithic Zlastrana and Velušina-Porodin cultures are simultaneous with the earlier MN phase in Amzabegovo-Vršnik II (Thissen 2000, 199–221; Fidanoski 2009b, 47).

Kosovo

The periodization of the Neolithic in Kosovo was made on the basis of Neolithic chronology in Serbia – on the basis of Starčevo culture (EN and MN – end of 7th millennium BC and first half of 6th millennium BC) and Vinča culture (Late Neolithic – end of 6th millennium BC) (Гарашанин 1998; Тасић 1998; Thissen 2000, 260–273). From the EN phase, within Starčevo culture, two askoid vessels are published from Rudnik (**Pl. XIV: 1, 2**), while from the LN (Vinča culture) site – Predionica only one specimen is known (**Pl. XIV: 3**).

Serbia

The Serbian Neolithic is well known in literature and the chronology of cultures/sites is adequately elaborated. In this territory, especially in the northern part of the country only askoi are published. They have been documented in Starčevo culture – at the sites: Jaričište, one specimen (**Pl. XV: 1**), Starčevo (**Pl. XIV: 4**) and Matejski Brod (**Pl. XV: 2, 3**), both sites represented by two specimens (Марић 2013; Garašanin 1979; Маринковић 2006). Here, it should be stressed that (for this state of research) this is the northern frontier of these vessel types.

Askoi and askoid vessels – properties, features and definitions

The more precise data we expect from the research on prehistoric complexes/cultures/sites, the more aspects, ideas and multi-perspective views in different cultural and anthropological categories should be engaged. Although, old fashioned point of view – in the definition and classification of ancient cultures very significant role plays the pottery material – providing important information about the skills, the ideas, the economical, social and cultural processes of early prehistoric communities (Shepard 1956; Rice 1987; Sinopoli 1991). This is especially relevant for communities which produce handmade pottery such as Balkan prehistoric cultures in general. However, these investigations and analyses cannot always provide the much needed answers. Good examples for this are the askoi and askoid vessels – different shapes or variants/types (as askoi and askoid vessels) were documented at one site/culture and chronological phase, and on the other hand very similar shapes were detected in relatively different sites/cultures.

Technology of manufacture

Neolithic askoi and askoid vessels belong to the so-called coarse pottery, generally referred as pottery with coarse temper, and as all Neolithic ceramic vessels they were handmade (Fidanoski 2009a, 65, 73; Фиданоски 2011a, 82). The surface treatment shows traces of roughening, specimens with smoothed surface are rare, while light or pseudo barbotine is very common technique of

Fig. 3

decoration (**Fig. 3**).⁴ The firing was always at lower temperatures and directly is connected with the firing approaches (reduction of oxygen or oxidation), which are not unified even in one pottery collection (at least in the material from North Macedonia). Therefore various colours with all nuances are detected: grey, brown, yellow, orange, red, and even black in some cases. Concerning size, the askoi have various dimensions, while askoid vessels are generally smaller (maximum 15 cm in height). Small askoi have maximum 20 cm in height, middle-sized askoi 35 cm in height, and large askoi between 35 and 80 cm in height respectively. According to the data for the askoi from Skopje region, the most common size category is the middle-sized, small askoi are rare, and the large ones are very rare.

The askoid vessels from Greece – Nea Nikomedeia, Aia Sofia Magula and Promachon-Topolnica probably were made with mechanical manipulation of the clay mass – of the clay bulk. They were made roughly, careless of details which can be confirmed by the walls' thickness. Two exceptions are detected: one specimen from Promachon-Topolnica and one from Limenaria which have relatively thin walls and well smoothed surface (**Pl. I: 5; Pl. II: 1**).

The specimens from North Macedonia, as most dominant in this research show relatively similar technological characteristics and fit well within coarse pottery classification. The askos from Vrbjanska Čuka-Slavej (**Pl. III: 5**), as well as the askoid vessels from Barutnica-Amzabegovo (**Pl. III: 2, 3**) are exceptions within their involvement in coarse pottery classification, due to their well smoothed surface. Relatively well smoothed surface shows one specimen from Veluška Tumba-Porodin (**Pl. II: 5**), while the other ones, all have roughened surface. The technique used for production is the same as the Greek specimens. The askoi from Skopje region are defined by their more standardized methods of production – they were always made by a concrete mental, or even physical, model and most probably in two parts. At the very start of manufacture (while the clay was wet) two clay parts were separated and later joined together – the upper part (vessel's neck) was attached to the lower part (vessel's belly). Although, there is possibility that they were made only of one single clay bulk (especially the smaller ones). The handles were joined after the whole body was made (while the clay was still wet). All askoi from

⁴ It is not clear if this barbotine type (pseudo or light – means very light traces of clay mass on surface) should be defined as technique of decoration or it is a technique based on functional/utilitarian concepts.

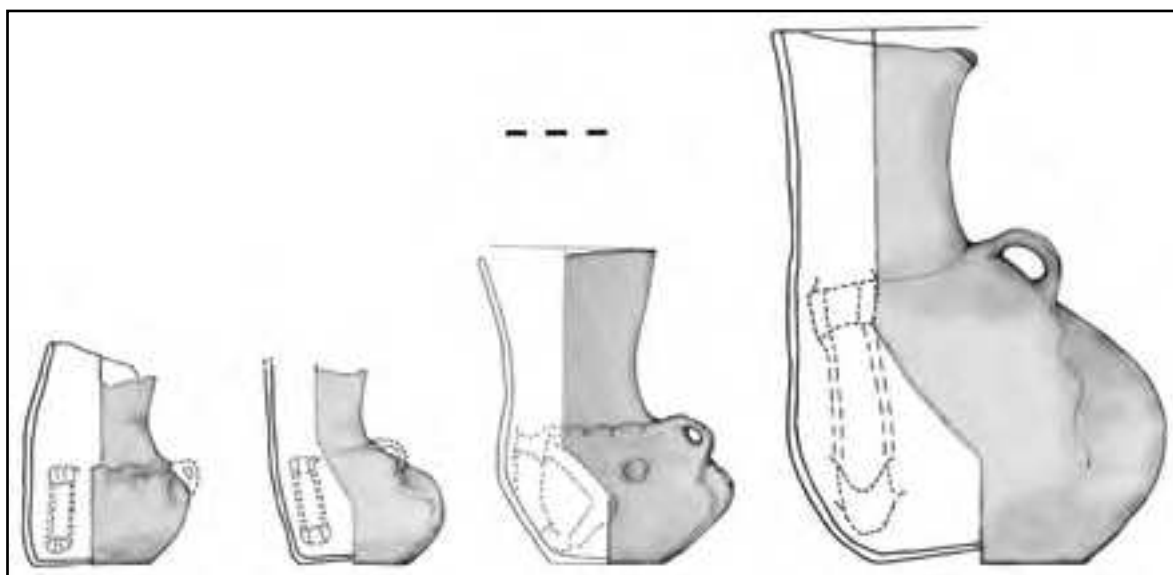

Fig. 4

Fig. 5

Tumba-Madžari and Cerje-Govrlevo, regardless their size, probably were made in this way(s). Also, the specimens from this sites show extremely thin walls and bottoms (0.4–0.8 cm even at larger ones) which in the Balkan Neolithic pottery technology, especially within coarse pottery is rarely seen (**Fig. 4**).

Another interesting common feature only for the askoi of these two sites – is the clay fabric – which consists large quantities of vegetal temper, especially chaff (**Fig. 3**), and contrary to this mineral temper is almost completely absent. This manufacturing technique allowed creation of very light vessels, even the large ones. Their surface generally was roughened by a light or pseudo barbotine, while basic smoothening is a rare occurrence. The firing without exception was made at low temperatures, which is well attested by the black interior in the vessel's walls profiles (Gardner 1976; Fidanoski 2009a, 72–73; Фиданоски 2011a, 85). As it was already mentioned the colours and the nuances are various, and the multi-colours' variety (on a single specimen) is documented on more than a few specimens in the collections of these two sites. One unique specimen from Cerje-Govrlevo should be drawn to attention – a fragment of askos with surface well smoothed, polished and coloured with red engobe (**Fig. 5**) – a very special specimen concerning the surface treatment. The specimens from Slatina-Zelenikovo are slightly different in technological terms and show more similarities with the specimens from Velušina-Porodin culture. The wall thickness in these examples is rather thicker (0.5–1 cm), and also in the clay fabric the mineral temper is dominant – which all reflects in their (heavier) specific weight.

The examples from Bulgaria, probably were also manufactured in two parts like the ones from Skopje region. It is interesting that this material, generally, consist larger amount of mineral temper in the fabric, and thicker walls. The vessel's surface rarely is smooth, but unlike Macedonian specimens the askoi from Vaksevo and Balgarčevo have slightly smoother surface (Чохаджиџев 2001, 51; Pernicheva-Perets et al. 2011). The only specimen from Ohoden-Valoga is an exception in the coarse character of this pottery type where its surface is rather fine treated, even showing traces of red engobe – like the mentioned specimen from Cerje-Govrlevo.

The askoi from Kosovo and Serbia were probably manufactured in two parts, like the above mentioned ones. In clay fabric this material shows similarities with the material from Skopje region where vegetal supplements dominate in the temper. Also, similarities between mentioned collections exist in the techniques of surface treatment where surface roughening is favoured. Exception is one specimen from Rudnik (Kosovo) where the vessel's surface is well smoothened (**Pl. XIV: 2**).

Shape analysis

Askoi are asymmetrical, spherical or semi-spherical handmade vessels with four or five handles and excentrical neck, while askoid vessels have very similar shape with the askoi, often with a horizontally elongated shape with one or without handles (placed on the neck or the upper part of the belly). There are several variants within the askoi shape – horizontally or vertically elongated bellies, and shorter or higher necks (wider or thinner bellies/neck respectively).

Also, the handles position varies within different specimens – although, there is a most common position – one handle on one side against four handles on the opposite side. Unlike askoi, the askoid vessels show more basic shape – usually they have horizontally elongated shapes and bowed necks, while specimens with regular necks and vertically elongated bellies are rare within the collections.

The specimens from Nea Nikomedeia (**Pl. I: 1**) probably the earliest of all and possibly the proto-shape of askoid vessels do not have handle. The askoid vessels from (Promachon-Topolnica) Greece (**Pl. I: 3–6**) fit well within the basic description, while the specimens from Aia Sofia Magula (**Pl. I: 2**) have relatively equal height and width, having one handle.

In North Macedonia only two askoid vessels are published. From the site Barutnica-Amzabegovo (the MN phase) (**Pl. III: 2**) is acknowledged one specimen very similar in form with the ones from Nea Nikomedeia. Also, from this site other specimen is published from the LN phase, but this one has a relatively spherical form, high, narrow neck and one handle – a transitional shape between askos and askoid vessel (**Pl. III: 3**). By its shape one specimen from

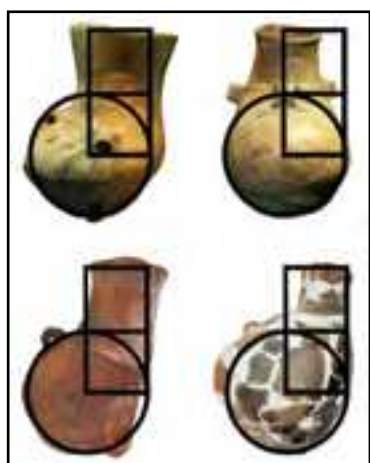

Fig. 6

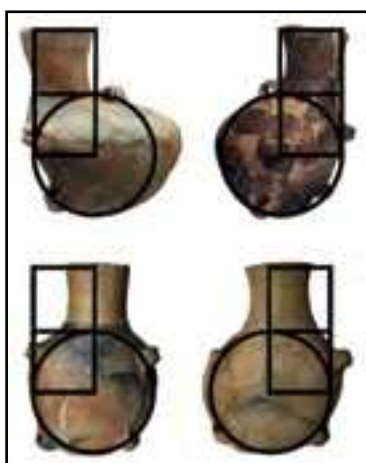

Fig. 7

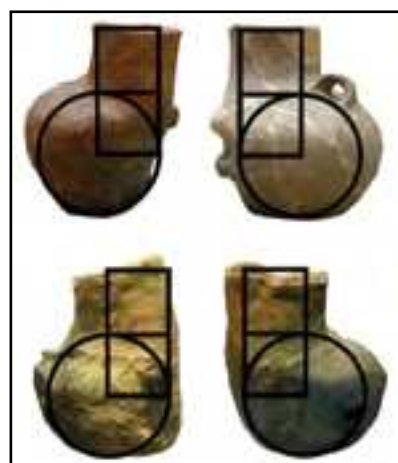

Fig. 8

Vrbjanska Čuka-Slavej is also a kind of a transitional shape – it has typical askoid shape and four handles – which is a unique case (**Pl. III: 4**). At the same site, another specimen was found which has almost typical askos shape – irregular spherical belly, relatively long, narrow neck and five handles (**Pl. III: 5**). In Pelagonia few specimens were documented at two sites, one from Porodinska Tumba-Porodin (**Pl. II: 3**) and three from Veluška Tumba-Porodin (**Pl. II: 4–6**). They also have the typical askos shape, but for these specimens lower and wider neck, and large belly is characteristic. The specimen from Dolno Trnovo (**Pl. II: 2**) is relatively similar with the Pelagonian examples – askos with a spherical belly and five handles, which also can be concluded for the askos with a wide and short neck and five handles found at Rug Bair-Gorobinci (**Pl. III: 1**). As it was already mentioned the askoi from Skopje region, also in aspect of shape show homogeneity and authenticity, as well as continual production traditions. The material from the collections of Cerje-Govrlevo and Tumba-Madžari is ranging between 10 and 15% of the whole collections which, also confirms their relatively high production outputs. The askoi from these sites are asymmetrical vessels with five handles, excentrical, usually long and narrow neck, wide belly – with one side always flattened (**Pls. V–VIII**). The handles on the belly were always placed in pairs at the flat side – two near the bottom and two where the belly joints the neck (**Fig. 4**). The bottoms were never stressed, and in general, slightly concave, most

probably for better stability. The mass askoi production in this region is also confirmed by their various sizes – small specimens (10–15 cm height and 6–10 cm belly width) (**Pl. V: 1–3; Pl. VII: 2, 3**), medium specimens (15–35 cm height and 10–25 cm belly width) (**Pl. V: 4, 5; Pl. VI: 1–3; Pl. VII: 1, 4, 5**) and large specimens (35–70 cm height and 25–50 cm belly width) (**Pl. VI: 4; Pl. VIII**). Also, on the askoi from this region some specific morphometrical characteristics could be detected – the Neolithic potter was most probably very aware of the proportion properties of the height and the width (Fidanoski 2016; Fidanoski and Tomaž 2018). If one perceives the askoi on geometrical grid (background) it is obvious that specific modelling techniques were practiced – the vessel was probably (first on conscious/mental level and afterwards practical) divided in two parts – upper – the neck position, and lower – the belly/bottom position. In the material from Cerje-Govrlevo and Tumba-Madžari the following geometrical proportions could be attested (**Figs. 6–8**):

- a) the height of the neck equals the radius of the circle inscribed on the belly;
- b) the belly is twice larger than the neck and
- c) the height to width ratio is 3:2.

The askoi from Slatina-Zelenikovo always have spherical belly but show several variants in neck position (**Pl. IV**). Also, there are registered examples where the belly is wider and the neck is shorter, and vice versa, examples where the neck is wider and the belly is vertically elongated. Given these shape variations the material from this site is similar with the specimens from Skopje region, as well as with the collections from Veluška Tumba-Porodin, Porodinska Tumba-Porodin, Balgarčevo, Jaričište and Matejski Brod.

At Ohoden-Valoga only one askoid vessel was found (**Pl. IX: 2**). The specimen is fragmented, but fortunately the major lower part (belly) is published, whose spherical shape resembles the typical askoi shape – but, bearing in mind the absence of handles – this is probably a transitional example. The askoi are represented by one example from Vaksevo, and several examples from Balgarčevo. The specimen from Vaksevo does not have a typical askos form – it has a spherical belly and centrally placed narrow, short neck and five handles (the fifth handle unusually low positioned near the bottom) (**Pl. IX: 1**). Concerning the material from Balgarčevo it is evident that these askoi have various variants within the shape of the bellies, as well as variants of the neck shape and position (**Pls. X–XIII**). This material demonstrates great resemblance with the specimens from Slatina-Zelenikovo, Pelagonia and Serbia.

The askoid vessels from Rudnik (Kosovo) have the typical askoid shape – spherical, horizontally elongated belly and short neck, and absence of handles (**Pl. XIV: 1, 2**). This basic askoid shape is similar with the specimens from Nea Nikomedeia, Barutnica-Amzabegovo, and the transitional specimen found at Vrbjanska Čuka-Slavej. The LN askoid vessel found in Predionica is different than the other specimens (**Pl. XIV: 3**). Its jug-like shape is similar with the material from Aia Sofia Magula – spherical belly with vertically elongated figure. This vessel's bottom part was uniquely made – as short cylindrical (zoomorphic) legs. In Serbia only three askoi have been documented – the specimens from Jaričište and Matejski Brod (rather elevated neck, spherical, vertically elongated belly) (**Pl. XV**) and Starčevo (very short and wide neck, and spherical belly) (**Pl. XIV: 4**). The material from these sites, generally, resembles the askoi found in Skopje region, Pelagonia and Bulgaria.

Decoration techniques

Within Neolithic pottery decoration plays great role – the use of various decorative elements, motives and compositions (a combination of elements and motives in systematic representation) provides different final results (on the vessel itself and within the collection as a whole). In some cases the decoration is simply utilitarian, and in some cases it has symbolic features. Generally, pottery decoration distinguishes with high level of refinement within technique choices, the element/motive/composition position, as well as the final decoration performance intensity. Therefore, one can argue that the Neolithic potter mentally had the vessel's image before any production phase.

Concerning the specimens from Nea Nikomedeia and Aia Sofia Magula an absence of decoration is attested, but the askoi from Promachon-Topolnica show very unique decoration techniques, typical only for this collection. One example (**Pl. I: 6**) has a protuberance decoration on the entire surface, another example has only one protuberance at the vessel's back – probably imitating animal or bird tail (**Pl. I: 5**), and the last example has incised spiral-like decoration (**Pl. I: 4**).

Within the material from North Macedonia the use of the already mentioned pseudo or light barbotine is a very common technique. Unlike typical barbotine (which in some large vessels examples plays important utilitarian role – a highly roughened surface is better to handle), this light barbotine variation (which is always only at the lower part of the askoi – the belly) probably plays a different role (**Fig. 3**). One can argue that this technique has more visual/decorative character, bearing in mind that the surface roughening treatment is with low intensity, and it may be assumed that this decoration evokes to the animal archetype – a bird, an animal, a goat skin, etc. A single specimen decorated with organized barbotine is attested in the material from Vrbjanska Čuka-Slavej (**Pl. III: 5**). In Skopje region sites, as well as the single specimens from Jaričište (Serbia) (**Pl. XV: 1**) and Vaksevo (Bulgaria) (**Pl. IX: 1**), besides this technique another very common decoration practices were used, especially in combination with barbotine – the various positive relief stripes (linear or finger impressed) most commonly positioned in double parallel lines in the space between handles or on the vessel's belly (**Pl. VI**). This relief stripes in some cases are combined with other geometrical relief motives like the examples from Cerje-Govrlevo (**Pl. V: 4, 5**), and Rudnik (Kosovo) (**Pl. XIV: 1**) where unique spiral motives were represented. One unique specimen, in terms of decoration techniques, is a fragmented example from Tumba-Madžari (**Pl. VII: 1**) where tool impressed ornamentation was executed.

In conclusion it can be said that askoi and askoid vessels from Balkan Neolithic sites are frequently decorated by, more or less, typical Neolithic decoration techniques. However, this state (the dominance of decorated pottery) in general is not typical for almost all Neolithic pottery collections (where mostly dominant are non decorated vessels). In this context it can be assumed that these pottery types are somehow different than the other types, i.e. show specific utilitarian or symbolic affinities. As the authors opinion of this work – that askoi and askoid vessels shape probably originates of some kind of a natural model – an animal or bird, it can be said that the Neolithic potter succeeded to reinterpret and reproduce an artificial reproduction of archetypal natural form. This potters' tendency especially is pretty obvious by the variants of the shape and decoration:

- a) the shape of the (vessel's) neck and its position – animal's head;
- b) the whole vessel's form – a ceramic models of a vine-skins;
- c) the pseudo barbotine or surface roughening – animal's fur (fleece) or bird's feathers and

- d) the decorative various relief stripes (in lot of cases) – an anatomical feature (muscles, blood veins, wings, legs, tail...).

Archaeological context and function

Pottery function is an aspect closely tied with the technological procedures, shape, decoration and archaeological context. Unfortunately there are not published any chemical (residue) analysis from askoi or askoid vessels, which, unfortunately fits with the general image in literature – the absence of any interdisciplinary analyzes of askoi and askoid vessels. However, there are some aspects which can be explored, especially within the material from more precise archaeological contexts and from the larger collections (with well represented askoi or askoid vessels).

Fig. 9

Fig. 10

Based only on visual (and thus subjective) observations, the larger quantities of vessels (especially the specimens from largest collections – the ones from Skopje region) are objects with very light specific weight. It can be assumed that they were relatively easy and simple vessels to handle, their closed variants/shapes allow limited cooking or food preparation, unlike, the more logical usage, according to the authors opinion – for storage or transportation practices. Bearing in mind the dominant shape, the flattened (opposite) side of the belly, the askoi from Amzabegovo-Vršnik, Velušina-Porodin and (in some sites of) Starčevo culture it can be said that the form is anatomically created for ‘backpacking’ (probably strengthened by ropes), i.e. they were maybe used as backpacks (**Fig. 9**). It is very plausible that the askoi were used for transportation (**Figs. 9, 10**), while askoid vessels, especially the smaller specimens with one handle (from Greece and Kosovo) maybe had the same use as jugs in the everyday household activities (predominantly for liquid pouring).

Fig. 11

Fig. 12

Regarding the archaeological context these vessels generally are overlooked within the published material. However, significant part of the Macedonian specimens, as well as the ones from Balgarčevo (Bulgaria), are more or less precisely recorded – almost every one of them belongs to a defined archaeological unit (mostly contexts related to houses or within household activities) (Bilbija 1986; Санев 1988; Гарашанин и Билбија 1988; Темелкоски и Миткоски 2005; Pernicheva-Perets et al. 2011; Фиданоски 2011a). In Promachon-Topolnica (Greece) and Matejski Brod (Serbia) askoi and askoid vessels were found in the close vicinity of houses, while at Ohoden-Valoga (Bulgaria) one specimen was found within unspecified architectural object (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007; Маринковић 2006; Ганецовски 2009).

Fig. 13

Fig. 14

Given the archaeological context of askoi and askoid vessels one can argue that their typical/functional environment is a household or other utilitarian unit within households' inventories (near hearths and ovens, or outside of the houses, but in their very close surrounding area) (Figs. 11–16). This basic archaeological data attests their continual utilitarian (probably daily) usage, and corresponds with the author's assumption that their primary function was of transportation character, while probably in some occasions they were used for storage – although a specific storage area within the houses (and surroundings) was not confirmed in the published material regarding this pottery types/shapes).

Conclusion

The emergence of these specific vessels can be associated with several socio-cultural elements in the Balkan Neolithic cultures. So far, attested at 21 sites in Greece, Macedonia, Bulgaria, Kosovo and Serbia, the published askoi and askoid vessels show a well defined EN and MN Neolithic pottery assemblage 'network', although their number in the LN phase(s) is

Fig. 15

Fig. 16

not insignificant (especially in Greece). Their scarcity is a question yet to be answered, but it should be stressed, that these pottery types/shapes are difficult to determine in the (regularly fragmented) Neolithic pottery collections. Even so, as a relatively large part in the Neolithic sites in Skopje region and in Pelagonia (the Macedonian collections), and also in Balgarčevo (Bulgaria), their presence especially in houses shows a specific need for particular production rates and maybe even technological standards – in particular within the shape and function. Also a specific geometrical proportion pattern within the shapes is plausible, and it is another confirmation of the Neolithic communities' high intellectual capacities. The economical or cultural hypothesis on these vessels is confirmed with the material mainly discovered in Macedonian sites – the idea of this specific shape, even maybe the term (askos), probably originates from a predefined archetype of the initial Balkan(?) Neolithic communities – an animal, a vine-skin... Their rarity in other Neolithic collections in the Aegean and the adjacent regions, although maybe as biased image of the published pottery collections, on the other hand demonstrate close relations and very plausible cultural, social and economic aspects within the Balkan Neolithic communities. In other words similar types/shapes, with comparable technological features and in related archaeological contexts, more or less, prove the existence of communities with a specific lifestyle. No matter if one defines them as askoi, askoid vessels, anthropo-zoomorphic askoi, jars with long cylindrical neck and an elongated arch-shaped body or even closed vases, their outstanding technological and ergonomically perfected craftsmanship attests Neolithic men's genius several millennia back in a relatively limited territory in Southeast Europe.

Bibliography

Cyrillic

- Ганецовски, Г. 2009. *Оходен, Селище от ранния неолит, Разкопки 2002-2006 г.* София: Craft House Bulgaria Ltd.
- Гарашанин, М. 1998. Винчанска култура и јадрански утицаји. Во Тасић, Н. (уред.), *Археолошко благо Косова и Метохије, Од неолита до раног средњег века*: 56–87. Приштина: Музеј у Приштини.
- Гарашанин, М. и Билбија, М. 1988. Куќа 1 во Зелениково. *Macedonia acta archaeologica* 9: 31–42.
- Гаревски, Р. и Малез, М. 1994. Развој на релјефот во кварталот. Во *Археолошка карта на Република Македонија* том I: 14–22. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Маринковић, С. 2006. *Матејски Брод*. Зрењанин: Народни музеј Зрењанин.
- Марић, М. 2013. Заштитна археолошка истраживања на локалитету Јаричиште 1. Во Филиповић, В.; Арсић, Р. и Антоновић, Д. (уред.), *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*: 17–32. Београд – Ваљево: Српско археолошко друштво, Београд, Завод за заштиту споменика културе Ваљево.
- Санев, В. 1975. Неолитска населба Руг Баир кај с. Горобинци. *Зборник на Штипскиот Народен Музеј IV-V*: 203–231.
- Санев, В. 1988. Неолитско светилиште од Тумба во Маџари, Скопско, прелиминарно соопштение од ископувањата во 1981. *Macedonia acta archaeologica* 9: 9–30.
- Санев, В. 1994. Археолошка карта на Република Македонија том I. Во *Младо камено време*: 26–42. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Санев, В. 1995. Неолитот и неолитските култури во Македонија. Во *Цивилизации на почвата на Македонија. Прилози за истражувањето на историјата на културата на почвата на Македонија*, книга 2: 21–46. Скопје: Македонска академија на науките и уметностите.
- Симоска, Д. и Санев, В. 1975. Неолитска населба Велушка Тумба кај Битола. *Macedonia acta archaeologica* 1: 25–88.
- Тасић, Н. Н. 1998. Старчевачка култура. In Тасић, Н. (уред.), *Археолошко благо Косова и Метохије, од неолита до раног средњег века*: 30–55. Приштина: Музеј у Приштини.
- Темелкоски, Д. и Миткоски, А. 2005. Садова керамика од Врбјанска Чука. *Macedonia acta archaeologica* 16: 29–51.
- Тодорова, Х. и Вайсов, И. 1993. *Ново-каменната епоха в Българија*. София: Наука и изкуство.
- Фиданоски, Љ. 2011а. Неолитски аскоси од Скопскиот регион. *Macedonia acta archaeologica* 20: 77–90.
- Фиданоски, Љ. 2011б. Археолошки истражувања на неолитската населба Церје - Говрлево. *Macedoniae Acta Archaeologica* 20: 53–75.
- Чаусидис, Н. 1995. Предисторија. Во (без.уред.), *Македонија, културно наследство*: 14–45. Скопје: Мисла.
- Чоухаджиев, С. 2001. *Ваксево, праисторически селища*. Велико Търново: Фабер.

Latin

Bailey, D. W. 2000. *Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity*. London and New York: Routledge.

Benac, A. 1979. Prelazna zona. In Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*: 363–472. Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Bilbija, M. 1986. Cerje, Neolitsko naselje. *Arheološki Pregled* 26: 35–36.

Bonsall, C.; Cook, G.; Lennon, R.; Harkness, D.; Scott, M.; Bartosiewicz, L. and McSweeney, K. 2000. Stable Isotopes, Radiocarbon and the Mesolithic-Neolithic Transition in the Iron Gates. *Documenta Praehistorica* 17: 119–132.

Budja, M. 2007. The 8200 calBP “climate event” and the process of neolithisation in south-eastern Europe. *Documenta Praehistorica* 34: 191–202.

Fidanoski, Lj. 2009a. Pottery production. In Naumov, G.; Fidanoski, Lj.; Tolevski, I. and Ivkowska, A., *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 65–80. Skopje: Dante.

Fidanoski, Lj. 2009b. Periodization and Chronology of the Neolithic Cultures. In Naumov, G.; Fidanoski, Lj.; Tolevski, I. and Ivkowska, A., *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 29–34. Skopje: Dante.

Fidanoski, Lj. 2016. Protomathematics in Macedonian Neolithic (I). In Fidanoski, Lj. and Naumov, G. (eds.), *Neolithic in Macedonia: New Knowledge and Perspectives*: 141–180. Skopje: Center for Prehistoric Research.

Fidanoski, Lj. and Tomaž, A. 2018. Forms, Dimensions and Proportions. In Fidanoski, Lj. (ed.), *Skopje Before 8 Millennia_2: The First Potters from Cerje-Govrlevo*: 115–156. Skopje: Museum of the city of Skopje.

Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona. In Benac, A. (ed.), *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja II, Neolitsko doba*: 79–212. Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Gardner, E. 1976. The Technology of the Ceramics. In Gimbutas, M. (ed.), *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 159–176. Los Angeles, University of California.

Gimbutas, M. 1976. Chronology. In Gimbutas, M. (ed.), *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 29–77. Los Angeles: University of California.

Kotsakis, K. 2001. Mesolithic to Neolithic in Greece. Continuity, discontinuity or change of course? *Documenta Praehistorica* 28: 63–73.

Koukouli-Chrysanthaki, Ch. 2006. The Neolithic and Bronze Age of Eastern Macedonia. In N. Tasić and C. Grozdanov (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*: 469–488. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts. SASA Special Editions.

Koukouli-Chryssanthaki, Ch.; Todorova, H.; Aslanis, I.; Vajsov, I. and Valla, M. 2007. Promachon-Topolnica, A Greek-bulgarian archaeological project. In Todorova, H.; Stefanovich, M and Ivanov, G. (eds.), *The Struma/Strymon Valley in Prehistory*: 43–78. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.

Kuzman, P. 2007. Die Ur- und Frühgeschichte der Ochris-Struga Region. In Stefanovich, M. and Angelova, C. (eds.), *Prae in Honorem Henrieta Todorova*: 23–30. Sofia: National Archaeological Institute with Museum.

- Lazarovichi, G. 2006. The Anzabegovo-Gura Baciului Axis and the First Stage of the Neolithization Process in Southern - Central Europe and the Balkans. In Tasić, N. and Grozdanov, G. (eds.), *Homage to Milutin Garašanin*: 111–158. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts, Macedonian Academy of Sciences and Arts. SASA Special Editions.
- Lespez, L.; Tsirtsoni, Z.; Darcque, P.; Koukouli-Chryssanthaki, H.; Malamidou, D.; Treuil, R.; Davidson, R.; Kourtesi-Philipakis, G. and Oberlin, C. 2013. The lowest levels at Dikili Tash, northern Greece: a missing link in the Early Neolithic of Europe. *Antiquity* 87: 30–45.
- Milojčić, V. 1976. *Magulen um Larisa in Thessalien* 1966. Bonn: Rudolf Habelt Verlag GMBH.
- Mount-Williams, L. 1976. Anza IV (Early Vinča) Ceramics. In Gimbutas, M. (ed.), *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 117–158. Los Angeles: University of California.
- Naumov, G. 2009. The Process of Neolithization. In *Neolithic Communities in the Republic of Macedonia*: 17–28. Skopje: Dante.
- Naumov, G. 2015. The Early Neolithic Communities in Macedonia. *Archeologické rozhledy* LXVII: 331–355.
- Perlès, C. 2001. *The Early Neolithic in Greece, The first farming communities in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pernicheva-Perets, L., Grębska-Kulow, M. and Kulov, I. 2011. *Balgarchevo, The Prehistoric Settlement* Vol. I. Sofia: Craft House Bulgaria.
- Rice, P. M. 1987. *Pottery Analysis, A Sourcebook*. Chicago: The University Press of Chicago.
- Shepard, A. O. 1956. *Ceramics for the Archaeologist*. Washington, D. C.: Carnegie Institution of Washington.
- Sinopoli, C. M. 1991. *Approaches to Archaeological Ceramics*. New York: Plenum Press.
- Srejšević, D. 1997. *Arheološki Leksikon*. Beograd: Savremena administracija.
- Thissen, L. 2000. *Early Village Communities in Anatolia and the Balkans, 6500-5500 cal BC, Studies in chronology and culture contact*. Leiden: Universitet Leiden.
- Vajsov, I. 2007. Promachon-Topolnica, A typology of painted decorations and its use as a chronological marker. In Todorova, H.; Stefanovich, M and Ivanov, G. (eds.), *The Struma/Strymon Valley in Prehistory*: 79–120. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.
- Van Andel, T. H. and Runnels, C. N. 1995. The earliest farmers in Europe. *Antiquity* 69: 481–500.
- Weninger, B.; Alram-Stern, E.; Bauer, E.; Clare, L.; Danzgelocke, U.; Jöris, O.; Kubatzki, C.; Rollefson, G.; Todorova, H. and van Andel, T. 2007. Abrupt Climate Forcing Observed at Early Neolithic Sites in South-East Europe and the Near East. In Todorova, H.; Stefanovich, M and Ivanov, G. (eds.), *The Struma/Strymon Valley in Prehistory*: 7–27. Sofia: Gerda Henkel Stiftung.
- Whittle, A. 1996. *Europe in the Neolithic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yiouni, P. 1996. The Early Neolithic Pottery: Typology. In Wardle, K. A. (ed.), *Nea Nikomedeia I: The excavation of an Early Neolithic village in northern Greece 1961 – 1964*: 81–180. London: The British School at Athens.
- Zvelebil, M. 2001. The agricultural transition and the origins of Neolithic society in Europe. *Documenta Praehistorica* 28: 1–26.

Illustrations

Fig. 1 Map of sites in Balkan Peninsula with documented askoi and askoid vessels; *Greece*: 1. Aia Sofia Magula, LN; 2. Nea Nikomedeia, EN; 3. Promachon-Topolnica, LN; 4. Limenaria, LN; *North Macedonia*: 5. Porodinska Tumba-Porodin, EN; 6. Veluška Tumba-Porodin, EN; 7. Dolno Trnovo, EN; 8. Vrbjanska Čuka-Slavej, EN; 9. Slatina-Zelenikovo, MN/LN; 10. Cerje-Govrlevo, EN/MN; 11. Tumba-Madžari, EN/MN; 12. Rug Bair-Gorobinci, MN; 13. Barutnica-Amzabegovo, MN/LN; *Bulgaria*: 14. Vaksevo, EN; 15. Balgarčevo, EN/MN; 16. Ohoden-Valoga, EN; *Kosovo*: 17. Rudnik, EN; 18. Predionica, LN; *Serbia*: 19. Jaričište, EN/MN; 20. Starčevo, EN/MN and 21. Matejski Brod, EN.

Fig. 2 Map of sites in Macedonia with documented askoi and askoid vessels; *Velušina-Porodin* culture: 1. Porodinska Tumba-Porodin, EN; 2. Veluška Tumba-Porodin, EN; 3. Vrbjanska Čuka-Slavej, EN; *Zlastrana* culture: 4. Dolno Trnovo, EN; *Amzabegovo-Vršnik* culture: 5. Slatina-Zelenikovo, MN/LN; 6. Cerje-Govrlevo, EN/MN; 7. Tumba-Madžari, EN/MN; 8. Rug Bair-Gorobinci, MN and 9. Barutnica-Amzabegovo, MN/LN.

Fig. 3 A specimen with light or pseudo barbotine surface treatment from Cerje-Govrlevo.

Fig. 4 Wall thickness of specimens from Cerje-Govrlevo.

Fig. 5 A unique askos fragment with polished surface from Cerje-Govrlevo.

Fig. 6 Geometrical proportions of the shape – examples with medium and large size from Cerje-Govrlevo.

Fig. 7 Geometrical proportions of the shape – examples with medium size from Tumba-Madžari.

Fig. 8 Geometrical proportions of the shape – examples with small size from Cerje-Govrlevo and Tumba-Madžari.

Fig. 9 Man carrying an askos on his back, a reconstruction from the *Neolithic village Tumba-Madžari*.

Fig. 10 Women carrying water in vessels – an ethnographic example of the tribes living near Omo river valley, Ethiopia.

Fig. 11 A MN house from Slatina-Zelenikovo, an askos – *in situ*.

Fig. 12 An EN house from Cerje-Govrlevo, an askos among destroyed pottery – *in situ*.

Fig. 13 A MN house from Cerje-Govrlevo, an askos among destroyed pottery – *in situ*.

Fig. 14 A MN house (in section) from Cerje-Govrlevo, an askos – *in situ*.

Fig. 15 A MN house from Tumba-Madžari, an anthropomorphic house model and an askos – *in situ*.

Fig. 16 An EN house from Balgarčevo, an askoi among the destroyed pottery – *in situ*.

Pl. I *Greece*: 1. Nea Nikomedeia (EN); 2. Aia Sofia Magula (LN); 3. Promachon-Topolnica (LN).

Pl. II *Greece*: 1. Limenaria (LN); 2. *North Macedonia*: Dolno Trnovo (EN); 3. Porodinska Tumba-Porodin (EN); 4–6. Veluška Tumba-Porodin (EN).

Pl. III *North Macedonia*: 1. Rug Bair-Gorobinci (MN); 2, 3. Barutnica-Amzabegovo (MN/LN); 4, 5. Vrbjanska Čuka-Slavej (EN).

Pl. IV *North Macedonia*: Slatina-Zelenikovo (MN/LN).

Pls. V, VI *North Macedonia*: Cerje-Govrlevo (EN/MN).

Pls. VII, VIII *North Macedonia*: Tumba-Madžari (MN).

Pl. IX *Bulgaria*: 1. Vaksevo (EN); 2. Ohoden-Valoga (EN).

Pls. X–XIII *Bulgaria*: Balgarčevo (EN/MN).

Pl. XIV *Kosovo*: 1, 2. Rudnik (EN); 3. Predionica (LN); *Serbia*: 4. Starčevo (EN/MN).

Pl. XV *Serbia*: 1. Jaričište (EN/MN); 2. Matejski Brod (EN/MN).

Sources

Figs. 1, 3. (author's illustrations); **6–8.** (Fidanoski 2015, 173–175).

Fig. 2. (Fidanoski 2009a, Fig. 5.1, 31).

Fig. 4 (Фиданоски 2011, Сл. 17, 18, 84).

Fig. 5. Unpublished material, documentation of the Neolithic collection of Cerje-Govrlevo, Museum of the city of Skopje (photo by Lj. Fidanoski).

Fig. 9. Courtesy of the *Neolithic village Tumba-Madžari* (photo by A. Ogorelec).

Fig. 10. (Фиданоски 2011: Сл. 23, 86).

Fig. 11. Unpublished material, documentation of the Neolithic collection of Slatina-Zelenikovo, Museum of the city of Skopje (photo by Lj. Fidanoski).

Fig. 12. Unpublished material, documentation of the Neolithic collection of Cerje-Govrlevo, Museum of the city of Skopje (photo by Lj. Fidanoski).

Fig. 13. (Bilbija 1986, 35).

Fig. 14. (Фиданоски 2011b, Сл. 5, 69).

Fig. 15. (Санев 1994: сл. 9, 41).

Fig. 16. (Pernicheva-Perets et al. 2011: Fig. 3.7, 84).

Pl. 1: 1. (Yiouni 1996, fig. 5.9, 111); **2.** (Milojčić 1976, Taf. 17, 1–2); **3.** (Koukouli-Chryssanthaki et al. 2007, fig. 20, 58); **4–6.** (Vajsov 2007, fig. 21B, 9a–c, 111).

Pl. 2: 1. (Koukouli-Chryssanthaki 2006, Fig. 1b, 472); **2.** (Kuzman 2007, *Abb.* 3, 4, 25); **3–6.** Unpublished, courtesy of Department for monuments preservation and Museum of Bitola - Bitola (photo by Lj. Fidanoski).

Pl. 3: 1. (Санев 1975, Т. III, 4); **2.** (Fidanoski 2009a, Pl. 56, 5); **3.** (Mount-Williams 1976, fig. 93, 140); **4, 5.** (Темелкоски и Миткоски 2005, Т. VII, 38; Т. VIII, 39).

Pl. 4: 1–3, 5. Unpublished, Neolithic collection of Slatina-Zelenikovo in Museum of the city of Skopje (photo by Lj. Fidanoski 2005); **4.** (Гарашанин и Билбија 1988, Сл. 56, 38).

Pl. 5: 1, 2, 4, 5. (Fidanoski 2009a, Pl. 58, 3, 6–8); **3.** (Фиданоски 2011а, Сл. 20, 85).

Pl. 6: 1. Unpublished, Neolithic collection of Cerje-Govrlevo in Museum of the city of Skopje (photo by Lj. Fidanoski); **2.** (Fidanoski 2015, Pl. 6, 43); **3, 4.** (Фиданоски 2011а, Сл. 19, 84, Сл. 21, 85).

Pl. 7: 1–4. (Fidanoski 2009a, Pl. 60, 4–6, Pl. 61, 2); **5.** (Чаусидис 1995, сл. 10, 35).

Pl. 8. (Fidanoski 2009a, Pl. 61, 3, 4).

Pl. 9: 1. (Чоходжиев 2001, рис. 19, 88); **2.** (Ганецовски 2009, Фиг. 45, 60).

Pl. 10. (Pernicheva-Perets et al. 2011, Fig. 4.33., 1a, 2a, 251).

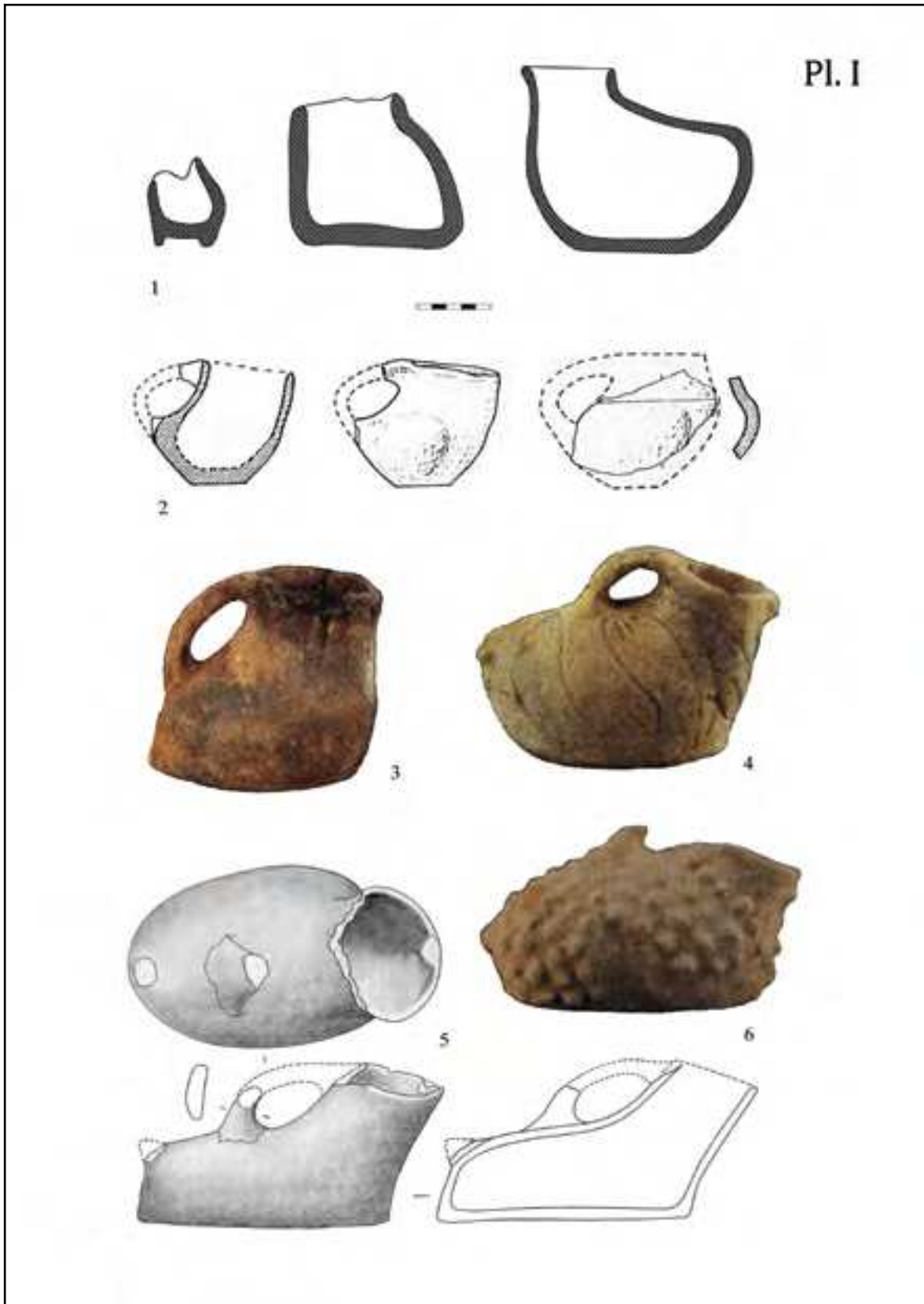
Pl. 11. (Pernicheva-Perets et al. 2011, Fig. 4.33., 3a, 4a, 251).

Pl. 12. (Pernicheva-Perets et al. 2011, Fig. 4.34., 1a, 2a, 252).

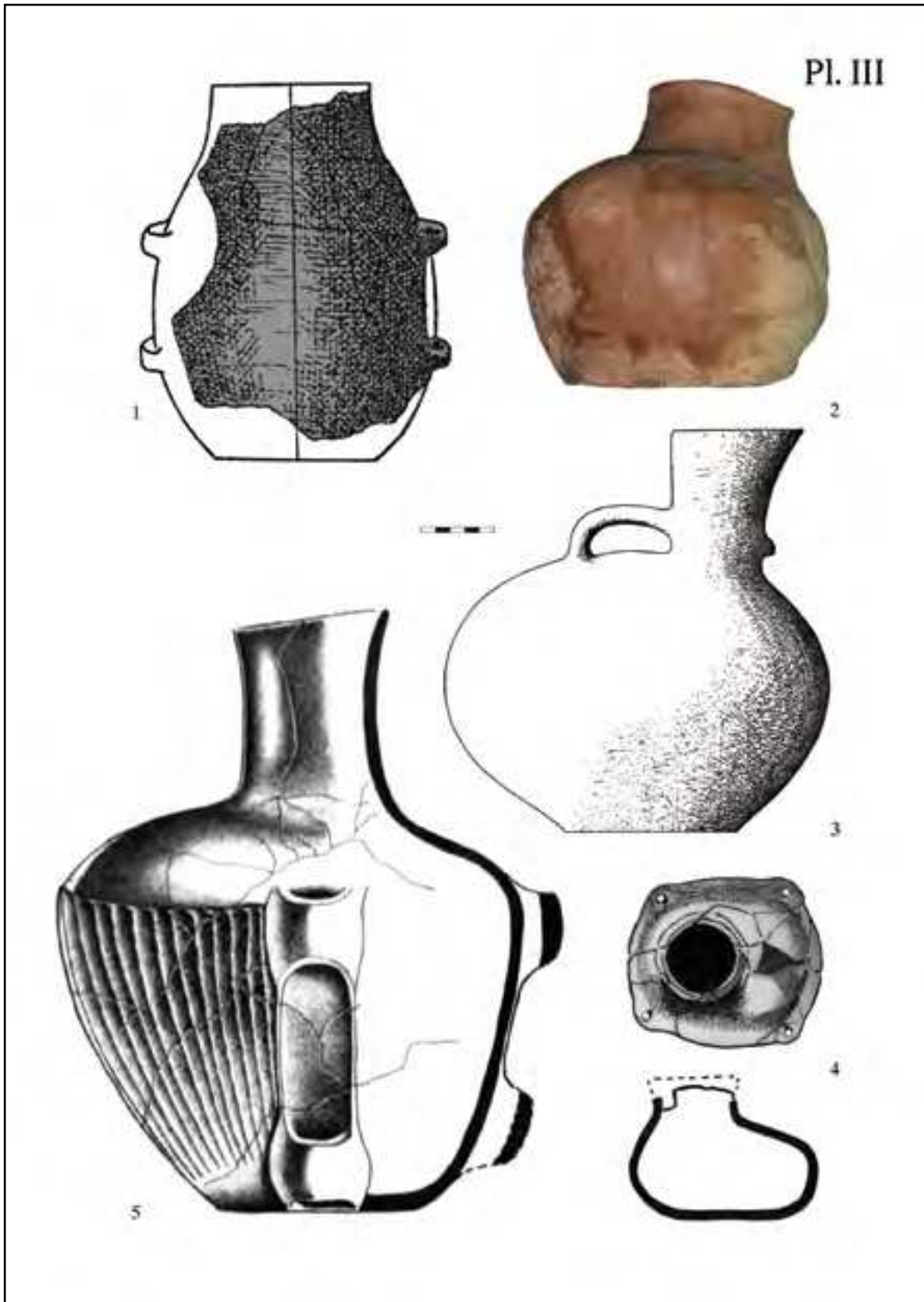
Pl. 13. (Pernicheva-Perets et al. 2011, Fig. 4.33., 3a, 4a, 252).

Pl. 14: 1–3. (Гарашанин 1998, 15, 431; 16, 432; Тасић 1998, 80, 478); **4.** (Garašanin 1979, Т. XVII, 7).

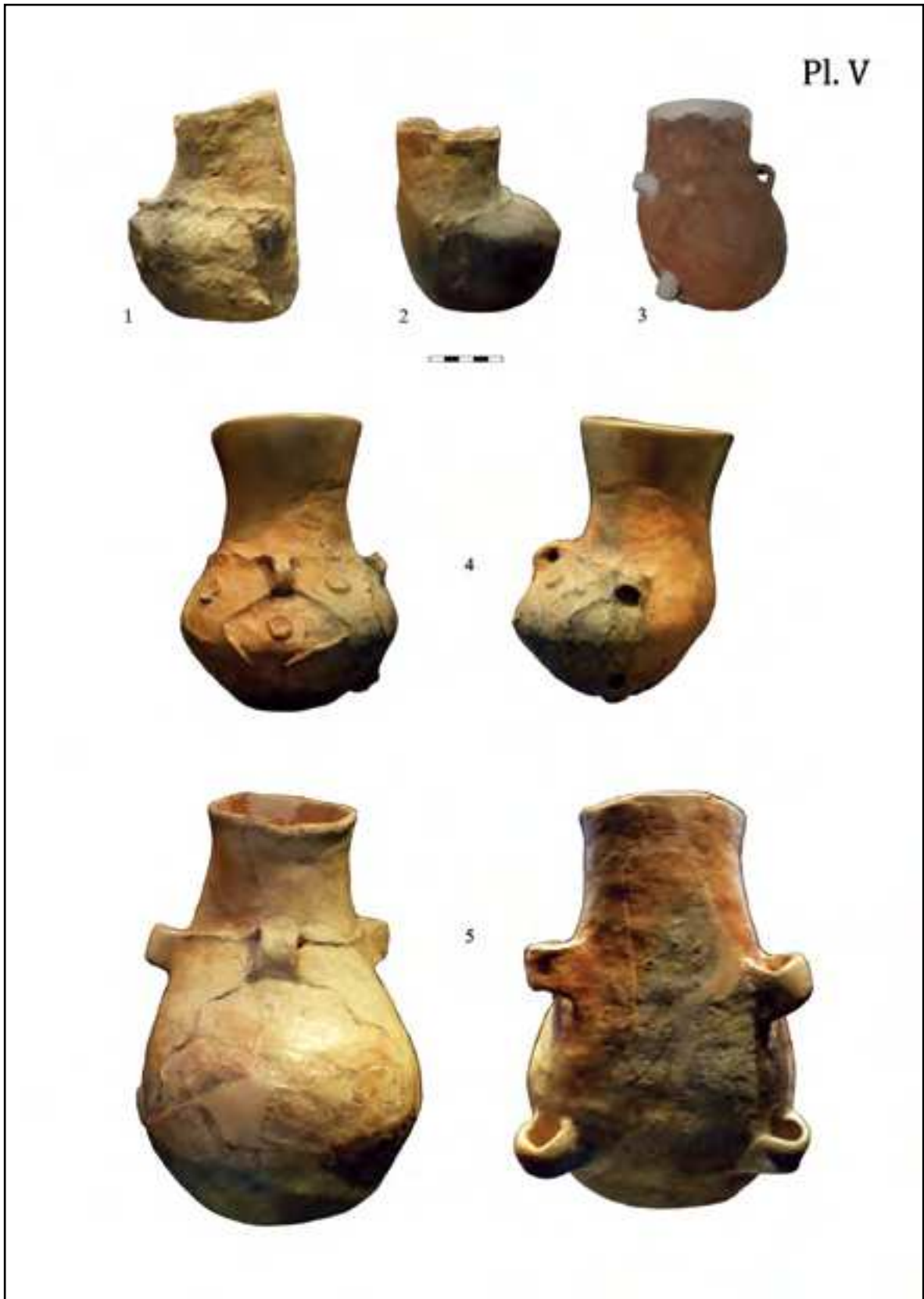
Pl. 15: 1. (Марић 2013, Fig. 6., 7a, 7b, 23); **2, 3.** (Маринковић 2006: сл. 11, 12, 3).

Pl. VII

Pl. VIII

1

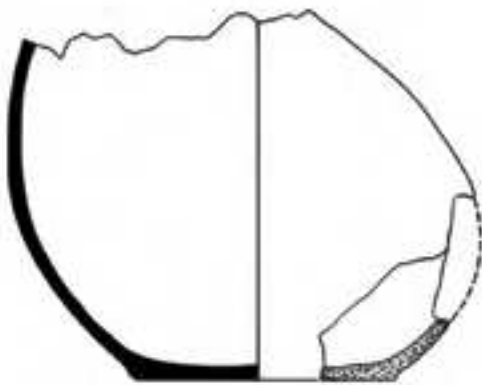
2

Pl. IX

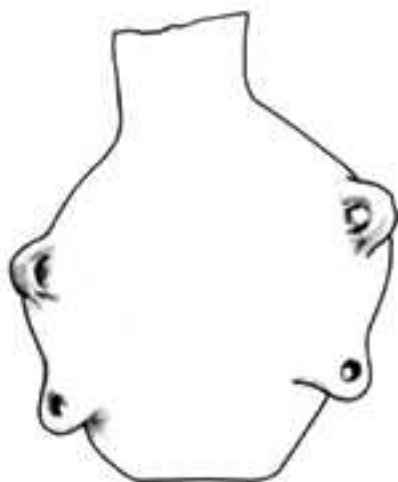
1

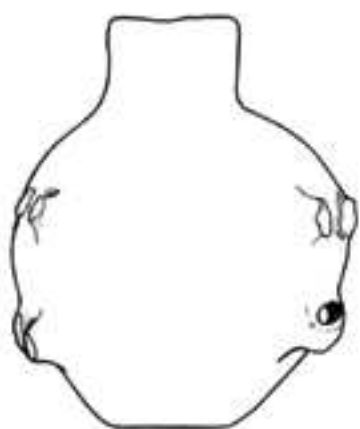
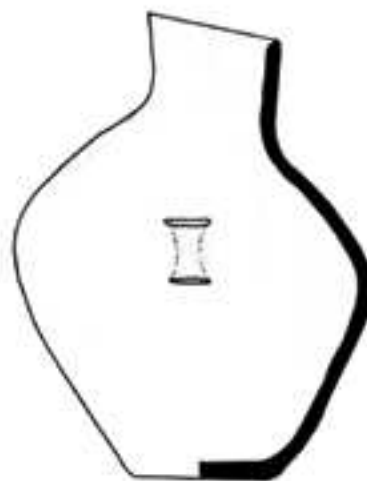
2

Pl. X

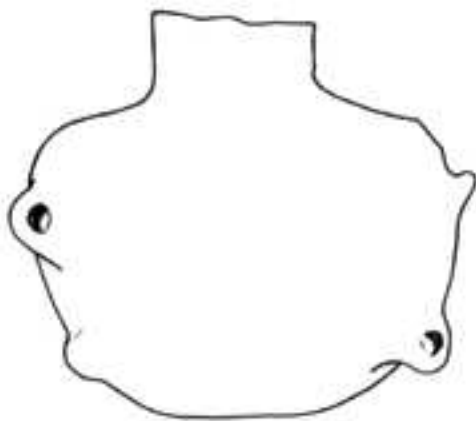
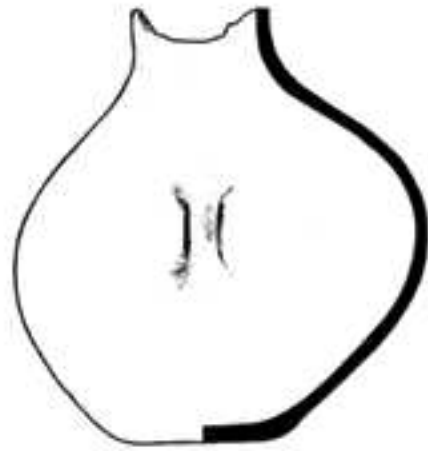
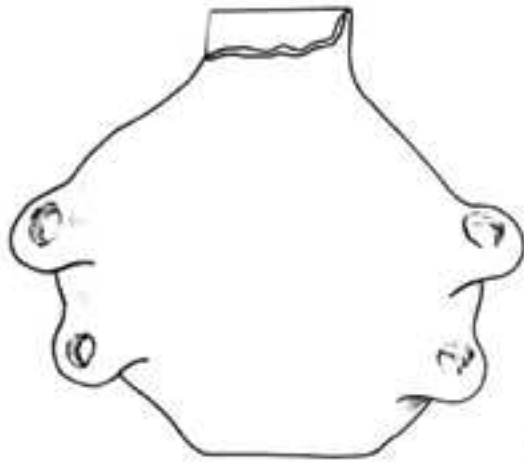
1

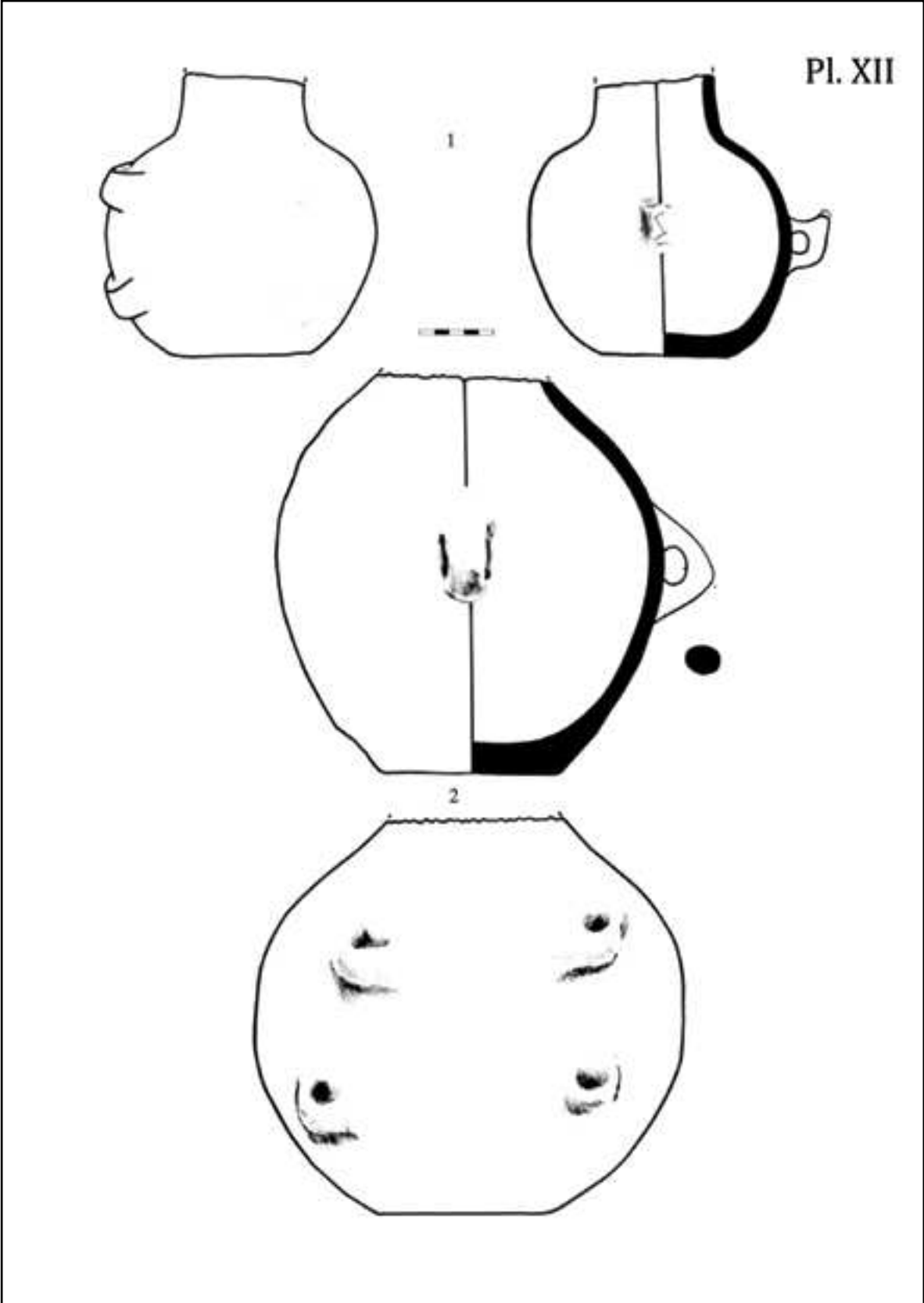

2

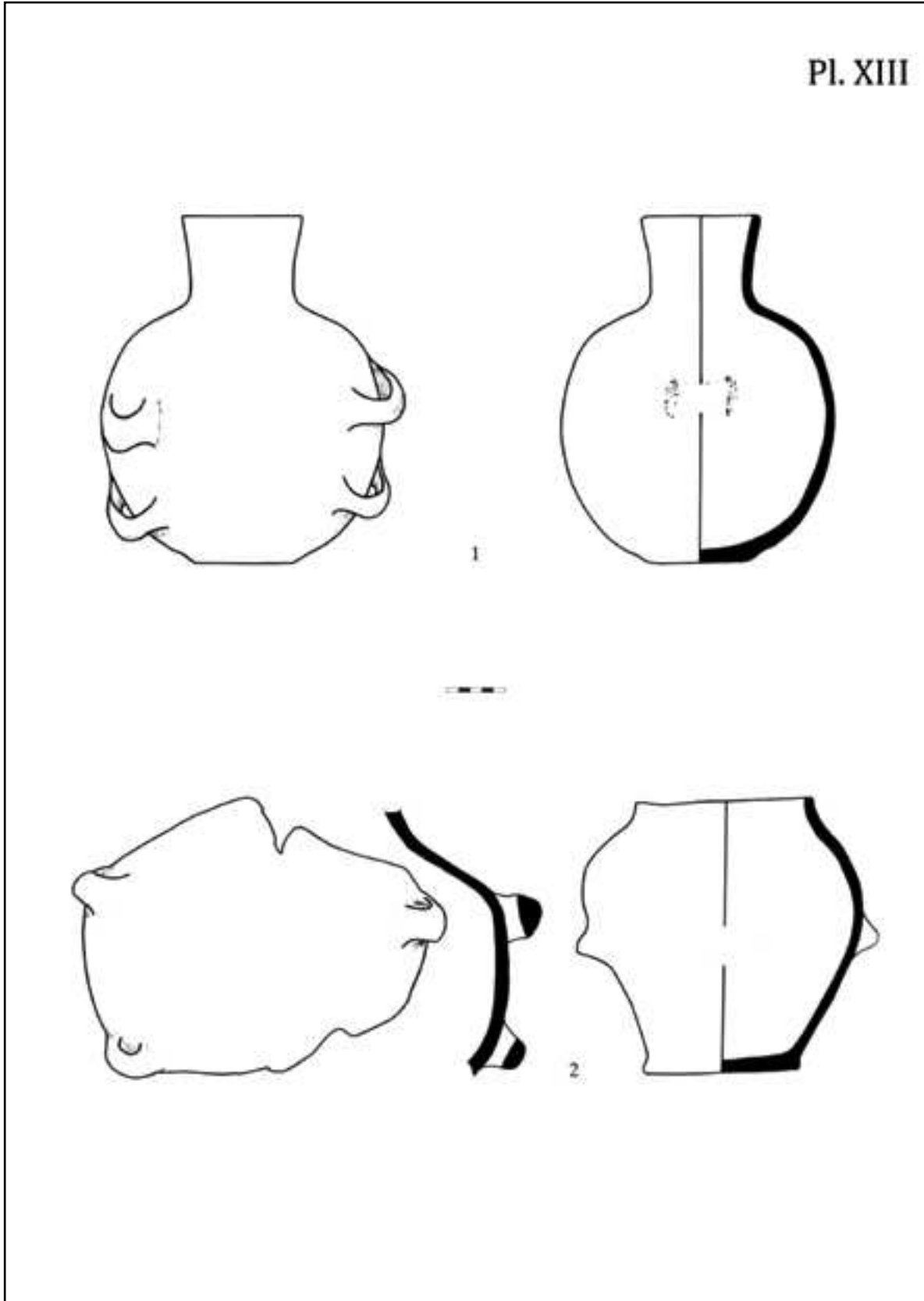

Pl. XI

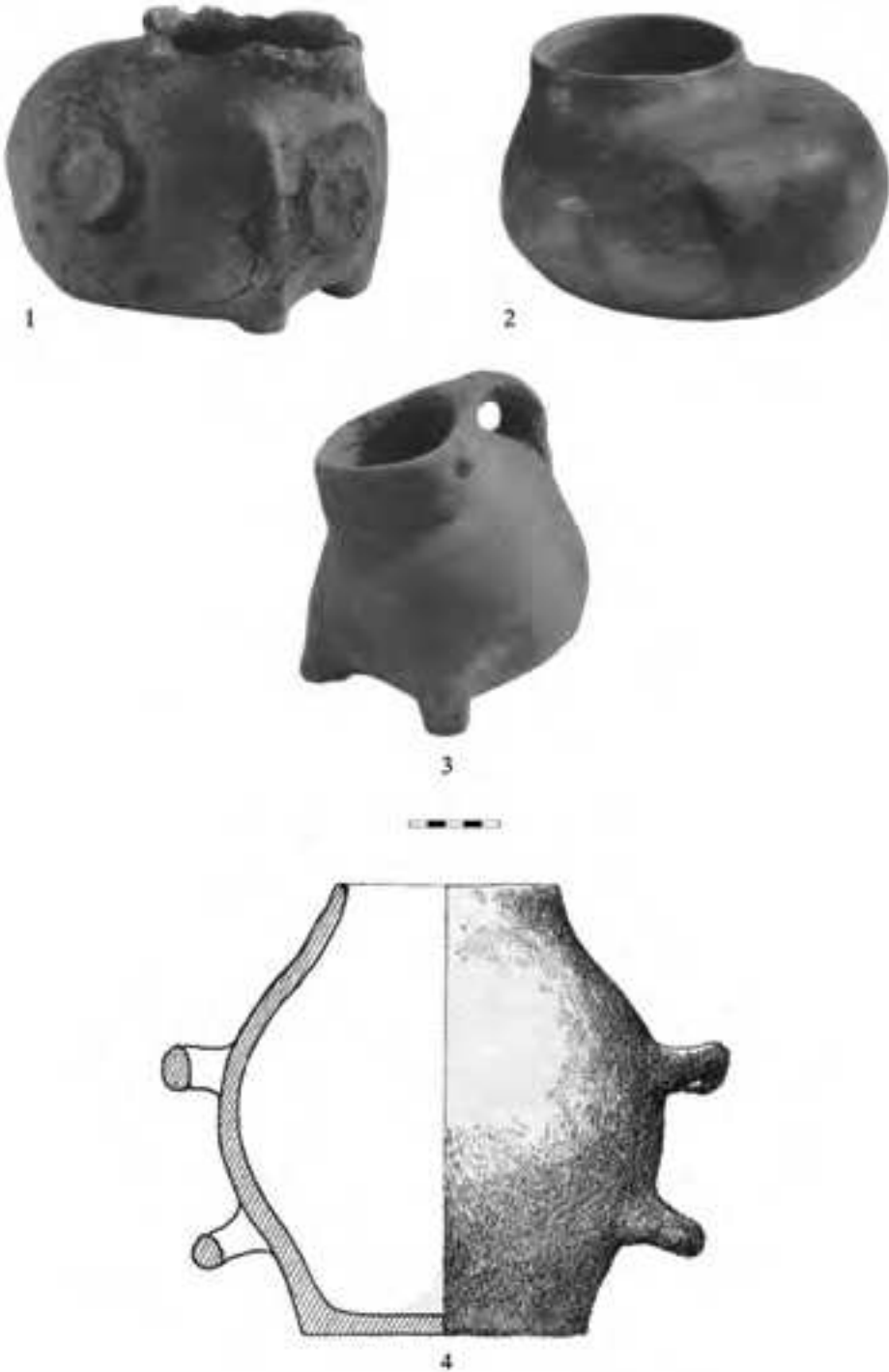

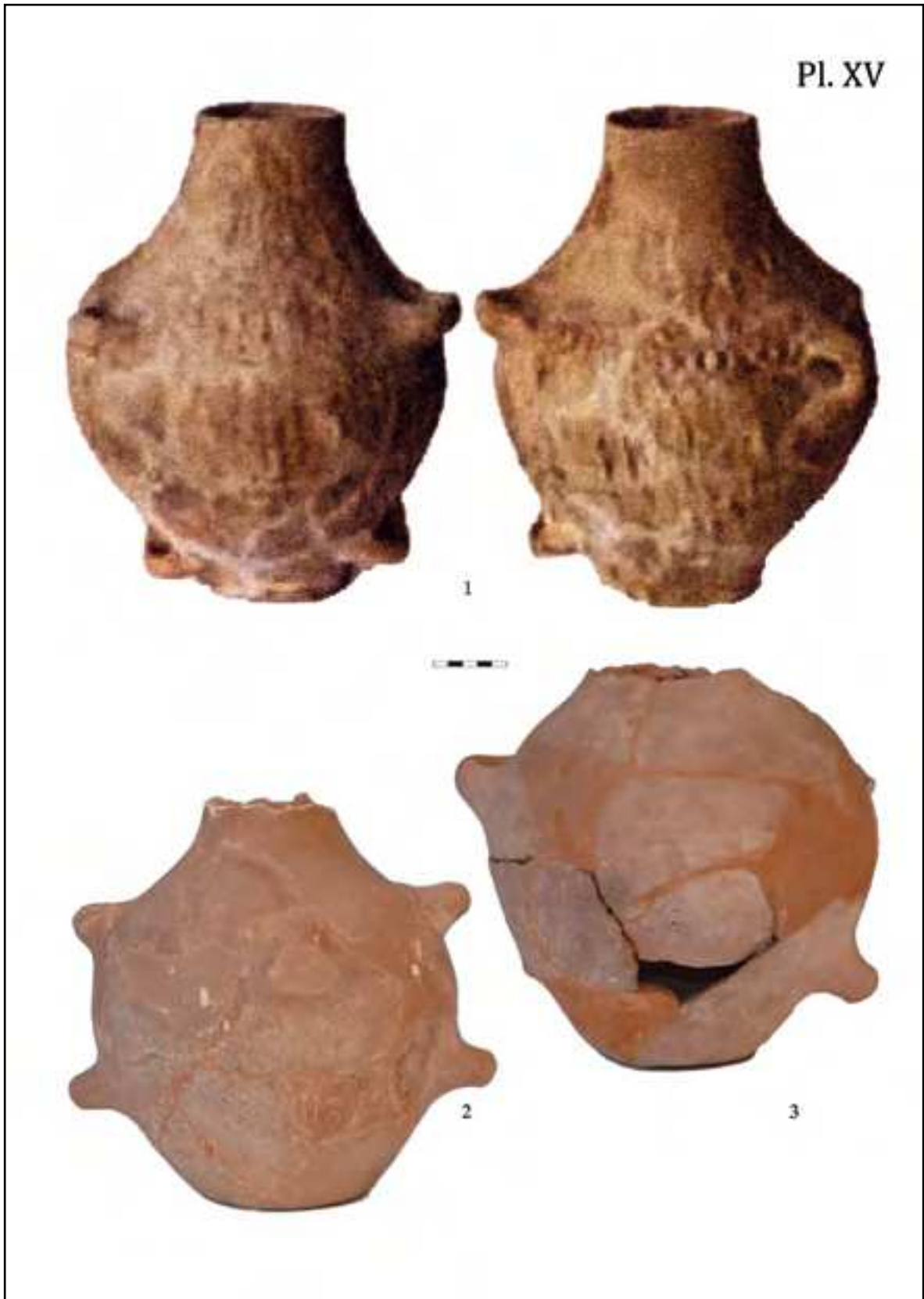

Pl. XIII

Pl. XIV

Vesna Vučković

Hometown museum – Paraćin (Serbia)

Elena Stojanova Kanzurova

Archaeological museum of Republic of North Macedonia

Весна Вучковиќ

Градски музеј – Параќин

Елена Стојанова Канзурова

Археолошки музеј на Република Северна Македонија

POLISHED EDGE TOOLS AND ECONOMY OF THE MIDDLE NEOLITHIC SETTLEMENT OF TUMBA-MADŽARI

ПОЛИРАНИ АЛАТКИ СО РАБ И ЕКОНОМИЈАТА НА СРЕДНОНЕОЛИТСКАТА НАСЕЛБА ТУМБА – МАЏАРИ

Во трудов, ги претставуваме резултатите од анализите на полираните алатки со раб (секири и тесли) од среднонеолитската населба Тумба – Маџари, во Скопје (6 милениум пр.н.е.). Тие им припаѓаат на типичните макролитски артефакти укажувајќи на нивното посебно место во економијата на населбата. За да ја определите нивната улога и значење, употребивме петрографски, морфометриски, како и анализи на употребата, во археолошки контекст. Посебно внимание беше посветено на куќата 12. Таа е најголемата меѓу откриените градби и во неа се откриени најголем број камени артефакти. Земајќи предвид дека макролитските артефакти се запоставена категорија наоди, се надеваме дека овој труд ќе фрли нова светлина на нивната важност.

Клучни зборови: *макролитски алатки, среден неолит, Тумба – Маџари, економија, петролошки, морфометриски и функционални анализи*

In this paper, we want to present the results of the analysis of polished edge tools (axes and celts) from the Middle Neolithic settlement at Tumba-Madžari site in Skopje (VI millennium BC). They represent major types of macro-lithic artefacts, indicating a particular place in the economy of the settlement. To identified their role and significance we have applied petrographic, morphometric, use-wear analysis and archaeological context. Particular attention is paid on house 12. It is the largest among uncovered buildings and produced the highest number the stone artefacts. Taking into account that macro-lithic artefacts are still neglected category of finds, we also hope that this paper will shed new light on their importance.

Keywords: macro-lithic tools, Middle Neolithic, Tumba-Madžari, economy, petrological, morphometric and functional analysis

Introduction

Favourable natural conditions during the Neolithic period enabled the appearance of a large number of settlements in the Skopje valley, as a part of the Upper Vardar Region of

Macedonia. The multilayer Neolithic site of Tumba-Madžari is located about 7 km from the centre of Skopje and 2 km away from the left bank of Vardar River (Fig. 1). This small mound of c. 3 ha, was discovered in 1961/2 (Санев 1988, 10). At present day, houses built in the late sixties and seventies of the 20th century, cover two-thirds of the settlement, but in previous years the site (mound) dominated above the surrounding flat area. Not far from the settlement, to the north and west, rises a low hill, which stretches to the east and northeast. This small orogen formation provides the necessary security of the possible increase of water of the lake Šamak, and favourable natural environment.

Fig. 1

This settlement is one of the Neolithic sites with the longest research tradition and belongs chronologically to the Amzabegovo-Vršnik cultural group. Communities of this cultural group occupied the central, eastern, north-eastern, northern and north-western part of the territory of the Republic of Macedonia, during the end of 7th and almost the entire 6th millennium BC.

The stratigraphy of the settlements shows a cultural stratum with a varied thickness between 2,40 m and 2,80 m (including pits). The oldest cultural layer Amzabegovo-Vršnik I chronologically corresponds to the end of the Early Neolithic. The second and the third cultural layer belong to the phases Amzabegovo-Vršnik II and III, which are synchronous with the Middle Neolithic. The end of the life in the settlement is a final phase – Amzabegovo-Vršnik III, at the beginning of the Late Neolithic, recorded by a small number of artefacts (Zdravkovski 2016, 7). A Late Neolithic stratum was not detected for the time being. It might indicate that the settlement was devastated in the 20th century, or abandoned in the prehistoric periods.

The Middle Neolithic, Amzabegovo-Vršnik II-III, layers produced most of the archaeological finds. This period was represented by the greatest economic and cultural development. The finds, especially cult objects with their unique artistic style, confirm particularity of the material culture of Tumba-Madžari and other settlements in the Skopje valley within the Amzabegovo-Vršnik cultural group. Consequently, the group is recognizable to neighbour cultures and a wider area of the Balkan region especially to the Starčevo cultural group (Санев 1988, 27).

An exploration between 1981 to 2012 identified twelve architectural units – houses, three of them, were incompletely uncovered (Стојанова Канзурова 2011, 35, 36; Стојанова Канзурова 2020, 10–12, 15–18). Most of the buildings (House 1–8, 10, 11) belong to the third cultural horizon (developed Middle Neolithic, the middle of the 6th millennium BC), while the second cultural horizon (beginning of the Middle Neolithic, the first half of the 6th millennium BC) yielded two houses (House 9, 12). The architecture from Tumba-Madžari was mainly residential, but their sacral and economic characters were also confirmed (Стојанова Канзурова 2011a,

47–132). These agricultural communities built the houses of traditional material of such as wood, clay, earth, reed and straw.

The macro-lithic objects from Tumba-Madžari are another type of finds that provides important information about the economy of this Neolithic settlement. Their purpose is primarily utilitarian and aesthetic or had a meaning of cult, such in the case of figurines. However, their function was not always defined. The macro-lithic objects were made of various stones, and found often inside the Middle Neolithic houses.

Geomorphology

In the north, the Skopje valley is connected to the Kumanovo valley. In the west, the east and the south, the valley is closed by mountain ranges, intersected by gorges, rivers and streams flow (Jovanović 1930, 1). The basic mass of the margins of the Skopje Valley consisted of Permian schists, which is bound to the rocks of different origin and age. Granite gneisses and marble settled along the west side of the valley. The composition of the north-western area includes more marbles (ordinary and dolomite), but above it, there are crystalline limestone, tuffites, quartz conglomerates, serpentinite. The northern rim of the valley is composed of amphibolites, phyllites, marbles and, in some parts, schists are associated with diabase, gabbro and diabasic porphyry. Quartzites, phyllites, amphibolites and quartz conglomerates dominate in the south-western part. The depressions were filled up by the Neogene and recent lacustrine, fluvial and alluvial deposits (Luković 1930, 6–44).

Methods and materials

The morphology and size played a significant role in the selection of raw material. Depending on the complexity, the form of the rock could be transformed additionally by various manufacturing techniques (abrasion, flaking, retouching, polishing, perforating and sawing) and by use. The study of morphometry is based on a previously established recording system of macro-lithic artefacts (Risch 1995, 2002; Delgado–Raack 2008; Delgado–Raack and Risch 2016). All active edges and passive surfaces are classified according to their longitudinal and transversal profiles. As three basic shapes are distinguished, concave (CV), flat (RT) and convex (CX), a maximum of nine combinations are possible (CV/CV, CV/RT, RT/CV, RT/RT, etc). For purposes of simplicity, the six possible variants of different profiles have been unified into three classes: plano-concave (CV/RT, RT/CV), plano-convex (RT/CX, CX/RT), and concave-convex (CV/CX, CX/CV) shapes. Active edges are also registered metrically, measuring length and thickness. Finally, use-wear traces appearing on the active edges are described following the standard methodology proposed for the functional analysis of macro-lithic artefacts (Adams 2002; Risch 1995; Hamon 2006; Adams et al. 2011; Delgado and Risch 2016).

Determination of geology includes a definition of rock structure, mineral composition, granularity, porosity and cementation. These elements impact on the behaviour of a tool involved in the work. The previous studies show that an object is commonly made of geology suitable to carry out the predicted task, which is associated with the quality of the product, rate of wear, frequency of re-preparation of the working part, design, as well as use and multi-functionality of the tool (Dubreuil 2001, Adams 2002, 19, 20; Schneider and La Porta 2008, 24; Adams et al. 2011, 45; Delgado et al. 2009, 1827–1829).

Finally, the metrical variables length, width, thickness, and weight of the artefacts are recorded, to provide a general description of their size and volume.

These geological, metrical, and petrographic variables are combined in a specific sequence of analytical steps:

1. Correlation between geology and the size of the artefacts;
2. Correlation between morphology and the size of the artefacts;
3. Correlation between the shape and size of the working edges;
4. Correlation between geology and shape of the profile of working edges;
5. Confirmation of functional patterns through the use-wear analysis;
6. Correlation between functional patterns and the general size and volume of the tools and
7. Distribution of tools and their functional patterns in the settlements and association with other artefact types. Only complete cutting edges should be included in this analysis.

Finally, all information obtained from production traces is linked to space, where the object was uncovered. Data on zooarchaeology, palaeobotany, etc. from the same context, provide an environmental image. These results present a connection between studied objects, social life and socioeconomic organization.

The recent study involved 172 macro-lithic tools detected at Middle Neolithic layer (Vučković 2019, 92–97). The results also show a variety of tool types, and most numerous are tools with polished edge tool (axes and celts), weights for fishing net and objects which were involved in manufacturing stone objects (Fig. 2: a, b).

In the following lines, we are going to present the results of the analysis of axes and celts due to their importance in the economy.

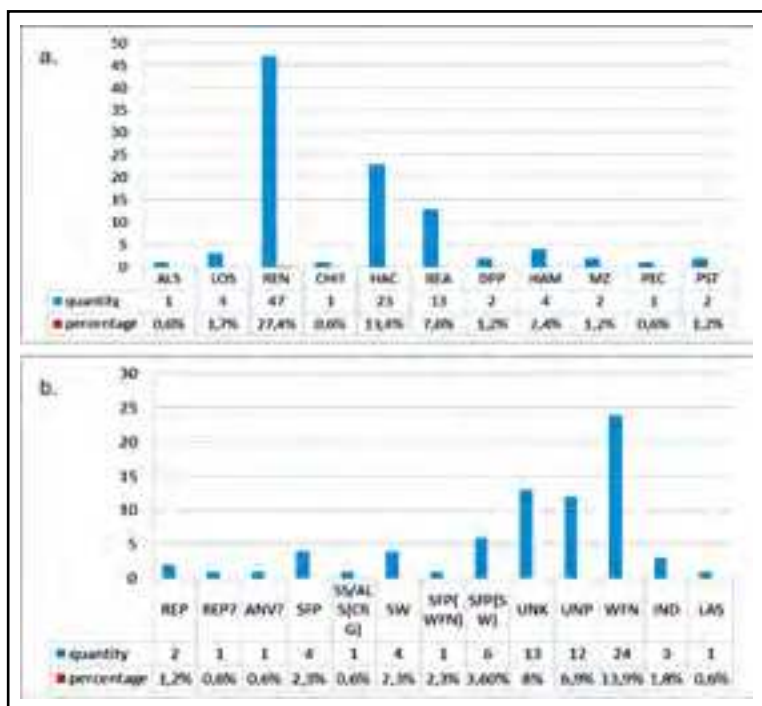

Fig. 2

Axes

This type of artefact is characterized by the symmetrical position of the working edge to the axis of the longitudinal section of the object (Fig. 9: 1–3). This technical feature allows axes to work under different angles and perform a variety of activities such as cutting, chopping, scarping and shaping other objects. Thus, they are labelled as a universal cutting tool, which can be used to work on wood, bone, clay. This artefact is characterized by oblique micro-scratches positioned on the working edge (Vučković 2019, chapter 6.3.1.).

Around 59% of all studied tools are complete, 39,4% is broken and 4,5% is fragmented. The majority or 39,1 % are made of serpentinite and 26,1% of all studied objects are made from (meta) alevrolite. The rest are made of basalt (4,3%), gabbro (4,3%), marl (4,3%), sandstone (4,3%) and schist (4,3%). 13% of all analysed items are made from unknown geology.

79% of all analysed passive sides display the polished surface. 16% of the passive sides show traces of flaking, and retouching is visible on 3,7 % of all passive sides. Flaking combined with retouching has been detected on 1,2 % of all passive side.

Geology and size

In this step association between geology and the size of the artefacts will be explored.

The axes from Tumba-Madžari are slightly longer and heavier than Neolithic axes from the Central Balkans (mean of size=69,5 x 40,3 x 16 mm; mean of weight=77,6 gr.) (T. I).

Certain patterns can be expected if we take into account only the length, weight, width and thickness of the tools, made of various geology (Fig. 3: a, b). Pattern 1 includes very long, wide, thick and heavy objects (Fig. 9: 1-2). These artefacts are between 138-179 mm long, 61-66 mm wide, 26-33 mm thick and weight between 510,4-599,2 gr. Pattern 2 consists of very short, wide, thin and light tools. These items are between 40-64 mm long, 15-25 mm wide, 8-12 mm thick and weight between 8,2-27,8 gr. Pattern 3 has been detected by relation width/thickness and involves objects which are between 34-46 mm wide and 17-24 mm thick (Fig. 9: 3).

Working edge

The working edges are mostly convex shape (CX/AG; n=14), although they can be irregular (CX/CX, n=4; IR/AG, n=1), revealing an intensive activity.

A different implementation has not been identified based on a relation between the morphology of the cutting edge and the size of the items. The results show that very long, wide, thick and heavy objects (pattern 1) have convex working edges (CX/AG and CX/CX), while working edges of very short, wide, thin and light tools (pattern 2) are mainly convex (CX/AG and CX/CX) and only one is irregular (IR/AG). The cutting edges of the objects involved in the pattern 3 are convex working edges (CX/AG and CX/CX).

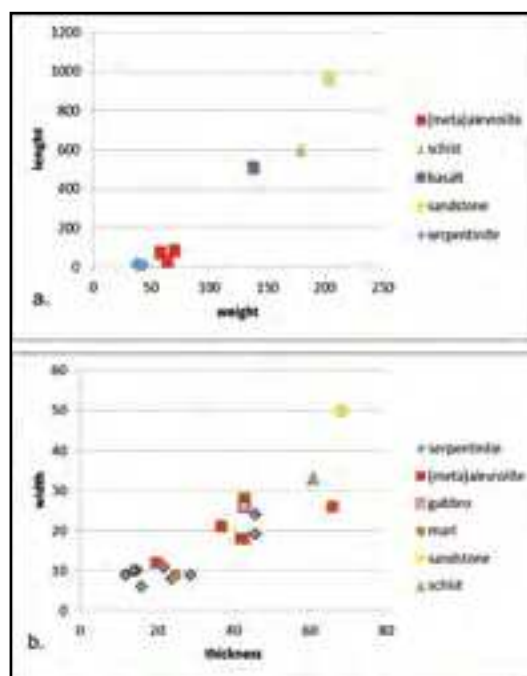

Fig. 3

A specific function has not been identified based either on a correlation between the geology and the length of cutting edge or morphology and length of working edge. (Meta) alevrolite and serpentinite tools show regular linear relationships based on correlations between the length of the working edge and the width of the artefacts ($R^2=0,8727$ and $0,9429$).

This indicates that an increase in the length of their cutting edge is related to an increase in the width of the items. The regression coefficients are very strong.

Use traces

Fig. 4

The cutting edges of the axes reveal mainly traces of percussion, which are dominated by flake negatives (NO). Cutting edges show any changes (FL), while some of the studied working edges present micro-flake negatives (MNO), micro-scratches associated with micro-flake negatives (MSC-MNO) and flake negatives (MSC-NO) (Fig. 4).

No axe functional groups merge out of a correlation between the size of the tools and use traces nor between the size of the artefacts, their geology and use traces. No functional group has been also identified based on a correlation between the length of the working edge and the size of the tools and use traces.

Here, we have examined the relationship between previously detected pattern 1–3. The objects from pattern 1 are associated with flake negatives (NO) and micro-scratches (MSC). The active edges of the items from pattern 2 show flake negatives (NO), micro-flake negatives (MNO) or the working edges display no use traces (FL). Very narrow and thin artefacts from pattern 3 show micro-scratches associated with flake negatives (NO-MSC), micro-scratches (MSC) and micro-flake negatives combined with micro-scratches (MNO-MSC).

The results show that the tools with flake negatives (NO) are the thickest and heaviest, while the tools with micro-scratches (MSC) are the longest and widest (T. II). This suggests that the thick and heavy artefacts were employed in fine work, maybe wood or bone. They show evidence of percussion, indicating cutting, crushing or chopping.

Mesoscopically, working edge presents oblique micro-scratches (MSC) as on a tool (L-TM-24) (Fig. 5: a). An appearance of micro-scratches (MSC) and micro-flake negatives (MNO) indicates fine, maybe work with medium to hard materials such as wood or bone. Retouch is also evidence of work with the same material (Fig. 5: c) (Stroulia 2003, 23; Semenov 1964). Although micro-scratches can suggest scrapping of clay items, as it has been shown in our experimental program (Vučković 2019, subchapter 2.3.1). Cutting or chopping has been documented by flake negatives (NO) (Fig. 5: b).

Longitudinal sides of an object (L-TM-86) and the right side of fragmented tool (L-TM-24) display U sectioned, polished grooves, with one open end (Fig. 9: 3). Dimensions of

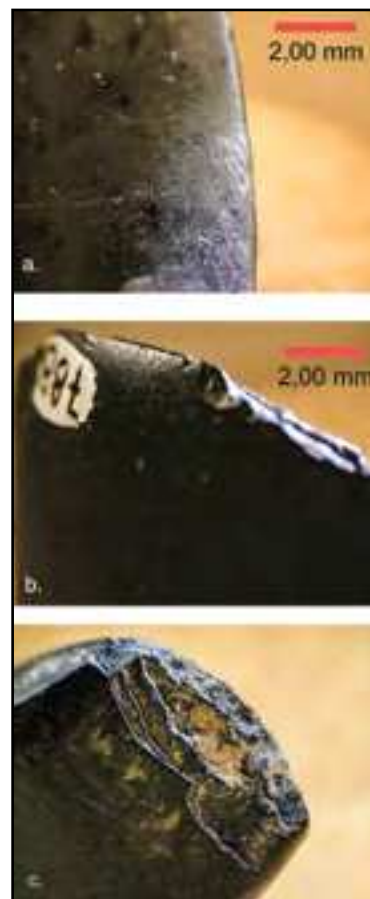

Fig. 5

the feature of the first item are 69 x 10 mm. The grooved polished edge tools have been also recognized at the Neolithic settlements of Anza Ia (the Early Neolithic) and Anza IV (the Middle Neolithic) at Macedonia, Divostin in Serbia as well as at the Neolithic settlement of Mondsee in Austria (cf. Gimbutas 1974, 51; Reiter 2013, Abb. 77, 85). It is assumed that grooves on the lateral sides of the polished edge tools could be connected with a hafting device (cf. Gimbutas 1974, 51; cf. Smoor 1976, fig. 110, 3; fig 115, 3; 181).

Celts

A celt is related to an artefact, with the cutting edge sets above the axis of the longitudinal cross-section of a tool (**Fig. 9: 7–10**). We assume that this feature determines the function, according to which the celts were used chiefly in shaping an object by removing layers of material and probably for chopping, smoothing or deepening the previously processed surface. In previous studies, *celts have been* classified as adzes due to the asymmetrical position of the working edge and perpendicular position of the tool towards the handle (Semenov 1964; Antonović 2003). However, they have been distinguished as a specific type of adzes classified as Duff Type 4 in a study on Maori adzes from New Zealand, and as *Flachhacke* and *Schuhleistenkeil* adze in German literature (Turner 2000, 185, fig. 3, 53; cf. Elburg et al. 2015). An experimental examination of a celt replica confirmed that these artefacts were quite suitable for fine woodworking (Elburg et al. 2013).¹ Nowadays, this item has been recognized as a metal part of a complex carpenter celt (jointer planer) used also for fine woodwork (Mulligan and Lippit 2014, 22, 23, 67).

Our study includes 46 celts.

Around 73,9% of all studied tools are well preserved, while 26,1% of the objects are broken and fragmented. This suggests that the percentage of complete artefacts can provide enough data for the analysis.

Serpentinite is dominant and represents 47,8 %. 32,6 % are made of (meta) alevrolite, 10,7 % are made from gabbro and 6,5 % are made of schist. Only one object is made of basalt.

73,1 % of the passive sides show polished surfaces. Flake negatives are visible on some 15,7% of the analyzed passive surfaces while retouching has been detected on some 3,6 % of passive sides. 0,5% of all passive sides show a combination of flaking and retouching. Pecking is visible on 3,1 % of all passive sides while pecking associated with flake negatives has been identified on some 0,5% of all studied passive sides. 1% of the passive sides show cavity or deepening of the surface of the item that does not play an active role. Traces of calcination are visible on 0,50% of all studied passive sides.

The celts are shorter and lighter than the axes from the settlement (**T. III**) and the Neolithic celts from the Central Balkans (mean of size = 69x35x17 mm; mean of weight= 67,6 gr) (Vučković 2019, chapter 6.3.2).

Different use has not been identified in the relation between geology and the size of the tools.

¹ <https://exarc.net/issue-2015-2/ea/field-trials-neolithic-woodworking-relearning-use-early-neolithic-stone-adzes>; https://www.academia.edu/9961363/Woodworking_With_a_Stone_Adze

Working edge

Cutting edges show mainly convex shape (CX/AG; n=33) and flat (RT/AG; n=7). This suggests that working edges (AG) are still operative, while irregular forms (IR/AG; n=2 and IR/IR; n= 4) suggest very worn working edges.

No pattern has been identified to the morphology of the active edges and measurements. A specific uses have not been identified based either on a correlation between the geology and the length of the cutting edges or the morphology and the length of the working edges.

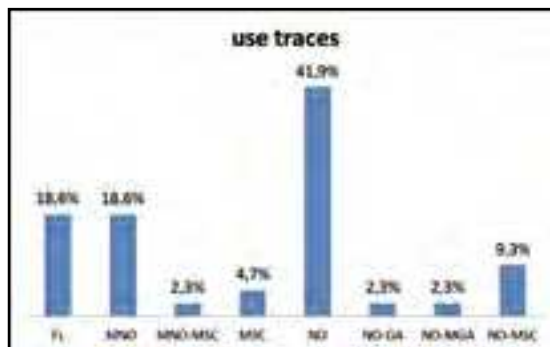

Fig. 6

Use traces

Working edges display mainly flake negatives (NO), which can be associated with micro-scratches (NO-MS) and micro-flake negatives (MNO). Although some active edges show no changes (FL). Active edges also reveal micro-scratches (MSC), while pits or micro-pits combined with flake negatives (NO-GA and NO-MGA) are rare (**Fig. 6**).

Observations reveal that the size of the artefacts according to use traces varies slightly (**T. IV**). It could be said that the items with flake negatives associated to micro-scratches (NO-MS) are the widest and the artefacts with no use traces on the cutting edge (FL) are the lightest (**T. IV**).

No functional pattern has been identified based either on a correlation between the size of the artefacts and use traces or a relation between the length of the cutting edge and use traces.

Variety of use traces suggests work on different materials by scrapping and percussion. Micro-scratches, perpendicular to the blunted edge, confirms the contact with processed surfaces

Fig. 7

under the angle of 90° (**Fig. 7**). Stroulia assumed that such working edge could be a consequence of pottery processing (Stroulia 2003, 23). However, our experimental test related to this activity has resulted in micro-scratches and grain extraction, suggesting that smoothing of the clay surface will not result necessarily in a faceted active edge of a tool (Vučković 2019, chapter: 2.3.1).

A groove on the lateral side of the objects could also be linked to handling techniques (**Fig. 9: 10**) (cf. Gimbutas 1974, 51; cf. Smoor 1976, fig. 110, 3; fig 115, 3; 181). Their working edges display mainly flake negatives, micro-flake negatives, while the working edge of one object shows no use traces.

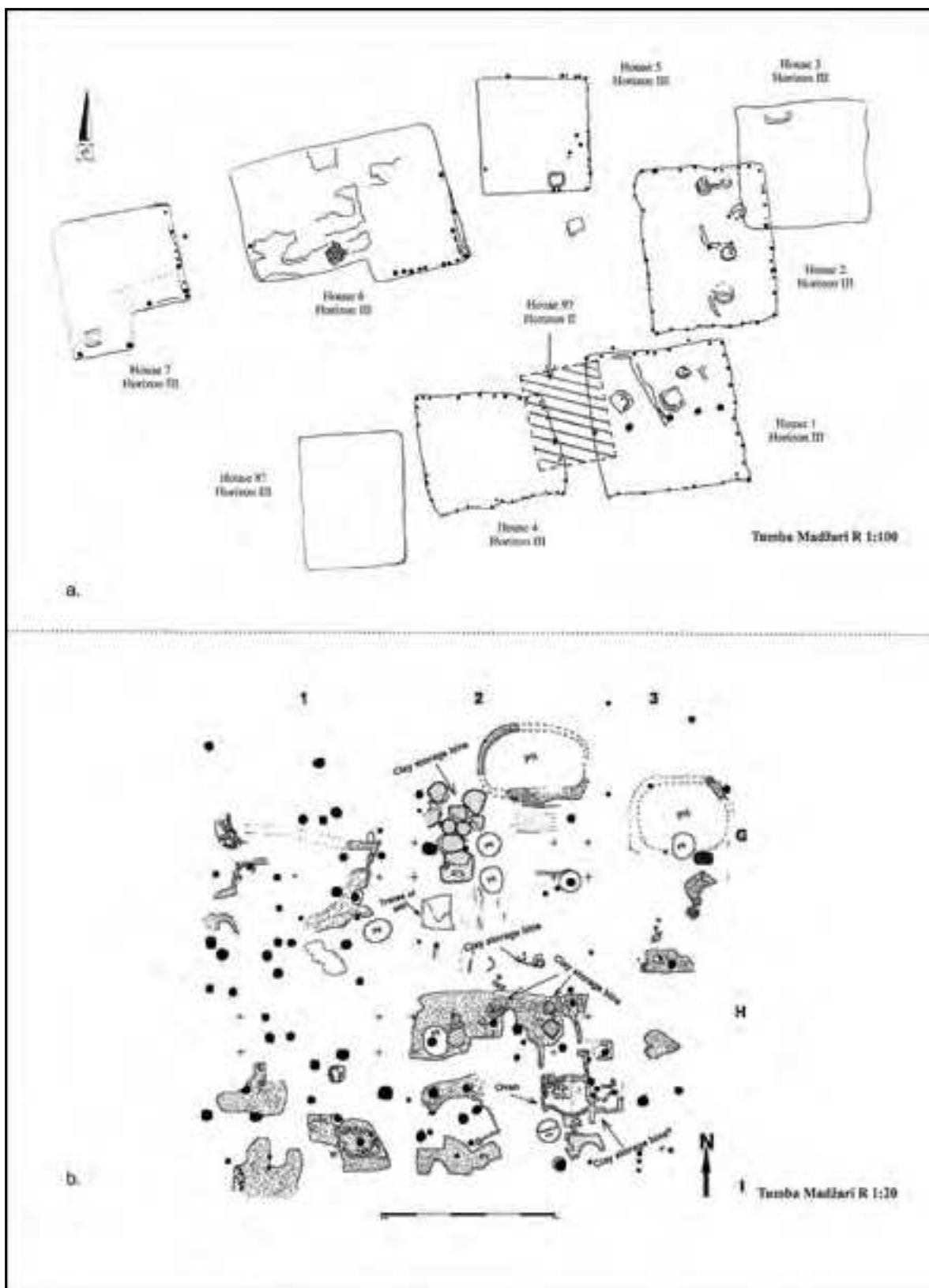

Fig. 8

The longitudinal grooves on the obverse and reverse sides of a small, schist tool (L-TM-69) (45x38x13 mm) might indicate that this object was being transformed by sawing (**Fig. 9: 7**). It seems that this technique was implemented to reshape this artefact and avoid its damage and unwanted breakage. Sawing was also implemented on the tool from the Neolithic settlement of Divostin (Prinz 1988, 257). Furthermore, a groove on the lateral side of an object (L-TM-33) could also be linked to handling techniques (**Fig. 9: 10**) (cf. Gimbutas 1974, 51; cf. Smoor 1976, fig. 110, 3; fig 115, 3; 181).

Distribution of the tools and functional patterns within the houses

In the lines below, we focus on a distribution of the finds from houses: 1, 3, 7 and 12. These houses produced 37 various macro-lithic tools or 21,5% of the whole studied collection. The celts and axes are dominant, while weights for fishing net and beads are numerous (**T. V**).

House 1 (9 x 9 m) was investigated in 1981 (Санев 1988, 13) (**Fig. 8: a**). As inner part of the house were three structures which are determined as ritual tables-altars, although according to their basis and manner of construction are much more related with household function (ovens, grinding slabs) (Санев 1988, 18-23; Стојанова Канзурова 2011a, 47, 245, 246). Various ceramic vessels were found in the house, such as elegant bell-shaped goblets and amphorae with specific 'gourd' form, with painted ornaments, askoi, large-sized pithoi, wide-open cone plates, bowls, cups and other types of vessels. The house is recognizable by the impressive form of the ceramic altar identified as 'The Great Mother-Goddess' or anthropomorphic house model (Санев 1988, 16-18, сл. 7; Наумов 2009, 203-206). This archaeological context also produced a celt (L-TM-136) which active edge displays no changes (FL) and a fragmented axe (L-TM-134). This small object with specific use (pattern 3) was associated with fine work in wood or bone.

Excavations carried out during 1982-1984 revealed house 3 with square shape (Стојанова Канзурова 2011a, 62-65). Its dimensions were 7x7 m and it was oriented in a north-south direction (**Fig. 8: a**). A structure probably with a storage function was detected in the south-western part of the house. Altars with zoomorphic representation and 'model of table', fragmented vessels, bone and stone tools were detected in this house (Стојанова Канзурова 2011a, 65, сл. 43). An amphora with the same shape and decoration conception like other two of the house 1, stand out, from the repertoire of finds in this house (Zdravkovski 2016, 14). Celts (L-TM-146, 1172 and L-TM-147, 1171) with flake negatives on the working edges were detected on the level of the floor of the house. Furthermore, a bead (L-TM-162, 907) was found inside the amphora, along with a grain of cereal², while a celt (L-TM-101, 467) with flake negatives was found beneath the floor. During the same campaign, a semi-finished spindle whorl (L-TM-160) was also detected (no data on specific position).

House 7 (6x7 m) was excavated during 1989-1990 and 1993 (**Fig. 8: a**). We have analyzed finds found during 1993, which only produced macro-lithic tools. This dwelling was orientated in a north-south direction. An oven, pottery and a celt (L-TM-139) were found within the structure (Стојанова Канзурова 2011a, 90 сл. 65).

House 12 (6x11 m) was excavated during 2007-2008. It was uncovered incompletely, and according to the defined measurements it was the largest in the settlement (**Fig. 8: b**). It also produced most numerous macro-lithic artefacts (**T. VI**) and different internal features,

² The information was given by the colleague Dragiša Zdravkovski.

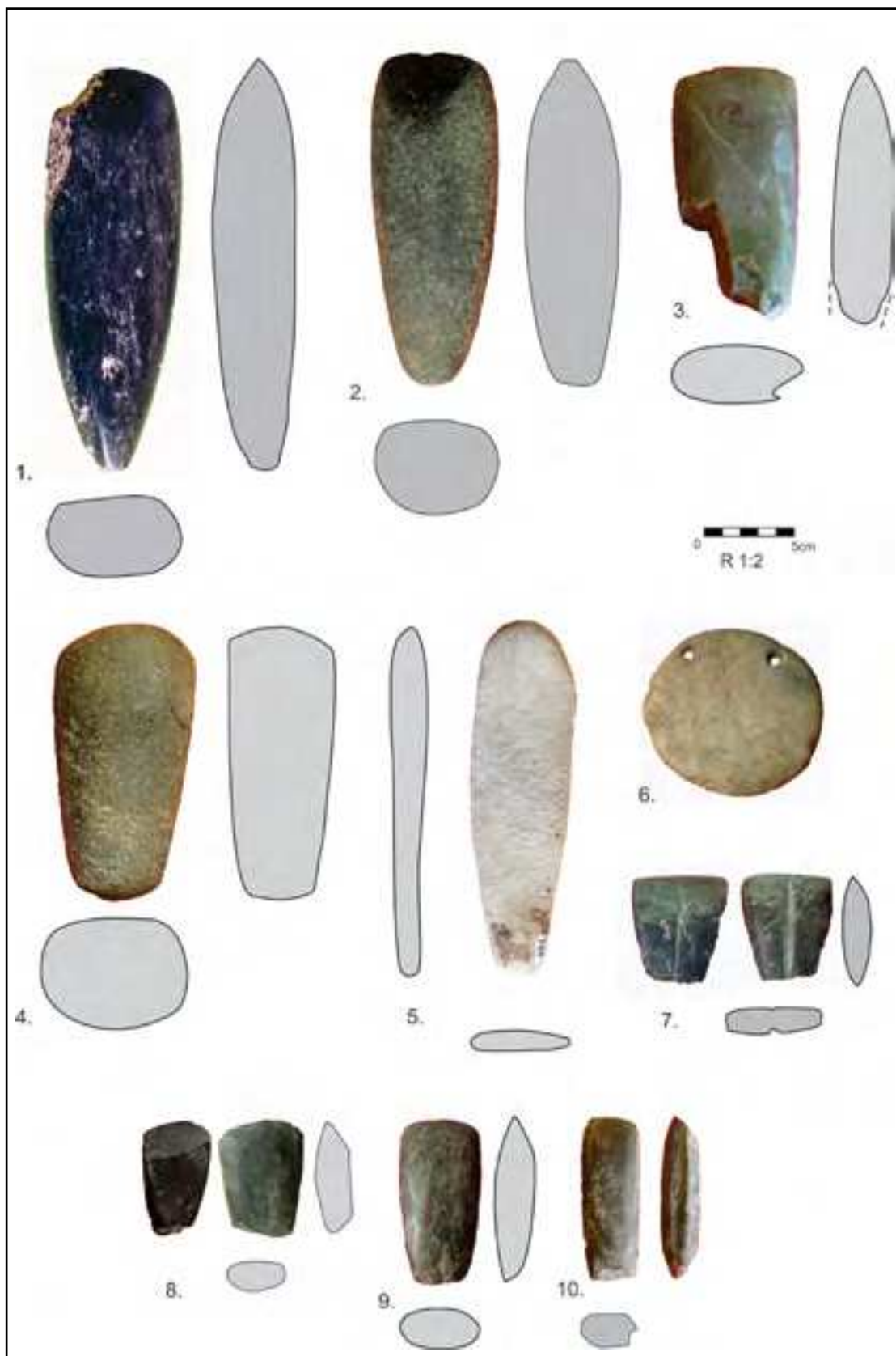

Fig. 9

according to which it is supposed that the building might have been used as a storage place (for seeds?) for one or more families (Стојанова Канзурова 2011, 49, 50). Three axes with a specific use were unearthed in this place. A long and heavy, basalt axe (L-TM-9) (pattern 1) was used for chopping and cutting processed material (**Fig. 9: 2**). Narrow and thin serpentinite axes (L-TM-23, 814 and L-TM-24,749, 670) (pattern 3) were found in the same context (**Fig. 9: 3**). They were implemented in fine work with wood and bone processing. The coarse-grained³ abrader (L-TM-165, 885) was also found in the structure (**Fig. 9: 5**). This item, with specific use (pattern 2), was employed for wood and bone polishing, wall plaster or floor sanding (Vučković and Risch; Vučković 2019). Furthermore, a specialized basalt pestle (L-TM-11, 793) (pattern 1) was implemented for grinding, pulverizing and crushing of raw material by the large active surfaces (**Fig. 9: 4**) (Vučković 2019, chapter 6.4.4).

An area in the north, outside of house 12, revealed a (direct) retouching tool (L-T-10), three weights (L-TM-10, L-TM-27 and L-TM-158), limestone identified as raw material (L-TM-52, L-TM-159 and L-TM-157), hammers (L-TM-57 and L-TM-16), an anvil (L-TM-17), a celt (L-TM-1), and a semi-finished spindle whorl (L-TM-30).

43,3% of all artefacts detected in the houses are polished edge tools. Most of them are celts and complete. They are mainly made of serpentinite (n=9), while (meta) alevrolite (n=3) schist (n=1), sandstone (n=1), gabbro (n=1) and basalt (n=1) are in minority.

The size of the items varies. The axes are 138–204 mm long (mean=171 mm; n=2) 30–104 mm wide (mean=62 mm; n=5) 12–50 mm thick (mean=34 mm; n=5) and weight 510,4 and 962,2 gr. (mean=736, 5 gr; n=2). The axes from the houses are mainly fragmented, longer, wider, thicker and heavier than all the axes found at the settlement.

The celts are shorter, narrower, thinner and lighter than axes from the structures. They are between 37–67 mm long (mean=53 mm; n=8) 11–59 mm wide (mean=36 mm; n=11) 7–27 mm thick (mean=16 mm; n=11) and weight between 5,8–99,8 gr. (mean=45, 5 mm; n=8). The measurements of these objects are similar to the general size of all analyzed celts from the site.

Despite that, the finds have only be analyzed partly, it can be said that seed remains suggest the pre-eminence of *Triticum diccocum* (Marinval 2005), a species suitable for food cultivation. A species of freshwater mussel (*Unio* sp.) is also present at the site (Commence 2009, 235). According to these finds, as well as the detected grain storages, agriculture was practiced, while the grinding slabs and tools indicate the importance of food processing (Стојанова Канзурова 2011, 35–53; Стојанова Канзурова 2020, 12, 13).

Conclusion

The polished edge tools are a frequent type of macro-lithic artefacts at the Middle Neolithic settlement of Tumba-Madžari. These objects were made mainly of hard rocks such as serpentine, (meta)alevrolite, sedimentary, metamorphic and igneous rocks. The use of serpentine in manufacturing polished edge tools (n=33) in this settlement is a regional characteristic and was not observed in the Central Balkans (Vučković 2019: 6.3.1–2).

To define specific role of the axes and celts in the economy of this settlement we have a set of analytical steps.

³ Grains of coarse grained rocks are > 0,5 mm.

Unlike celts, relations length/weight and width/thickness of the axes display three functional patterns. Pattern 1 includes massive objects, which were employed in chopping and cutting processed objects such as an antler or maybe for cutting trees (**Fig. 9: 1-2**). Pattern 2 consists of short, narrow, thin and light items, while very short, narrow, thin and light objects are involved in pattern 3 (**Fig. 9: 3**). The artefacts from patterns 2 and 3 were involved in fine work in wood and bone. However, no pattern has been identified in a relation between the size of polished edge tools from various Neolithic periods and sites from the Central Balkans and this settlement (Vučković 2019: 6.3.1-2).

Distribution of the macro-lithic artefacts indicates that 21,5% of all studied tools come from four houses: 1, 3, 7 and 12. Polished edge tools are dominated by 43,3 %. The axes from buildings are mainly fragmented, longer, wider, thicker and heavier than the rest of the axes from the settlement. This means that these tools were used intensively. They were employed in cutting and chopping processed material and in fine work in wood and bone. Moreover, most of them were involved in special use.

The celts detected within the houses are more numerous than axes. They are shorter, narrower, thinner and lighter than axes from the structures, while their measurements are similar to the size of the all analyzed celts from the site. These objects were well preserved and often show traces of percussion.

The largest variety of the macro-lithic artefacts was uncovered in house 12 and its surrounding. They indicate different activities such as work on wood, bone, stone, fishing and grinding. Some of these artefacts were involved in organized production. A heavy axe (L-TM-9) was used for cutting, while axes (L-TM-23, 814 and L-TM-24, 749, 670) (**Fig. 9: 3**) were employed for fine work on wood or bone. An abrader (L-TM-165, 885) was implemented in wood and bone polishing, and was associated with the previously mentioned objects (**Fig. 9: 5**). Furthermore, an antler and various animal bones, stored in the house, represent raw material, while a bone amulet and a needle are the final products (Стојанова Канзурова 2011, 45, сл. 14).

Moreover, a basalt pestle (L-TM-11, 793) was specialized for grinding, pulverizing and crushing of raw material by the large active surface (**Fig. 9: 4**). Several grain storages, confirm the importance of these activities, while the use of basalt indicate planned, the long-termed implementation of the pestle.

Several specialized working places, skilled workers and organized production were documented in house 12. This also reveals a good social organisation, economic structure, distribution of goods, exchange, resulting in an appearance of surplus gain in Tumba-Madžari. Thus, the items for grinding and bone products were with particular use-value in the settlement (Risch 1995; Risch 2008).

Discoidal perforated plate (**fig. 9: 6**), beads made of stone and bone, also the appearance of a outstanding sample of pinatedara, found together with the first group of clay storage bins, emphasizes the particularity of this place and the people who used house 12 (Kanzurova and Zdravkovski 2011, 146, fig. 16; Стојанова Канзурова 2011, 40, сл. 8). This means that this multifunctional building can be labeled as an 'alpha house', as the number of activities and the size distinguished it from the others. Two possible interpretations are possible. Either house 12 suggests that certain groups had a larger economic power than others in the community

of Tumba-Madžari, or that it functioned as a specialized production and storage building for the whole settlement. Moreover, the results of capability approach which was applied on the settlement of Okolište in BiH, are similar to ours and declare the specific position of house 12 in the site as well (Apronen et al. 2015).

In summary, it can be said that in Tumba-Madžari, in the Middle Neolithic (Amzabegovo-Vršnik II–III) there was a highly organized community, in which individuals with special skills, distinguished themselves and contributed in various economic fields, creating various goods. They left traces in architecture, luxurious pottery, unique items with symbolic significance and items with a utilitarian, aesthetic and often unknown function.

We hope, that these results from the analysis of a segment of this archaeological category of artefacts, provided additional data on the reconstruction of the life of the community in Tumba-Madžari, and generally during the Neolithic in the Balkans and beyond.

Systematic recording of all lithic artifacts and fragments from archaeological excavations, and the analytical approach, are necessary for a clearer understanding of prehistoric societies.

Acknowledgements

We are grateful to Professor Roberto Risch from the Autonomous University of Barcelona in Barcelona for his valuable comments and suggestions.

Bibliography

Cyrillic

Наумов, Г. 2009. Неолитска визуелна култура и обреди. Во Наумов, Г.; Фиданоски, Љ.; Толевски, И. и Ивковска, А. *Неолитските заедници во Република Македонија*: 203–206. Скопје: Данте.

Санев, В. 1988. Неолитско светилиште од Тумба во Маџари, Скопско, прелиминарно соопштение од ископувањата во 1981. *Macedoniae Acta Archaeologica* 9: 9–31.

Стојанова Канзурова, Е. 2011. Архитектонски недвижни објекти од Тумба Маџари. *Macedoniae Acta Archaeologica* 20: 35–50.

Стојанова Канзурова, Е. 2011а. *Инвентарот на неолитска куќа во Република Македонија*, магистерски труд. Филозофски факултет, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“. Скопје (во печат).

Стојанова Канзурова, Е. 2020. Нови сознанија од третиот културен хоризонт на неолитската населба Тумба Маџари, Скопје. *Macedoniae Acta Archaeologica* 22: 9–29.

Latin

Adams, J. 2002. *Ground stone analysis: a technological approach*. Tucson: Center for Desert Archaeology.

Adams, J.; Delgado, S.; Dubreuil, L.; Hamno, C.; Plisson, H. and Risch, R. 2011. Functional analysis of macro-lithic artefacts: a focus on working surface. Proceedings of the XV world congress (LISBON, 4–9 SEPTEMBER 2006). Series Luiz Oosterbeek (ed.) vol. 11, *Non-Flint Raw Material Use in Prehistory Old prejudices and new direction*. Oxford: Archaeopress. BAR International Series 2224.

Antonović, D. 2003. *Neolithic ground stone industry in Serbia*. Belgrade: Archaeological Institute.

Arponen, V. P. J.; Müller, J.; Hofmann, R.; Furholt, M.; Ribeiro A.; Christian H. C. and Hinz, M. 2015. Using the Capability Approach to Conceptualise Inequality in Archaeology: the Case of the Late Neolithic Bosnian Site Okolište c. 5200–4600 BCE. *Archaeological Method and Theory* 23 (2): 541–560.

Commence, C. 2009. Neolithic Settlement Patterns in the Alluvial Plains of Macedonia: some insights from preliminary geoarchaeological examination of the basin of Skopje, Republic of Macedonia (FYROM). In De Dapper, M., Vermeulen, F., Deprez, S. and Taelman, D. (eds.), *Ol'Man River: Geo-Archaeological Aspects of Rivers and River Plains*: 229–240. Ghent: Ghent University.

Delgado–Raack, S. 2008. *Prácticas económicas y gestión social de recursos (Macro) líticos en la Prehistoria reciente (III–I milenios AC) del Mediterráneo occidental*. Departament de Prehistòria – Facultat de Lletres Universitat Autònoma de Barcelona (unpublished PhD thesis).

Delgado–Raack, S. and Risch, R. 2016. Bronze Age cereal processing in Southern Iberia: A material approach to the production and use of grinding equipment. *Journal of Lithic Studies* vol. 3, nr. 3: 125–145.

Delgado-Raack, S.; Gomez-Gras, D. and Risch, R. 2009. The mechanical properties of macrolithic artefacts: a methodological background for functional analysis. *Journal of Archaeological Science* 3: 1823–1831.

Dubreuil, L. 2001. Functional Studies of Prehistoric Grinding Stones. *Methodological Research 1, Bulletin du CRFJ, automne 2001, no 9*: 73–87.

Elburg, R.; Hein, W.; Probst, A., and Walter, P. 2015. Field trials in Neolithic woodworking. (Re) Learning

to use Early Neolithic stone adzes, *Archaeology and Crafts. Experiences and Experiments on traditional Skills and Handicrafts in Archaeological Open-Air Museums in Europe* (Kelm, R.) (ed.), *Albersdorfer Forschungen zur Archäologie und Umweltgeschichte 5*: 62–77. Husum: AÖZA GmbH and Husum Druck und Verlagsgesellschaft.

Gimbutas, M. 1976. Chronology. Gimbutas, M. (ed.) *Anza, Neolithic Macedonia, As reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 29–77. Los Angeles: The Regents of the university of California.

Hamon, C. 2006. *Broyage et abrasion au Néolithique ancien. Caractérisation technique et fonctionnelle de l'outillage en grès du Bassin parisien*. Oxford: Archaeopress. BAR International Series 1551.

Hampton, W. O. 1999. *Culture of Stone, Sacred and Profane Uses of Stone among the Dani*. Austin: Texas University Anthropology Series.

Jovanović, P. S. 1931. Reljef Skopske Kotle. *Glasnik skopskog naučnog društva*: 10: 1–3.

Luković, M. 1930. Geološki sastav i tektonika J. Morave. *Opis puta III Kongresa slovanskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji, I deo*. Beograd.

Marinval, Ph. 2005. Madzari (Rèpublique de Macèdoine), fouilles C. Commenge Rapport prèliminaire de l'analyse carpologique, CNRS.

Mulligan, E. M. and Lippit Y. 2014. *The Thinking Hand: Tools and Traditions of the Japanese Carpenter*. Cambridge: Edwin O. Reischauer Institute of Japanese Studies.

Prinz, B. 1988. The ground stone analysis. In McPherron, A. and Srejović, D. (ed.), *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*: 255–300. Kragujevac: Narodni muzej Kragujevac.

Risch, R. 1995. *Recursos naturales y sistemas de producción en el Sudeste de la Península Ibérica entre 3000 y 1000 ANE*. Tesis Doctoral de la Universidad Autónoma de Barcelona (www.tesisenxarxa.net/TDX-0507108-164458/).

Risch, R. 2002. *Recursos naturales,medios de producción y explotación social. Un análisis económico de la industria lítica de Fuente Álamo (Almería), 2250–1400 antes de nuestra era*. Mainz: Phillip von Zabern.

Risch, R. 2008. From production traces to social organization: Towards an epistemology of functional analysis. In Longo, L and Skakun, N. (eds.), *Prehistoric Technology 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy. Proceedings of the International Congress, Verona (20th–23rd April 2005)*: 513–521. Oxford: Archaeopress. BAR International Series 1783.

Schneider J. S. and La Porta C. P. 2008. Geological Constrains on Ground Stone Production and Consumption in Southern Levant. In Rowan, Y. M. and Ebeling, J. R. (eds.), *New Approaches to Old Stones, Recent Studies of Ground Stone Artifacts*: 19–40. London: Equinox Publishing Ltd.

Semenov, S. 1964. *Prehistoric Technology*. New York: Barnes and Noble.

Smoor, J. B. 1976. Polished stone tools. Gimbutas, M. (ed.) *Neolithic Macedonia, As reflected by excavation at Anza, Southeast Yugoslavia*: 189–197. Los Angeles: The Regents of theuniversity of California.

Stojanova Kanzurova, E. and Zdravkovski, D. 2011. Latest Archaeological Research Regarding the Neolithic Period in the Republic of Macedonia. In Krauss, R. (ed.), *Beginnings New Research in the Appearance of the Neolithic between Northwest Anatolia and the Carpathian Basin*. Istanbul: Papers of the International Workshop 8th–9th April 2009.

Stroulia, A. 2003. Ground stone celts from Franchthi cave. *Hesperia Vol. 72, No. 1*: 1–30.

Turner, M. 2000. *The Function, Design and Distribution of New Zealand Adzes*. Department of Anthropology, University of Auckland, Auckland (unpublished PhD Dissertation).

Vučković, V. 2019. *Neolithic economy and macro-lithic tools of the Central Balkans*. University Autònoma de Barcelona, Barcelona (unpublished PhD thesis). (www.tdx.cat/handle/10803/669666#page=1).

Vučković, V. and Risch, R. (in press). *A functional analysis of abrading stones: a case study from the Central Balkans*.

Zdravkovski, D. 2016. *The Neolithic Village of Tumba–Madžari*. Skopje: Cultural Heritage Protection Office Ministry of Culture of the Republic of Macedonia.

Illustrations

Fig. 1 Tumba-Madžari: position of the settlement; military maps Kumanovo, Skopje, Veles and Uroševac, 1: 10,000.

Fig. 2 a, b Tumba-Madžari: macro-lithic objects; N=172; ALS-abrader, LOS-abrasive slab, REN-celt, CHI-chiesel, HAC-axe, BEA-bead, DPP-discoid perforated plate, HAM-hammer, MZ-mace, PEC-percussive tool, PST-pestle, REP-retoucher (by pressure), ANV-anvil, SFP-semi-finished product, SS/ALS (GRG)-shaft straighteners, SW-spindle weight (whorl), UNK, polished edge tools with traces of secondary modification, UNP-unknown product, WFN-weight for fishing net, IND-raw material, LAS-flack knocked of polished edge tool.

Fig. 3 Tumba-Madžari: a. correlation between the length and weight of axes N=10; b. correlation between the width and thickness of axes; N=20.

Fig. 4 Tumba-Madžari: use traces detected on working edges of axes; N=30. FL: no use traces; MNO: micro flake negatives; MSC: micro-scratches; NO: flake negatives; MNO: micro-flake negatives; NO-MS: flake negatives associated with micro-scratches; MNO-MS: micro-flake negatives combined with micro-scratches.

Fig. 5 Use traces detected on axes: a. micro-scratches (MSC), L-TM-24, (meta) alevtolite; b. micro-scratches and flake negatives (NO-MS), L-TM-22, (meta) alevtolite. c. retouch, L-TM-93, (meta) alevtolite (micro-photo: V. Vučković).

Fig. 6 Tumba-Madžari: use traces detected on working edges of celts; N=43. FL: no use traces; MNO: micro flake negatives; MNO-MS: micro-flake negatives combined with micro-scratches MSC: micro-scratches; NO: flake negatives; NO-GA: flake negatives associated with pits; NO-MGA: flake negatives combined with micro-pits; NO-MS: flake negatives associated with micro-scratches.

Fig. 7 Tumba-Madžari: blunted edge with micro-scratches, celt L-TM-92, (meta) alevtolite. (micro-photo: V. Vučković).

Fig. 8 Tumba-Madžari: a) bases of houses 1-9; b) house 12 (Стојанова Канзурова 2011а, сл. 71, 86).

Fig. 9 Tumba-Madžari: axes: 1. L-TM-11 (pattern 1); 2. L-TM-9 (pattern 1); 3. L-TM-24 (pattern 3); 4. pestle L-TM-11, 793; 5. coarse-grained abrader L-TM-165, 885; 6. discoidal perforated plate L-TM-5, 855; 7. celts: 7. L-TM-69; 8. L-TM-48; 9. L-TM-54; 10. L-TM-33.

T. I Tumba-Madžari: metrical dimensions of axes (mean, standard deviation, maximum, minimum and number of measurements); N=23.

T. II Tumba-Madžari: metrical dimensions of axes according to use traces (mean, standard deviation, maximum, minimum and number of measurements); N=20.

T. III Tumba-Madžari: metrical dimensions of celts (mean, standard deviation, maximum, minimum and number of measurements); N=46.

T. IV Tumba-Madžari: metrical dimensions of celts according to use traces (mean, standard deviation, maximum, minimum and number of measurements); N=42.

T. V Tumba-Madžari: artefacts from houses 1, 3, 7 and 12.

T. VI Tumba-Madžari: context of macro-lithic tools in house 12; N=29.

geology/N	? X	σ	max	min
length (mm) / 13	87	53	204	38
width (mm) / 23	37	17	68	14
thickness (mm) / 23	19	12	50	6
weight (gr) / 13	248	322	962,6	8,2

T. I

Type of use traces/N	NO /5/5/5/5	MSC /1/2/3/3	FL /2/2/4/4	MNO /2/2/3/3	MNO-MSC /2/2	NO-MSC/ 2/2/3/3
length						
-	119	122	38	49	-	64
X						
σ	65	81	0	12	-	8
max (mm)	204	179	38	57	-	70
min (mm)	44	64	38	40	-	58
width						
-	42	43	31	25	30	42
X						
σ	24	19	11	10	19	5
max (mm)	68	61	46	35	43	46
min (mm)	14	24	22	15	16	37
thickness						
-	31	20	13	12	16	21
X						
σ	18	13	4	4	14	3
max (mm)	50	33	19	17	26	24
min (mm)	12	8	9	9	6	18
weight						
-	425,4	-	14,9	33,4	-	77
X						
σ	364,3	-	2	35,6	-	7,3
max (mm)	962,1	599,2	16	58,6	-	82,2
min (mm)	9,2	-	13,8	8,2	-	71,8

T. II

geology/N	? X	σ	max	min
length (mm) / 34	57	16	88	29
width (mm) / 46	33	12	59	11
thickness (mm) / 45	16	6	31	6
weight (gr) / 33	55.6	42	160	4.8

T. III

Type of use traces/N	NO/ 14/14/ 17/17	MSC/ 2	FL/ 5/5/8/8	MNO/ 7/7/8/8	MNO- MSC/ 1	NO – GA/1/1	NO – MGA/1/1	NO- MSC 4/44/4
length								
-	60	46	47	60	-	-	-	56
X								
σ	17	12	15	16	-	-	-	11
max (mm)	74	54	68	87	43	-	-	99
min (mm)	41	37	31	37	-	-	-	15,6
width								
-	37	33	22	33	-	-	-	40
X								
σ	11	0	8,5	10	-	-	-	18
max (mm)	50	33	39	47	26	45	39	59
min (mm)	11	33	12	16	-	-	-	18
thickness								
-	16	18	12	16	-	-	-	19
X								
σ	10	9	8	6	-	-	-	6
max (mm)	31	24	27	24	13	13	22	27
min (mm)	7	11	6	7	-	-	-	12
weight								
-	64,9	55,5	16,6	55,8	-	-	-	62,6
X								
σ	44,2	22	8	46,3	-	-	-	42,7
max (mm)	160	71	26,8	146,6	22,8	-	-	99
min (mm)	5,8	40	4,8	14,4	-	-	-	15,6

T. IV

Tool type	N	%
discoid perforated plate	1	2,7
beads	6	16,2
abrader	1	2,7
pestle	1	2,7
axe	6	16,2
celt	10	27,1
semi-finished spindle weight (whorl)	3	8,1
weight for fishing net	6	16,2
unknow product	3	8,1
Total	37	100

T. V

Type of the macro-lithic tool	Inventory	Distribution	Other finds
Bead;	L - TM - 166, 170, 764/1- 5	Close to the second group of storage bins;	
Coarse-grained abrader;	L - TM - 165, 885,	/	/
Semi-finished spindle;	L - TM - 45, 855	/	/
Weights;	L - TM - 161, 852	Close to the oven;	
Fishing net weights;	L - TM -151,785	South of the oven;	/
Fishing net weights;	L-TM-152, 797	Between the oven and the fourth group of storage bins;	/
	L-TM-154, 758	Northern part of the house;	
	L-TM - 155, 786	East of the oven;	
Celt;	L - TM - 26, 750	West of the oven;	/
Fishing net weights;	L- TM - 15, 677	Pit;	Fragmented pottery, animal bones
Fishing net weights;	L- TM - 156, 798	Close to the first group of storage bins;	
Celt;	L- TM - 25, 674	Close to the first group of storage bins;	Legs of altar table type, a bone amulet, bone needle
Celt;	L - TM - 163, 846	Remains of wattle and daub construction;	
Axe;	L- TM - 56 ,824	Close to the oven;	
Celt;	L- TM - 19, 847		Antler
Celt;	L- TM - 54, 668	Close to the hearth/traces of ash?	/
Axe;	L- TM - 9, 670	Close to the hearth/traces of ash?	
Axe;	L- TM - 23,814	Close to the second group of storage bins;	/
Pestle;	L- TM - 11, 793	Close to the second group of storage bins;	/
		Close to the first group of storage bins;	
Axe;	L- TM - 24,749		/
Discoidal perforated plate;	L- TM - 5, 855		/
Object with unknown purpose;	L- TM -28, 857	Close to the pit;	Fragmented pottery, animal bones and weight
Object with unknown purpose;	L- TM -20, 751	Close to the second group of storage bins;	
Celt;	L- TM -12, 848	Close to the fourth group of storage bins and oven;	
Object with unknown purpose;	L- TM -21, 754	Between the second and third group of storage bins;	

T. VI

Илинка Атанасова

Археолошки музеј на Република Северна Македонија

Ilinka Atanasova

Archaeological museum of Republic of North Macedonia

АНТРОПОМОРФНА ПЛАСТИКА ОД ЕНЕОЛИТСКОТО СВЕТИЛИШТЕ ВО КОЧАНСКО

**(Релации со современи обредни активности и
елементи од Шопскиот регион)**

ANTHROPOMORPHIC OBJECTS OF THE CHALCOLITHIC SANCTUARY IN KOČANI REGION

**(Relations with contemporary ritual activities and
elements in Šop region)**

Anthropomorphic figurines for single or multiple use in ritual activities and rituals bear significant role in the spiritual and social life of prehistoric man. The primary function of figurines and ritual artifacts, in general, is to protect the basic values of life and survival. The form and appearance are further enriched with plastic details or engraved ornaments, which express certain messages and ideas related to the beliefs of the ancient populations. They were used to protect against any kind of evil: protection of space, population, crops, fertility, etc. In the movable finds discovered at the sanctuary of St. Atanas near the village of Spančevo, Kočani region, artifacts with a ritual significance predominate: anthropomorphic figurines, house models, ovens, altars, etc. Anthropomorphic objects are very significant, most common, segment of the material culture discovered at this Chalcolithic sanctuary. So far, this is the largest known collection of Chalcolithic ceramic figurines discovered at one place in the Republic of North Macedonia. In the attempt to define some of the artefacts' messages the relations with the modern ritual activities and elements, practiced in the region of Šop and the wider Central Balkans are taken into account, through field research conducted by the author of this text and the available published information.

Keywords: *anthropomorphic objects, Chalcolithic, figurines, Saint Atanas, Šop region, Osogovo region*

Антропоморфните фигурици за еднократна или повеќекратна употреба во обредни цели и ритуали имаат значајна улога во духовниот, но и во социјалниот живот на предисторискиот човек. Примарната функција на фигурините и воопшто на артефактите со култен предзнак е насочена кон заштита на основните вредности за живот и опстанок. Формата и изгледот се збогатени дополнително со пластично изработени детали или врежани орнаменти, кои изразуваат одредени пораки и идеи поврзани со верувањата на тогашните популации. Тие се користени за заштита од секаков вид зло: заштита на просторот, населението, посевиите, плодноста, добриот улов и слично. Во движниот наод откриен на светилиштето Свети Атанас кај село Спанчево, Кочанско, преовладуваат артефакти со култен предзнак: антропоморфни фигурици, модели на куќи, печки, жртвеници и слично. Антропоморфната пластика е значаен, процентуално најзастапен, сег-

мент од материјалната култура откриена на ова енеолитско светилиште. Ова е засега најголема позната збирка на енеолитски керамички фигурици, откриена на едно место во Република Северна Македонија. Во обидот за дефинирање на дел од упатените пораки земени се предвид и релациите со современите обредно-ритуални активности и елементи, практикувани во Шопскиот и поширокиот Централно-балкански регион, преку теренски истражувања спроведени од авторот на овој текст и публикуваните информации.

Клучни зборови: антропоморфна пластика, енеолит, фигурици, Свети Атанас, Шопски регион, Осоговие

Светилиште Свети Атанас

Истоименото енеолитско светилиште наречено според црквата Свети Атанас, се наоѓа на периферијата на селото Спанчево, 14 км западно од Кочани, од десната страна на реката Брегалница, помеѓу селата Спанчево и Бања (сл. 1). Во непосредното опкружување на селото Спанчево постојат големи наслојки на опалска бреча и опализиран туф, експлоатирани во континуитет сè до денес (Стојмилов 1970, 14; Блажев и Наунов 2003, 17–18). Северно од него е потврдена голема концентрација на базалти и наслаги од графитни шкрилци (Atanasova 2014, 199–220). Целата оваа област, во најголем дел планинска, се одликува со големи маси од вулкански карпи (андезити, дацити, игнимбрити, туфови, бречи и др.), испресечена е со голем број планински реки и со плодни алувијални котлини, како и издигнати абразивни тераси. Спанчевското наоѓалиште го зафаќа самиот јужен раб на Кратовско-злетовската вулканска област, покрај Брегалничката Долина, со природни ресурси и примарни лежишта на рудни богатства и минерали.

сл. 1

Контролните сонди се распоредени јужно и северно од постојната истоимена црква, на зарамнето, елипсовидно плато со н.в. од 389 м (сл. 2). Наоѓалиштето е еднослојно, врз карпеста површина, на доминантна позиција, со добра поврзаност и комуникација со останатите евидентирани енеолитски наоѓалишта во непосредното и подалечно опкружување. Во енеолитот оваа област се поврзувала преку Струмешница и Струма на југ, а на север преку Куманово и Прешево со Скопска Котлина со соседните региони (Гарашанин 1989, 25). Егзистира во хронолошки рамки од средината на петтиот милениум пр.н.е., истовремено со потврдените населби од раниот енеолит, по текот на Брегалница. Добиените резултати и хипотетички размислувања поврзани со спроведените истражувања од 2008–2010 година досега се презентирани повеќепати на домашни и меѓународни

сл. 2

научни средби (Атанасова 2020, во печат; Атанасова 2019; 109–120; Атанасова 2012а; Атанасова 2012б, 148–156; Атанасова 2011, 185–204; Atanasova 2011, 225–237; Atanasova 2014, 199–220).

Антропоморфни фигурини

Богатиот и разновиден фонд наоди од светилиштето остава широк простор за проучување од различни аспекти, од техничко-технолошки, социјален, уметнички, семиотички и слично.

Генерално, од аспект на подвижноста се издвојуваат две групи наоди: недвижни и движни. Во овој труд вниманието ќе биде насочено кон движниот наод во заемна врска со објектите од недвижен карактер, заради контекстот на откривање на артефактите. Најголемата потврдена концентрација на движниот наод, поконкретно на антропоморфните фигурини, е евидентирана на просторот јужно и источно од истоимената црква. Тие се откривани во затворен простор, во објекти со кружна и со правоаголна форма, оградени со камен и земја (сл. 3 и 4). Приложувани се врз издигнати камени платформи, банкини/клучи, над вкопани празни јами, во насипот од земја, pepел и фрагментирана керамика, но никогаш внатре во јамите, коишто се празни. Откривани се фрагментирани, многу често вкопувани со главата взема (сл. 5), придружувани со керамички садови, свртени со венецот кон земјата, а многу често придружувани и со кремено сечило покрај нив (сл. 6) (Атанасова 2012б; Atanasova 2014, 199–220). Антропоморфните фигурини го задржуваат вниманието, особено при направена споредба со современи обредно-ритуални активности во регионот на Осоговието, поврзани со календарските обичаи за побогата аграрна година (Малинов 2006).

сл. 3

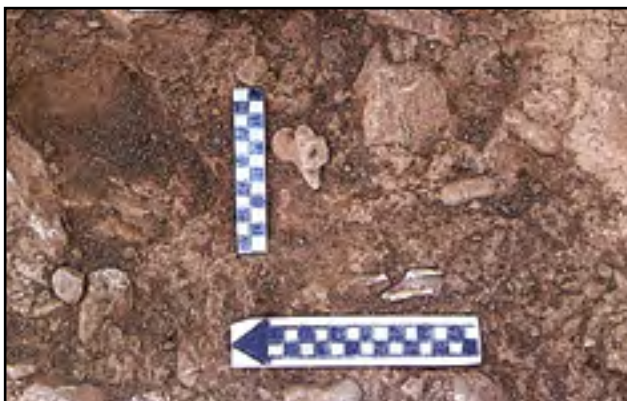
Фигурините се изработувани според востановени шеми и иконографски канони, со симетричност во изработката. Од една страна тие се многу еднообразни, технолошки и иконографски прилегаат една на друга, од друга страна секој поединечен примерок има свои карактеристики и е уникатен самиот по себе. Во технолошкиот процес врз јадрото од вулкански камен е нанесувана влажна земја која по сушењето е декорирана со врежување или пластично моделирање со влажна земја на акцентирани делови од телото: гради, колена и слично, по што следува поврзување на засебните делови. Готовата фигурина се премачкува со уште еден слој од поретка, пречистена глина, кој е дополнително мазнет (Atanasova 2014, 199–220). Речиси без

сл. 4

исклучок, фигурините се откривани открити на местата на кои биле спојувани при изработката (сл. 16). Стилски се издвојуваат во две категории: седечки или полулежечки и стоечки фигурини (Atanasova 2014, 205).

Според наодите, кршењето на фигурините се одвива во две насоки по: хоризонтала и по вертикала. По хоризонтала се издвојуваат лев и десен дел, додека по вертикала се издвојуваат неколку типа: од два дела – горен (сл. 7-9) и долен (сл. 10, 12); или од три дела – горен, долен и централен дел (сл. 17).

сл. 5

Фигурините во понатамошното истражување ја губат функцијата на човечко тело како биолошки организам, во овој случај, човековото тело се разгледува од агол на директно вклучување во магиско-религиските обреди, додека фигурините добиваат улога на просторно организирана целина, која имплицира соодветна симболичка слика. Во основа, овде се поаѓа од веќе воспоставените параметри од аспект на спротивставени сили.

сл. 6

Фигурините, при откривањето, во најголем степен се фрагментирани, па во дадената ситуација при идентификување на просторот со човекот, од позиција на спротивставени сили, човечкото тело по вертикала се дели на горен и долен дел, а по хоризонтала на лев и десен дел од телото. Притоа горниот, десниот дел, според сочуваниите вербални норми во Шопскиот регион, е во корелација со овоземското, чистото, препознатливото, со машкото начело. Нивна директна спротивност се долниот и левиот дел кои им припаѓаат на мрачните – подземните сили и влегува во сферата на женските начела. Средишниот дел од фигурините, односно стомачните делови имаат лиминална функција за раздвојување на телото на двата веќе споменати дела (сл. 17). Најчесто во обредните дејства забележани од современите фолклористи вербалниот процес на заштита од болести започнувал од главата и се движел кон нозете (Крстева 1987, 127). Во посочената конотација, главата е почетна точка на заштита, додека нозете се крајна (сл. 13), а при допирот со земјата преку нив се врши поврзување со подземниот свет и нечистите сили, па на тој начин болеста и злото директно се упатуваат во имагинарната димензија, во подземјето. Петицата и коленото имаат, исто така, значајна улога во магиските активности и вербални постапки (Раденковиќ 1996, 19-20).

Во нивната семиотика голема улога има и декорацијата и симболичкото претставување на фигурините. Најчести мотиви при декорирањето се: снопови од паралелни линии, круг, ромб и триаголник со или без точка, две напоредни линии прекршени на

горниот крај, меандар, четири триаголника споени со врвовите меѓу себе, стилизирани антропоморфни претстави, претстави на консекративни рогови, цик-цак и брановидни линии и др. Од врежаните симболи што се среќаваат врз женските фигурици, особено впечатливи се ромбот и триаголникот со точки. Голем дел од истражувачите во тоа ја гледаат идејата на женското плодородие, но истовремено ја дефинираат и како симбол на засеаните полиња (Рыбаков 1964, 13–33). Ромбот најчесто се наоѓа врежан во долниот дел на стомакот и на појасот.

сл. 7

Во пронајдените примероци на локалитетот Свети Атанас се истакнува фигурината со кат. бр. 11 (Атанасова 2012а; 54:11; Т. 19: 11), кај неа врежаната претстава на ромб со точка, се среќава неколкупати врз истата фигурина (сл. 15). Врежаните четири триаголника со точка во средината се споени со врвовите, а на местото на кое се среќаваат нивните врвови е вдлабната уште една точка во средината. Претставата, во делумно видеоизменета форма е мултиплицирана. Поголемиот број истражувачи овој мотив го толкуваат различно, но во основа се идентификува со култот кон плодородието и засеаните полиња. Голем број паралели за оваа претстава се познати од Триполје (Lazarovici 2005; fig. 3: 3,4; fig. 16). Најблиски паралели, како во сликан израз, така и во применетата декоративна техника има и во село Градешница (Николов 1970, обр. 7 а и б; Merlini 2005, fig. 43–44).

Корените на овој декоративен мотив може да се побараат во линеарно декорираната керамика (Merlini 2005, fig. 44), а истиот мотив се среќава и пошироко сè до Иранското плато во Сумер (Антонова 1984, рис. 12, 104–105).

Врежаната орнаментика врз култната пластика и останатите предмети што се тесно поврзани со конзумирањето на одредениот култ, е најексплицитниот одраз на богатиот духовен живот кај локалното население. Во богатиот спој на врежана орнаментика врз откриената фигурина со кат. бр. 26 (сл. 10) (Атанасова 2012а; 57:26; Т. 19: 26) се наметнува централната композиција со стилизирано врежана претстава на антропоморфен сад. При дескрипцијата приоѓаме од основната поделба на врежаниот сад на две зони: долна и горна. Внатрешноста на садот е исполнета со богата комбинирана орнаментика со геометриски мотиви. Во разновидното користење на керамичките садови, основната функција кај древ-

сл. 8

сл. 9

сл. 10

сл. 11

сл. 12

ните народи им била складирање на храната. Во конкретниов пример сосем експлицитно се гледа дека телото на жената и на садот се идентификувале според значењето како места во кои се чува, складира, но, воедно, складираното и се вади и надвор (Антонова 1984, 125). Поради нивната семантичка поврзаност со храната и изобилието многу често сатовите-амбари биле идентификувани со принесување на дарови на храмот. Садот-амбар, семантички близок до ликот на женското божество, честопати бил идентификуван со него (Антонова 1984, 132–133). Во повеќе современи култури сè уште се препознава симболот на изобилието во одбележувањето на одредени празници, каков што е примерот со одбележувањето на Бадник (Ивановиќ-Баришиќ 2007, 67–85). Големиот број фрагментирана керамика од сатови-амбари е само дополнување на значењето што го имале за конкретното светилиште.

Фигурината со кат. бр. 28 (сл. 12) (Атанасова 2012а; 57: 28; Т. 19: 28) е полуседечка со јадро од вулкански камен, сочувана е само левата страна. Од натколеницата па сè до стомачниот дел, во неколку хоризонтални композиции е изведена богатата орнаментика. Најдолниот хоризонт е со врежани полиња со меандри кои се повторуваат, а на предната страна има една длабока вдлабнатина. Во следниот хоризонт, на колковите, има врежано еден празен круг, а на глутеите има спирално врежан елипсовиден орнамент. Во третиот хоризонт на задниот дел се врежани четири кружни полиња, во едно од нив со точка во центарот, на бочниот дел, спирално врежана змија, околу композиција од ромб со вдлабната точка во центарот, а од двете страни со по едно кружно поле – во последната композиција со видливи траги од бела пастозна боја во врежувањата.

Кај поголем број фрагменти од откриените фигурини јасно се нагласува бремениста (сл. 17) кај поголемиот број откриени стомачни делови од фигурини што се поврзува со едно од основните начела на женската личност (Массон и Мерперт, 1982, 243).

Врз основа на откриените фигурини, од една страна со богата врежана декорација или само со пластично потенцирани женски атрибути, во тесна врска со плодноста, може да се направи поделба меѓу голо и облечено. Помеѓу откриените фигурини се среќаваат и примероци без декорација: фигурина со кат. бр. 9 (сл. 14), кат. бр. 14 (сл. 9), кат. бр. 17 и др. (Атанасова 2012а, Т. 19, 23, 54–55). При поделбата на два дела, горен и долен, посебно паѓа в очи фактот дека најчесто горниот дел е без вре-

жана декорација/гол/чист (сл. 7–9), наспроти долниот дел, кој е исполнет со врежани симболи/облечен/нечист (сл. 10–12). Во современите истражувања, спроведени на Централно-балканскиот простор, голото човечко тело има значајна улога во магиската комуникација, каде што е неопходен контакт помеѓу човечко и демонско суштество, во која главниот учесник е сосем гол (Раденковиќ 1996, 19–20; Ивановиќ-Баришиќ 2007; Атанасова и Ајтовска 2014, 57). Горните фрагментирани делови од фигурините од светилиштето од Спанчево, најчесто се без или со сосема занемарлива декорација, за разлика од долните делови, кои имаат богата и разновидна декорација (Атанасова 2012, Т. 15, 19–28, 53–63). Во согласност со општо прифатените вербални норми во регионот на Осоговието, во фолклорот на Шопите, како етнографска група, горниот/чист дел е прифатен во машкото начело, додека долниот/нечист дел во женското начело. Истото се однесува и за поделбата на десно и лево¹. Во Шопскиот регион во поголем број населени места во Осоговието, при теренски истражувања се забележани повеќе ритуални практики на вадење жив оган, кој подразбирал учество на две голи лица (близнаци, лица родени во ист ден или лица со исто име), во глуво доба (Атанасова и Ајтовска 2014, 57). Сличен ритуал е забележан и во соседна Република Србија, во селата под Авала (Ивановиќ-Баришиќ 2009, 178). Откривањето на фигурините кои се чисти/голи, недвосмислено по примерот на наведените ритуално-обредни манифестации, во фолклорот, ја имале сличната функција.

сл. 13

сл. 14

Суровина и технолошки процес

Изборот на суровина и технолошкиот процес на обработка се примарни во процесот на производство, во нив се содржани и одредени пораки за крајните консументи. Во поглед на суровината се издвојуваат земјата и каменот, додека кај техниката се потврдени неколку одделни производствени фази во самиот процес. Кај голем број откриени фигурини, како јадро е користен необработен камен со вулканско потекло, кој содржи одредени антропоморфни карактеристики (Атанасова 2019, 115). Технолошкиот процес нè исправа пред една дилема: дали се работи за случајност или тоа треба да биде поттик за барање одговор – со примерот на триполските фигурини, кај кои, во тестото се помешани житни зрна, семантички поврзани со плодородието. Јадрото од необработен, суров вулкански камен, од непосредното опкружување на светилиштето го окупира вниманието. Веројатноста дека станува збор за случајност е многу мала – вулкански камен или одреден друг минерал да биде користен како јадро за фигурините. Се поставува прашањето дали одговорот треба и може да се побара во откриените женски фигурини во Лука-Врублевецкаја, каде што во тестото се сочувани зрна од житни култури (Бибииков 1953, 203), во тесна врска со божествата на плодноста.

¹ Податокот е добиен од спроведени лични истражувања од авторот на текстот, во селата Долно Гратче и Полаки, село од растурен тип, кое опфаќа 13 различни населени маала.

Во нашите хипотетички размислувања, во каменото јадро се согледува пораката со благодарност кон мајката земја, за неисцрпното богатство со минерали во непосредното опкружување. Во поновата историја во фолклорот на Централно-балканските народи постојат одредени сличности со подготвување на обредни лебови, со голем број архаични елементи во себе, како директна комуникација со предците, култот кон покојните прадедовци, зачувување и продолжување на семејното огниште и лоза, и култот кон плодородието. Самиот чин на подготвувањето на обредни лебови во комуникација со плодородието е во тесна врска со повикување на благосостојба во семејниот дом (Кулишиќ и др. 1970, 311).

сл. 15

Во фолклорот на западните Срби божиќниот леб симболизира засеана нива и е во тесна врска со родот на посевите и благосостојбата во домот, а обредните лебови биле замесувани од разновидно жито и семиња во него (Кулишиќ и др. 1970, 312). Во околината на Кочани, дел од сламата врз која се поставува Бадниковата вечера се врзува на родните дрва за побогат род (податок добиен од истражувања на авторот).

Потенцирањето на бојата, добиена при печењето, каде што се издвојуваат светло и темно до црно печени делови од фигурините (сл. 17), е уште еден детаљ во низата карактеристични моменти што треба да го задржи вниманието, во обид за негово делумно расветлување.

Простор и време

Кај повеќето традиционални култури времето и просторот не се апстрактни координати, тие добиваат обележје на живи сили, кои може да влијаат позитивно или негативно за поединецот или за заедницата. Просторот и времето во процесот на обредно-ритуалните активности имаат исклучителна улога за понатамошниот правилен тек на настаните. Елементот на биполарност е основен принцип при дефинирање на просторот: внатре/надвор; оградено/неоградено; питомо/диво; чисто/нечисто; горе/ долу; и слично – во градењето на пошироката слика најчесто се поаѓа од поблиското/познато кон подалечното/непознато.

Дефинирањето на просторот и неговото значење, местото и улогата; како и времето предвидено за заштита се во зависност од местоположбата на откриениот наод, внатре во оградениот простор или надвор од него, како, и дали е правилно запазено времето за негова заштита. Откриениот движен и недвижен наод упатува на карактерот на наоѓалиштето – за ритуално-обредни активности.

сл. 16

Фигурините откриени на светилиштето Свети Атанас во Спан-

чево, во најголем дел се во простор од запечена глина, ограден со камен, врз специјално оформени платформи или клупи/банкини од камен и земја (сл. 4) (Атанасова 2019, сл. 1–4). Во контекст на просторот во кој се откривани артефактите, апосторфирани се местото и улогата на каменот, од два различни аспекта: конструктивен и симболички. Каменот има двојна функција: реална, конструктивна – да го оградува просторот; и имагинарна, лиминална за дистинкција на заштитеното од незаштитеното. Каменот е имагинарна граница на просторот кој е под директна заштита на боговите, наспроти дивниот незаштитен простор надвор од ѕидот.

сл. 17

При конструкцијата на камените клупи, имагинарната граница прави поделба на заштитениот простор надвор од незаштитениот – под клупите, подземното, нечистото.

Каменот како суровина е дефиниран и во изработката на фигурините, во технолошкиот процес на производството (Atanasova 2014, 210), но секако не треба да се занемари и неговата симболичка димензија на имагинарна граница помеѓу овоземниот и имагинарниот свет (сл. 3).

Симболиката на каменот употребен за оградување на централно поставените кружни објекти е повеќекратна – оградени се со венец од камења, правилно ориентирани во правецот југ-север. Објектот јужно од постоечката црква Свети Атанас е со дијаметар од приближно 18 м (Атанасова 2019, сл. 1), а во него се откриени подѕидани камени клупи со димензии од 1,25 x 2,5 м (сл. 4), врз кои се приложувани фрагментирани наоди (Атанасова 2019, сл. 3). Во природната карпа, се вкопувани јами, над кои е насипувана земја, pepел и фрагментирани фигурини и керамички садови, со што се оформуваат мали издигнати могилки (Атанасова 2019, 111). Во сите наведени конструкции се апострофира употребата на каменот како суровина, а во исто време и неговата апотропејска функција на граничник помеѓу заштитеното и незаштитеното. Објектите оградени со камен се со кружна форма, која имплицира на постојаниот тек, на цилкичноста на времето, дневна и годишна. Неговата апотропејска улога е да го штити тоа што е внатре во кругот, наспроти незаштитеното надвор од оградениот простор. Кругот е основната форма која доминира на светилиштето во Спанчево, еден од најстарите симболи користени кај речиси сите древни популации. Тој го симболизира движењето на небеските тела во една година, во едно деноноќие, промената помеѓу животот и смртта (Елијаде 2013, 51–83), движечката динамика на космосот како принцип на восприемање и осознавање на животните циклуси во природата. Двата кружни објекти ориентирани север-југ на светилиштето во Спанчево, недвосмислено алудираат на вечноста и постојаноста на животот во релација со сонцето, како извор на животот. Тие се во многу тесна врска со годишниот календар поврзан со растечката и опаѓачката фаза на сонцето во контекст на цикличното умирање и повторното оживување на природата и другите аграрни активности. Преку нивниот сооднос, 1:4, се изразува прогресот и регресот на сонцето во текот на една година, во тесна врска со цикличното умирање и повторното будење на животот во природата, ритуалното повторување на животот во природата и вечното навраќање кон центарот на создавањето. Голем број древни народи го негуваат култот кон сонцето со посебен акцент на летниот и зимски солстициум (Малинов 2006, 65–69).

Во колективната меморија на балканските народи се сочувани мноштво ритуални обреди и манифестации со оформување на заштитена кружна површина, за време на различни кризи во животот на колективното живеење или на поединецот (епидемии, формирање на населба, градба на куќа, и слично); или ритуални/обредни активности поврзани со повеќе календарски празници најчесто во контекст на промената на старата со нова година, промената на сончевата динамика, за време на летниот и зимскиот солстициум (Малинов 2006, 275–277). Во шопската етнографска целина, во вербалниот фолклор од повеќе населени места во Осоговието се документирани примери за заштитничката улога на кругот, како форма – за заштита од надворешни лоши влијанија (Атанасова 2013, 75–79; Атанасова и Ајтовска 2014, 57; Малинов 2006). Со помош на затворениот кружен простор им се оневозможувало на надворешните, нечисти сили да навлезат во заштитеното подрачје, а најчесто тие обреди се остварувале на „меѓа“ покрај два селски атара, покрај пат или друг „омеѓен“ простор и секогаш од запад кон исток, во близина на камен или дрво со заштитничка моќ (Георгиева 1993, 216; Атанасова 2012, 43–45, и од спроведени лични истражувања на авторот).

Симболичкото закопување, делумно или целосно, содржело магиско-религиозно својство на ритуална смрт и воскреснување, умирање и повторно раѓање (Елијаде 2013, 105). Таков е примерот со откриената допојасна фигурина кат. бр. 16/09 (сл. 6) од Спанчево (Атанасова 2012а, Сл. 11, 13). Многу честа појава поврзана со кружен ритуален простор е „обредното провлекување“, документирано во повеќето планински рурални средини во Осоговието, во контекст на ритуално умирање и повторно раѓање (Атанасова 2012а, 43–45).

Прилозите внатре во оградениот простор се оставани врз камени клупи. Во современиот фолклор во Шопскиот регион многу е честа формата на затворање простор заради колективна заштита. Најраширен е ритуалот со заорување бразда, што се среќава во неколку различни варијанти, со една единствена цел – колективна заштита на заедницата (Атанасова и Ајтовска 2014, 57–58). Друг зачуван обреден ритуал е провлекувањето, кој исто така е зачуван во неколку форми, што генерално означува имагинирано преминување од една во друга димензија – преку ритуално умирање и повторно раѓање во здрава личност. Ваквото провлекување најчесто било извршувано на граничниот простор помеѓу два селски атара, секогаш од запад кон исток, а биле користени природно пробиени камења (Поповска 2011, 2) или наменски ископани јами (Атанасова и Ајтовска 2014, 57–58).

Заклучни размислувања

Спроведените истражувања нудат една покомплексна слика за верувањата и ритуалите практикувани од енеолитските популации. Обредните/ритуални манифестации во центарот на нивното почитување, генерално, упатуваат кон сонцето и космосот, како и кон обновливоста на природата. Основните форми на конструкциите, каде што се приложувани (депонирани) артефактите, специјално кршените фигурици, приложувани над клупите/ банкини и во насипот над празните јами, носат соодветни пораки и играат одредена улога во обновливоста на живиот свет и преку упатени молби до имагинарните божества за плодност и благосостојба на поединецот и на заедницата.

Сонцето е извор на животот и директна причина за повторното будење на природата и повторното раѓање на живиот свет, како и цикличноста на животот. Во митските

сфаќања на речиси сите стари цивилизации, фундаменталното значење на сонцето е поврзано со опстанокот на живиот свет. Поставеноста на двата, оградени со камен, кружни објекти на светилиштето Свети Атанас, во просторни координати, правилната ориентација југ-север, соодносот во поглед на димензиите 1:4, потоа, присуството, односно отсуството на движен наод во поглед топла и ладна страна, југ-север, во компарација со кружната форма на сонцето, како и неговата дневна и годишна цикличност, недвосмислено, преку примерот на светилиштето од Спанчево нè упатуваат на ставот дека се работи за почитувањето на сонцето како симбол на животот.

Во основа, организирањето и сакрализацијата на непознат и необработен простор опфаќа примарна заштита преку негова просторна опозиција, поделба на реално/нереално – во релација со основната дихотомија космос/хаос (Елијаде 2013, 58). Во понатамошниот опстанок на заедницата или на поединецот, без оглед на степенот на неговиот развој и културна перцепција, голема улога имаат времето и просторот како природни категории (Раденковиќ 1996, 47–79).

Неоспорен е фактот дека ваков тип фигурини, декорирани со аналогни мотиви, иако со извесни разлики во примената на техниката (врежување, мазнење, сликање) се евидентирани на поширокиот простор на територијата на Источна Европа, преку долното Подунавје, Балканот, Северна Грција и Јужна Албанија. Според дистрибуцијата на овие фигурини, нивната хронолошка определба и квантитетот во одредени региони, сосема оправдано е да се спомене можноста дека на просторот на Централниот Балкан тие стигнале со миграциите од североисток, во втората половина на петтиот милениум пр.н.е., меѓутоа, во зависност од големината и доминантноста на автохтоните неолитски култури, истите добивале и свои локални обележја.

Сите наброени симболи во основа, го содржат заедничкиот именител кој упатува на плодност и изобилие, што од друга страна пак нè упатува на помислата дека основниот култ на светилиштето од Спанчево е култот на плодноста, односно култот кон сонцето како извор на животот.

Библиографија

кирилична

- Антонова, Е. В. 1984. *Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии*. Москва: Издательство „Наука“.
- Атанасова, И. 2020 (во печат). Символизмот кај движниот наод откриен нас ветилиштето св. Атанас кај Спанчево. *Macedoniae Acta Archaeologica* 22.
- Атанасова, И., 2019. Култна пластика од „Свети Атанас“ кај село Спанчево-кочанско. *Macedoniae acta archaeologica* 21: 109–120.
- Атанасова, И. 2012а. Свети Атанас енеолитско светилиште кај село Спанчево Кочанско. Кочани.
- Атанасова, И. 2012б. Антропоморфни фигурици од Спанчево, кочанско. *Македонско наследство* год. XVI, бр. 40–41: 148–156.
- Атанасова, 2011а, Резултати од ископувањата на раноенеолитското светилиште Св. Атанас кај село Спанчево-Кочани. *Macedoniae Acta Archaeologica* 20: 185–204.
- Атанасова, И. и Ајтовска, Љ. 2014. *Полаки (за шопските краишта во Кочанско)*. Кочани: Општина Кочани.
- Блажев, К. и Наунов, Ј. 2003. Геолошки состав. Во Савев, Н. (уред.) *Кочани и Кочанско од предисторијата до денес*. Кочани: 16–19.
- Бибиков, С. Н. 1953. Поселение Лука Врублевская. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, Ленинград: Академия наук СССР.
- Гарашанин, М. 1989. Проблеми неолита и енеолита Централног Балкана у вези са резултатима истраживања у Македонији. *Macedoniae Acta Archaeologica* 10: 25–35.
- Георгиева, И. 1993. *Българска народна митологија*. Софија: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, Фонд научни изследвания.
- Елијаде, М. 2013. *Светото и световното*. Скопје.
- Ивановић-Баришић, М. 2007. *Календарски празници и обичаји у подавалским селима*. Посебна издања Етнографског института САНУ, књ. 59. Београд.
- Ивановић-Баришић, М. 2009. Христијанизација народних обичаја – пример воловске богомоље. *Гласник етнографског института* LVII-1: 175–188.
- Крстева, А. 1987. Народната медицина во Железник. *Македонски фолклор* XX бр. 39–40: 103–132.
- Кулишић, Ш. Петровић, П. Ѓ. и Пантелић, Н. 1970. *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт Српске академија наука и уметности
- Малинов, З. 2006. *Традицискиот народен календар на шопско-брегалничката етнографска целина*. Посебни изданија кн. 68 / Институт за фолклор Марко К. Цепенков. Скопје.
- Массон, В. М. и Мерперт, Н. Я. 1982. *Энеолит СССР, Археология СССР*. Москва: Издательство „Наука“.

Николов, Б. 1970. Идолната пластика от с. Градешница. *Археология* 4: 56–98.

Поповска, Д. 2011. Отворот на каменот како симбол. *Филолошки студии* IX (1). Скопје-Перм-Љубљана-Загреб: 55–65.

Раденковић, Љ. 1996. *Симболика света у народној магији Јужник Словена*. Ниш: Просвета, Београд; Балканолошки институт Српске академија наука и уметности.

Рыбаков, Б. А. 1964. Космогония и мифология земледельцев энеолита. *Советская археология* 2: 13–33.

Стојмилов, А. 1970. *Кочани, физичко-географски и антропогеографски осврт*. Кочани: 11–21.

латинична

Atanasova, I. 2011. Anthropomorphic Cult Plastic from Eneolithic Sanctuary near Village Spancevo, Kocani. Во Бояджијев, Я. и Терзийска-Игнатова, С. (уред.), *Златното петто хиљадолетие, Тракия и соседните райони през каменно-медната епоха: 225–237*. Софија.

Atanasova, I., 2014. Early Eneolithic Figurines from the site St. Atanas near v. Spančevo-Kočani. In Vitezović S. and Antonović, D. (eds.), *A study of the Manufacturing Technology, Archaeotechnology, studying technology from prehistory to the Middle Ages: 199–220*. Beograd: Srpsko arheološko društvo.

Lazarovici, C. M. 2005. Anthropomorphic statuettes from Cucuteni-Tripolye, some signs and symbols. *Documenta Praehistorica* 32: 145–154.

Merlini, M. 2005. Semiotic approach to the features of the “Danube Script”. *Documenta Praehistorica* 32: 233–251.

Илустрации

Сл. 1 Светилиште Свети Атанас, Спанчево (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 2 Светилиште Свети Атанас, Спанчево (снимка од Google Earth).

Сл. 3 Затворен кружен простор на северната страна, без прилози (фотографија на авторот).

Сл. 4 Камени платформи во кружниот објект на јушната страна (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 5 Фигурина откриена во јужниот сектор (фотографија на авторот).

Сл. 6 Фрагментирана фигурина, заедно со кремен нож (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 7–9 Откршени горни делови од фигурини (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 10–12 Откршени долни делови од фигурини (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 13 Откршени стапала од фигурини (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 14 Гола фигурина со пластично нагласени женски атрибути (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 15 Горен дел од фигурина, кат. бр. 11 (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 16 Избор откриени фигурини од светилиштето (фотографија: С. Атанасов).

Сл. 17 Стомачен дел од фигурина со нагласена бременост и разлика на бојата при печењето: светло/темно (фотографија: С. Атанасов).

Никос Чаусидис

*Институт за историја на уметноста и археологија,
Филозофски факултет Скопје, Универзитет Св. Кирил и Методиј*

ОБУВКАТА КАКО САД – ЗНАЧЕЊЕ И НАМЕНА НА ПРЕДИСТОРИСКИТЕ САДОВИ ВО ВИД НА ОБУВКА ИЛИ ЧОВЕКОВА НОГА

Nikos Čausidis

*Institute of History of Art and Archaeology,
Faculty of Philosophy, Skopje, Ss. Cyril and Methodius University*

THE SHOE AS A CONTAINER – MEANING AND PURPOSE OF THE PREHISTORIC CONTAINERS IN THE FORM OF A SHOE OR A HUMAN LEG

The subject of the article are the vessels in the form of shoe or a human leg dressed in a shoe, boot, opanak or sandal, which appear in various cultures around the world, starting from prehistory onwards through almost all subsequent periods. In this case, the study is concentrated primarily on such containers from prehistory, though with a focus not on their pragmatic aspects (form, typology, chronology, etc.) but on the spiritual ones. Taken into account is their symbolic, mythological, magical and religious meaning, from which the basic purpose of these objects was also derived within the specific communities in which they were produced and used. The article begins with the presentation of the several prehistoric cores of shoe-like containers and their ancient, medieval, exotic and modern analogies. This is followed by a description of the form, appearance, archaeological context and functions of the presented specimens and the previously expressed interpretations of their symbolic aspects. Afterwards comes the main part of the study, which includes extensive comparative material related to the meanings of the shoes, primarily from Slavic and Balkan folklore, the folklore of other regions of Europe and the world. Certain attention is also dedicated to the examples from ancient Mediterranean cultures, as well as the synchronous and medieval cultures of the Middle East. This material is organized according to the basic semiotic relations and symbolic meanings contained in the specific examples. Extracted in the last part of the article, based on the presented comparative material and the conducted analyzes, are the primary symbolic meanings of the shoes, once again organized according to the semiotic relations of these objects with some other elements. Discussed within that framework is also the symbolism of the human legs, as a basis from which the main meanings of the shoes are derived. Presented at the end are also some of the more general (in principle secondary) meanings of the shoe, which are based on the primary ones.

Keywords: *containers in the form of shoes, cult containers, semiotics of shoes, semiotics of the leg, wedding rituals, Prehistory*

Тема на трудот се садовите во форма на обувка или на човечка нога обуена во чевла, чизма, опинок или сандала, кои се јавуваат во разни култури ширум светот, почнувајќи од предисторијата, па натаму низ речиси сите наредни периоди. Во овој случај истражувањето е насочено, пред сè, кон ваквите садови од предисторијата, но со фокус не кон нивните прагматски аспекти (форма, типологија, хронологија итн.) туку кон духовните. Тука се има предвид нивното симболичко, митолошко, магиско и религиско значење од кои произлегувала и основната намена на овие предмети во рамки на конкретните заед-

ници во кои тие биле произведувани и користени. Трудот започнува со презентирањето на неколкуте предисториски јадра на садовите-обувки и на нивните антички, средновековни, егзотични и современи аналогии. Потоа се претставени формата, изгледот, археолошкиот контекст и функциите на презентираниите примероци и досега изнесените толкувања на нивните симболички аспекти. Натаму следи главниот истражувачки дел во кој е приложена обемна компаративна граѓа поврзана со значењата на обувките и тоа, пред сè, од словенскиот и балканскиот фолклор, фолклорот на други региони на Европа и светот. Одредено внимание им е посветено и на примерите од античките медитерански култури, како и синхроните и средновековните култури од Блискиот Исток. Оваа граѓа е организирана според базичните семиотички релации и симболичките значења содржани во конкретните примери. Во последниот дел од трудот, врз основа на приложениот компаративен материјал и спроведените анализи, се екстрахирани примарните симболички значења на обувките, повторно организирани според семиотичките релации на овие предмети со некои други елементи. Во тие рамки е обработена и симболиката на човековите нозе, како база од која произлегуваат главните значења на обувките. На крајот се претставени и некои од поопштите (во принцип секундарни) значења на обувката кои се надоврзуваат на примарните.

Клучни зборови: садови во форма на обушка, култни садови, семиотика на обувките, семиотика на ногата, свадбени обреди, предисторија

Непосредниот повод на овој труд се садовите во форма на обушка или на човекова нога обуена во чевел, чизма, опинок или сандала. Таквите предмети се јавуваат во разни култури низ целиот свет, почнувајќи од предисторијата, па натаму низ речиси сите наредни периоди. Во овој случај истражувањето е насочено, пред сè, кон ваквите садови од предисторијата, но со фокус не кон нивните прагматски аспекти (форма, типологија, хронологија итн.) туку кон духовните. Тука ги имаме предвид симболичкото, митолошкото, магиското и религиското значење на овие објекти од кои произлегувала и нивната намена во рамките на конкретните заедници во кои тие биле произведувани и користени. Трудот започнува со претставувањето на неколкуте предисториски јадра на садовите-обувки и на нивните антички, средновековни, егзотични и современи аналогии. Потоа се претставени формата, изгледот, археолошкиот контекст и функциите на овие предмети и досега изнесените толкувања што се однесуваат на нивните симболички аспекти. Натаму следи главниот истражувачки дел во кој е приложена обемна компаративна граѓа поврзана со значењата на обувките, и тоа пред сè од словенскиот и балканскиот фолклор, но и фолклорот од другите региони на Европа и светот. Одредено внимание им е посветено и на примерите од античките медитерански култури, како и на синхроните средновековни култури од Блискиот Исток. Оваа граѓа е организирана според основните семиотички релации и симболичките значења содржани во конкретните примери. Во последниот дел, врз основа на приложениот компаративен материјал и спроведените анализи, се екстрахирани примарните значења на обувките, повторно организирани според нивните релации со некои други елементи. Во тие рамки е обработена и семиотиката на човековите нозе, како база од која произлегуваат и главните значења на обувките. На крајот се претставени и некои од поопштите (во принцип секундарни) значења на овие предмети што се надоврзуваат на примарните.

Засега не ни се познати наоди од територијата на Република Северна Македонија, што би можеле директно да се вклучат во оваа тема. Сепак, во одредена релација со неа можат да се стават неколку археолошки наоди. Најпрво, тоа се минијатурните керамич-

ки предмети од локалитетот Чардак – Ново Село кај Струмица, обликувани во вид на шуплива нога или чизма. Поради неспецифичниот облик, во оваа фаза на истраженост нема можности за нивно сигурно датирање така што, ако се земат предвид површинските наоди од локалитетот, би можело да се работи за предмети од античкиот период или од бронзеното време.¹ Вториот наод е керамичкиот сад од Плаошник во Охрид, оформен во вид на стапало обуено во сандала, кој припаѓа на добропознатиот тип вакви предмети од хеленистичкиот период (**Т. 7: 5**) (Bitrakova Grozdanova 2015, 43, 80). Од истиот локалитет потекнува и еден метален предмет (накит) од железното време, дополнет со висулци во вид на нозе или обувки кој, и покрај тоа што не ѝ припаѓа на категоријата реципиенти, сепак укажува на постоењето во овој дел на Балканот на традиции поврзани со симболичките значења на ногата и обувката.² Последниот наод се трите пара добро зачувани кожни обувки од женскиот гроб пронајден кај Конче во околината на Радовиш, датирани во II век (**Т. 7: 3**) (Nacev and Sekulov 2016).

Распространетост во времето и просторот на садовите во вид на обувка или човекова нога

Предисторија

Керамичките садови во форма на обувка се присутни во неколку хронолошки, географски и културни комплекси кои не се рамномерно распоредени ниту во просторна ниту во хронолошка смисла.³ Според досега познатите наоди, во Европа може да се констатираат четири такви јадра: Средна Европа, Апенинскиот Полуостров, територијата на денешна Грција и Кавказ. Непосредно до последното, па дури и проткаено со него, се наоѓа уште едно јадро кое се протега во ареалот на Блискиот Исток.

Средна Европа (**Т. 1; Т. 2**)

Предметите од ова јадро егзистирале во текот на доцното бронзено и раното железно време, односно во рамките на одделните регионални групи на културата Полиња со урни, на Халштадската и на Лужичката култура. Во доцното железно време вакви предмети се појавуваат поретко, и тоа само во кругот на Латенската култура. Најдоцниот предисториски примерок е пронајден во Вестхофен во реонот Алцај-Вормс (Westhofen, Alzey-Worms, Германија) и е датиран во I век пред н.е. Останува отворено прашањето дали генезата на ова јадро треба да се бара во Европа, и тоа како продукт на нејзините автохтони традиции, или пак на Истокот – во рамките на посоченото блискоисточно јадро. Во досегашната литература, за најстари европски наоди се сметани садовите-обувки од територијата на Романија кои припаѓаат на регионалните групи на раното, средното и доцното бронзено време: Глина III, Монтеору, Отомани, Игрита и Нуа (Glina III, Monteoru, Otomani, Igrita, Noua), а се датираат меѓу XIX и XVI век пр.н.е. Во тој контекст е предложена хипотеза за лоцираноста на најстарото јадро на вакви предмети во посочените региони или пошироко на европскиот исток, со тенденција кон нивно постепено ширење во текот на наредните епохи кон запад, и тоа најпрво во централна Европа и

1 Благодарност на Ване Секулов, кустос во музејот во Струмица, за овие информации.

2 *Археолошка изложба 2013* (изложба на археолошките откритија во Р Македонија во тековната година), Музеј на град Скопје, 2013 г.

3 Kohle 2013, 52; Baitinger 2007; Bagley 2009, 227, 228; Rişcuța et al 2018; Ионе 1953, 56.

потоа кон Лужице и Северна Италија. М. Коле (M. Kohle) евидентира и постари неолитски традиции на оформување вакви садови, и тоа во Дунавско-карпатскиот Регион, во ареалот на моравско-источно-австриската сликана керамика (mährisch-öststerreichischen Bemaltkeramik) и синхроните култури на неа од Хрватска, Романија и Грција, манифестирани и преку подоцнежните примери од кругот на енеолитската Баденска култура. Но, таа решава овие примери да не ги вклучи во своите истражувања на значењето и функциите на подоцнежните вакви садови од главното (централноевропско) јадро, и тоа само поради временската разлика меѓу нив.⁴

Сметаме дека апострофираниот хијатус не треба да се зема како пречка за поврзување, макар и хипотетично и условно, на посочените предмети. Во прилог на тоа оди неодамна откриениот примерок од Вучедол (Vučedol, Хрватска) кој, според својата локација, хронологија и облик, може да го понесе карактерот на медијатор меѓу централноевропското јадро и постарите неолитски традиции (Т. 2: 2). Тоа само по себе би упатувало и на автохтоната севернобалканско-централноевропска генеза на подоцнежното главно јадро на вакви предмети. Заслужува внимание и необичниот примерок од Tiszalúc-Sarkad (Тисалуц-Саркад, Унгарија) оформен во вид на спој на четири обувки ориентирани кон сите четири страни (Т. 2: 4).

Апенински Полуостров (Т. 3)

Ова јадро се лоцира јужно од Алпите, во рамките на културата Виланова (Villanova, од раното железно време) и подоцнежните култури од периодот на ориентализацијата на овој полуостров (Kohle 2013, 52; Drago 1981). Иако примероците од ова јадро укажуваат на некакви врски (дури и генетски) со централноевропското, со текот на времето тие ќе се оддалечат од неговите традиции добивајќи разни свои специфични обележја, веројатно базирани врз реалниот изглед на локалните обувки од овој регион. Индикативно е што, наспроти евидентните ориентални влијанија присутни на разни други предмети од овој полуостров, садовите во форма на обувки не покажуваат типолошки и стилски релации со таквите предмети од блискоисточното јадро (Azarpay 1964, 30).

Грција (Т. 4: 1-3, 5-8)

Предметите од оваа група се протегаат на територијата на „стара Грција“, т.е. јужно од Тесалија, вклучително со некои од егејските острови. Се состои од две целини кои, и покрај географската блискост и не толку големите хронолошки разлики, не покажуваат заемни релации, барем не на ниво на обликот, т.е. типологијата. Првата група ја сочинуваат неколку садови-обувки од микенскиот период што се датираат во XIV-XIII век пр.н.е. (Т. 4: 4, 5, веројатно и 7). Составена е од примероци чии обележја (нагоре подвиен нос и површина сликана со разновидни шрафури) укажуваат на несомнени генетски врски со постарите анадолски примери (Т. 6: 4, 6, 8) (Clamer 1985, 52). Втората група ја сочинуваат неколку примероци од геометрискиот период (Т. 4: 1-3, 6, од почетокот на IX век пр.н.е.) кои, според својата форма, прилично се разликуваат од микенските, освен можеби на планот на геометриските мотиви со кои им е насликана површината (Haentjens 2002; Young 1949). Паѓа в очи нивната исклучително реалистична изведба која, очевидно, го следи обликот на реалните обувки од даденото време (Azarpay 1964, 70). Таа воедно го

⁴ Kohle 2013, 52-54, *Aufgrund der großen zeitlichen Diskrepanz sollen diese Beispiele nicht mit in die Überlegungen über Bedeutung und Funktion der Schuhgefäße einfließen* (цитат стр. 54); Baitinger 2007.

наметнува прашањето дали последниве предмети воопшто треба да се третираат како садови, т.е. контејнери или само како модели на обувки, со оглед на отсуството кај нив на какви било белези на садови (профилиран венец, одливник, држалка и др.).

Кавказ (Т. 5: 1–3)

Ова јадро се простира, пред сè, на територијата на Азербејџан, но и на околните региони. Составено е од садови кои припаѓаат на локалните доцнобронзенременски и железноременски култури датирани меѓу XI и VIII век пр.н.е. (Ходжалы-кедебедская култура и Чавдаро-кедебедская култура). Најчесто имаат форма на чизми моделирани релативно реалистично, со проширен горен дел кој е дополнет и со вертикална држалка (Т. 5: 1, 2), но се јавуваат и примери во вид на чевел (Т. 5: 3) (Ионе 1953).

Блиски Исток (Т. 5: 4–11; Т.6)

Садовите-обувки од овој комплекс се распоредени во две хронолошки целини. Постарата се лоцира во непосредното соседство на Европа – во централна Анадолија и Северна Сирија, а се состои од предмети датирани од почетокот до крајот на вториот милениум пр.н.е. (Т. 6: 4, 6–8) Најраните примероци се пронајдени во еден претхетитски контекст кој се става во релација со асирските трговски колонии, додека подоцнежните се врзуваат за културата на Хетитите и на Фригијците. Два пара такви садови се пронајдени во Култепе (Kültepe, Т. 6: 8) кои се одликуваат со издолжен и нагоре свиен нос, специфична профилирација на венечот и детално изведена сликана орнаментика врз светол фон. Наодите од Алишар и Богаској (Alishar, Bogasköy) се изведени во специфичен локален стил, а познати се и постари примери на стапало обуено во плитка полуотворена обувка (Т. 6: 1). Постоеле обиди за поврзување на генезата на ова јадро со моделите на обувки од Тел Брак од периодот Јемдат Наср (Tell Brak, Jemdat Nasr, околу 3200 години пр.н.е.), но изработени од варовник (спореди Т. 6: 2). Како сериозна пречка за ова се смета илјадагодишниот хијатус помеѓу овие предмети, но и разликата во материјалот од кој се моделирани (Clamer 1985, 53). Садовите од помладата фаза на ова јадро се распространети низ поширокиот ареал на северозападна Азија (Транскавказија, регионот на езерото Урмија, планинскиот масив Загрос), а опфаќа примероци од XI до VII век пр.н.е. кои најчесто се поврзуваат со кралството Урарту (Т. 5: 4, 5, 7–10; Т. 6: 1) (Azarpay 1964, 69; Kohle 2013, 54). Иако, според некои истражувачи, овие етапи не се непосредно поврзани, според други заедничкиот елемент на двете јадра треба да се бара во популациите кои говореле на хуритски јазик, при што не е исклучена нивната врска и со постарите анадолски популации, и тоа особено со Хетитите (Azarpay 1964, 70, 71; Melikian-Chirvani 1997, 86). Овие предмети на Блискиот Исток во одреден континуитет можат да се следат и подоцна, почнувајќи од предахеменидскиот па сè до сасанидскиот период (Т. 5: 6) (Melikian-Chirvani 1997, 80). Познат е и примерок, со специфична форма од територијата на Израел (Т. 5: 11) (Clamer 1985).

Хронолошката, територијалната, па и културолошката блискост на предметите од последните две јадра упатуваат на нивната меѓусебна интеракција, особено во рамките на првиот милениум пр.н.е.

Во наредните поглавја ги претставуваме садовите-обувки од подоцнежните периоди. За разлика од предисториските, овие наоди се придружени и со пишани извори кои ни обезбедуваат понепосреден увид во односот на луѓето кон нив и во мотивите за нив-

но создавање и користење. Убедени сме дека тие можат да помогнат и во согледувањето на вистинскиот карактер и намена на ваквите предмети од предисторијата.

Антика (Т. 7; Т. 3: 4)

Традициите на изработка и употреба на садови обликувани во вид на обувка и човеково стапало можат да се евидентираат и во античката епоха, што дава индиции за нивно надоврзување врз соодветните предисториски традиции, и тоа во ареалите на древнохеленската, хеленистичката и римската култура. Ваквиот карактер главно ќе го понесат два вида садови – лекитите (примери **Т. 7: 4–6, 9**) и ламбите (примери **Т. 7: 1, 2, 7, 8**), изведени во керамика и бронза, иако обете групи, на прв поглед, немаат многу заеднички точки со горепретставените предисториски примероци. Двете категории обично имаат форма на десно човеково стапало прикажано до глуждот и обуено во сандала. Иако првите најчесто се именуваат како лекити, всушност се работи за садови кои немаат секогаш иста форма, при што и намената не им е сосема јасна (**Т. 7: 4–6, 9**; специфичен тип лекити т.е. арибали во вид на цела нога во обувка – **Т. 3: 4**). Бројни примероци, во устината имаат перфорирана преграда, поради што некои автори ги нарекуваат цедилки (**Т. 7: 5, 6**). Предметите од двата типа често се наоѓаат како гробни прилози. Тоа може да се земе како заедничка компонента во однос на предисториските садови, што би одело во прилог на некаков нивни заемен континуитет. Но, од друга страна, намената им е прилично различна, и тоа особено кај ламбите, бидејќи засега не е потврдено користењето на предисториските примероци како светилки. Како заедничка за двете хронолошки групи се наметнува функцијата на кадилници, ако се земе предвид дека на дното од некои од бронзенodobните примероци од некорполата Бекасмеѓер (Békásmegyér, кај Будимпешта) се пронајдени траги од смолеста материја која можела да служи за горење, т.е. кадење.

Доколку се прифатат претпоставките за карактерот на првиот тип како лекити, тогаш заедничко за посочените две категории на антички садови би било тоа што во себе содржеле масло, можеби во обата случаја употребено за елиминирање на двата најдраматични симптоми на смртта. Во случајот со лекитите тоа би било осветеното и парфимирано масло наменето за мачкање на телото на покојникот, можеби изворно за да се покрие мирисот од распаѓањето на неговото тело (Чаусидис 2017, 433). Во случајот на ламбите тоа би било маслото за горење кое, со светлината што ја зрачи, би требало да ја победи темнината како уште еден симптом кој митската свест го определувала не само како последица туку и причина, па и како „супстанција на смртта“ (*живот – отворени очи – светлина : смрт – затворени очи – темнина*) (Chausidis 2009, 80–86).

Еден таков предмет е откриен и на територијата на Република Северна Македонија, во античкиот град Лихнид (Lichnidos, денешен Охрид) и тоа во населбински слоеви од хеленистичкиот период (**Т. 7: 5**) (Bitrakova Grozdanova 2015, 43, 80). Сметаме дека е погрешно определен како ламба, и тоа поради отсуството на клун или отвор за фитилот и присуството на споменатата перфорирана преграда во устината која е типична за таканаречените лекити, т.е. цедилки. Истите клучни белези ги има и примерокот од околината на Флорина/Лерин во грчкиот дел на Македонија (**Т. 7: 6**), овој пат определен како цедилка (ηθμός) (Αδαμ-Βελενη 1997), додека сличниот примерок од античка Олбија (Olbia) е идентификуван како лекит (Шейко 2017).

Предметите од овој тип главно се поврзуваат со ориентализираните антички култови, и тоа конкретно со Серапис и Изидата. Десната нога на Серапис се третираше како негова епифанија, т.е. присуство на самиот бог, а со тоа и негова моќ да исцелува, да носи напредок и среќа. Во рамките на овој концепт се објаснуваат издаденоста напред на десната нога кај неговите статуети, но и отпечатоците на неговите стапала кои биле почитувани низ целата римска империја (Χριστοδούλου 2011, 367, 368; Шейко 2017, 119; Крунић 2005, 153–156). Во компримирана форма, овој концепт е претставен на хибридниите композиции што го прикажуваат десното стапало на Серапис (босо или обуено), на чиј горен крај се надоврзува неговата биста или глава. Вакви претстави се јавуваат на неколку типови предмети – геми (Т. 7: 10), монети (Т. 7: 11) и садови – при што, во некои случаи, стапалото е дополнето и со крилја, што укажува на некакви релации со истото обележје на Хермес. Ова би бил уште еден индикатор на создавањето на прикажаната слика (и на самиот Серапис) во птоломејскиот период, и тоа во духот на хеленистичкиот синкретизам при кој, месниот египетски Озирис-Апис ќе прими белези на неколку антички божества: Плутон/Ад, Зевс, Асклепиј, Дионис и Хермес. Во истото подрачје и во истиот дух ќе биде создаден и богот Херманубис (како спој на Хермес и Анубис) кој исто така се предлага како можна парадигма на посочените слики (Χριστοδούλου 2011).

Во однос на светилките во вид на стапало и нивното присуство во гробовите, ногата на Серапис (и во овој случај најчесто десната) се оправдува преку насочувањето на трите негови функции во погребните сфери: апотропејската (заштита на покојникот), медијацијата меѓу светот на живите и мртвите и функцијата на исцелител која, во крајна инстанција, имплицира и на „лекувањето (т.е. елиминирањето) на смртта“. Конкретно, присуството на овие предмети за време на погребниот ритуал или нивното оставање запалени на гробовите или во нив би било насочено кон внесување светлина во „оној свет“ или осветлување на патувањето на покојникот до него. Според некои претпоставки, ламбите во вид на стапало се користеле и надвор од култот на мртвите, за време на „празникот на горечките огнови“ (Festival of Burnin Lights). Се палеле во храмовите во текот на церемонијата на инкубација, со надеж дека Изидата и Серапис ќе дојдат да го исцелат верникот за време на неговиот сон (Крунић 2005, 153–156; Шейко 2017, 119). Нагласената дебелина на ѓоновите од обувките, присутна кај садовите од обете категории, се поврзува со погребните верувања според кои покојникот треба да се снабди со издржливи обувки кои ќе му овозможат успешно патување на „оној свет“ (Крунић 2005, 155; Clamer 1985, 55).

На територијата на Република Северна Македонија е откриен уште еден наод од античкиот период кој тука треба да се спомене, иако во него не се пронајдени садови во вид на обувки. Станува збор за богатото погребување од Ѓанов Дол (Конче, кај Радовиш) датирано во II век. во кое била положена кремирана покојничка на возраст од околу 40 години. Покрај бројни други богати наоди, до неа биле приложени три пара добро зачувани кожни обувки (Т. 7: 3), од кои едниот пар се наоѓал покрај дрвено сандаче (“wooden toilet casket”) (Nacev and Sekulov 2016; *Oldest shoes* 2015). Овие наоди интерферираат со еден релјеф од „Berliner Museum“, кој ги прикажува Персеј и Андромеда, при што втората е врзана за карпа која, во овој случај, ја симболизира нејзината гробница. Покрај неа, освен другите предмети (очевидно со карактер на вообичаениот гробен инвентар положуван покрај покојничките), е прикажан и пар обувки поставени на дрвена кутија (Samter 1911, 206, 207, Taf. III). Овие два примери ги наведуваме како илустрација на големата важност на дарувањето на покојничките со обувки што, во случајов, може да се земе како уште еден индикатор на континуитетот на соодветните предисториски и антички традиции.

Среден век (Т. 6: 5; Т. 8: 1, 5–7)

Во досегашните студии за предисториските садови-обувки речиси целосно отсуствуваат средновековни паралели. Исклучок е парот керамички садови-обувки откриени во еден раносредновековен гроб од Плајделхајм кај Лудвигсбург (Pleidelsheim, Kr. Ludwigsburg, Германија) во кој била погребана млада жена на возраст од 18–20 години. Но, при ископувањето не се пронајдени коските од нејзините стапала, поради што се изнесени сомневања дека посочените предмети немале симболички карактер туку служеле како некакви протези за нејзините ампутирани стапала (Baitinger 2007, 57).

Сосема неочекувано оваа празнина ја пополнија резултатите од истражувањето на А. С. Малекијан-Чирвани кое се однесува на средновековните традиции на Блискиот Исток. Фактите на кои посочува овој автор дотогаш не биле вклучувани во научните трудови посветени на предисториските садови-обувки поради нивната припадност на научните сфери (персиската средновековна книжевност) со кои воопшто не биле запознаени нивните истражувачи (археолози, и тоа, пред сè, европски). Во ова истражување тој јасно покажува дека садовите обликувани во вид на обувка (или, според него, во вид на човекова нога обуена во обувка), на Блискиот Исток се користеле и во средниот век, односно во времето на исламот (Islamic times), и тоа најдоцна до XIV век. Овие информации ги дознаваме од персиските книжевни дела од средниот век (XI–XIV век), каде што се спомнуваат садови (главно керамички) обликувани во вид на човекова нога (основен назив *pā-y/pāy* со значење *leg, foot*), и тоа користени како чаши за пиење вино (*pīlpā*), поради што најчесто и се нарекуваат „винска нога“. Некогаш го носат и називот „слоновска нога“ (*pā-ye pīl*), веројатно како метафора на нивните релативно големи димензии. Се смета дека меѓу XIV и XVII век се губи значењето на овие термини и тие престануваат да се користат во рамките на персиската книжевност. Иако во повеќето случаи не е сосема јасен точниот контекст на употребата на овие термини, нема сомнение дека на тогашните книжевници им било јасно дека таквиот сад се користел за пиење вино и дека имал одреден сакрален статус, главно поврзуван не со матичната (исламска) култура, туку со христијанството (Melikian-Chirvani 1997, 65–72). Така, во некои случаи овие предмети се поврзувале со христијаните (“Christian’s leg”) или со „ногата на монахот“: *Pā-ye Tarsā: a small decanter which they make in the shape of a monk’s leg and out of which they drink wine* (Melikian-Chirvani 1997, 66). Особено е интересен еден друг пример во кој тие се поврзуваат со Богородица, нејзината нога, со Спасителот и со виното како замена на жртвената крв (дури и со можни алузии на менструалната крв): *Virgin is the jar that has the attributes of Mary, / the golden wine bowl is the cradle of the / Messiah / Look at Mary’s tears of blood: they have been / poured into a christian’s leg*. Во некои стихови, „винската нога“ се поврзува и со зороастриските „магови“ (Melikian-Chirvani 1997, 66, 69).

Судејќи според зачуваните книжевни дела, „винските“ или „слоновските нозе“ биле дел од аристократските банкети сè до крајот на XII век, и тоа наспроти некомпатибилноста на овој пијалак со исламските закони. При тоа, овие предмети неретко се ставани и во одредени контексти со ликови со кралски и царски статус, а во употребените поетски метафори можат да се насетат и некакви релации на виното од овие садови со сонцето, златото (како симбол на сончевата светлина) и дождот (Melikian-Chirvani 1997, 68–72, 82, 83, 84). Со оглед на немањето никаква симболичка врска со исламот, се смета дека присуството на овие предмети и постапки се должело на владетелските церемонии чии корени досегале до древните култури што му претходеа на исламот (Melikian-Chirvani 1997, 86).

Наспроти овие богати известувања, познат е само еден таков предмет, иако слични примероци треба да се очекуваат во бројните музејски и приватни колекции низ светот. Конкретниот примерок е од Самарканд (Узбекистан), датиран во VIII–IX век, изведен во вид на сад-чизма од глазирана керамика (Т. 6: 5) (Melikian-Chirvani 1997, 83 сл. 14). Отсуството на такви предмети од благородни метали, наспроти нивното несомнено постоење во рамките на аристократските банкети, може да се оправда со скапоцениот материјал којшто, по правило, бил рециклиран, т.е. претворан во други предмети (Melikian-Chirvani 1997, 72, 84).

Во оваа пригода треба да се спомнат и некои рани средновековни наоди од Источна Европа (Бугарија, Романија, Бесарабија, Северно Прицрноморје), иако не се работи за садови туку за графити кои прикажуваат издвоени високи чизми (единични или во пар). Во некои случаи се комбинирани со птици, четириножни животни, кочија и други мотиви (Т. 8: 1, 5–7). Пар такви чизми се прикажани и на грлото од една керамичка кана со зелена глазура, откриена во Преслав (Бугарија) (Т. 8: 5, 6). Изнесени се мислења дека овие мотиви ги следат номадските традиции на народите што престојувале, господареле, или биле населени во посочените региони, најверојатно цртани од страна на војници, а поврзани со нивниот начин на живот. Вакви традиции можат да се следат и во степските зони на Источна Европа и Азија, и тоа како дел од гравурите врз карпи што се особено типични за овој ареал. Мотивите од посочените европски региони се врежани на камените блокови, тулите и керамидите во состав на средновековните тврдини (во Преслав се евидентирани 13 такви мотиви). Според изнесените толкувања би се работело за симболи на доброто начело што треба да обезбедат позитивен исход на патувањето, навониот поход и на победата на оној (војникот) кој ги изгавирал. Во тој контекст треба да се бара смислата на чизмата прикажана пред една ловна сцена од петроглифот од Сулек (Хакасија, Руска Федерација), и тоа најверојатно како магиски предмет или симболички еквивалент на шаманот, кој треба да повлијае на позитивниот исход на ловот. Прикажувањето на овие мотиви на бедемите се бара и во нивната можна апотропејска функција – како заштита на тврдината, градот и/или на војниците од непријателот. Не ни се чини убедливо дека парот чизми е присутен на посочената каничка како знак на нејзината припадност на некој шаман (Овчаров 2001, 236–248).

Егзотични култури (Т. 8: 2–4, 9, 10)

Далечното потекло на предметите од оваа група, односно нивната припадност на заедници кои немале контакти со предисториските и античките култури од Стариот Свет е јасен показател на архетипскиот, т.е. на транскултурниот и трансисториски карактер на целиот феномен. Тоа значи дека постоењето на садовите оформени во вид на обувки, т.е. нозе, се базира врз некои општи афинитети и потреби на човекот како биолошки вид и како културно битие и врз универзалните симболички потенцијали на обувката и ногата на која таа се носела, без разлика на периодот и културата во која таа егзистирала. Оваа тема ги надминува рамките на нашево истражување, но и нашите компетенции. Поради тоа, тука ќе бидат приложени само неколку примери што ни дојдоа до рака, повеќе или помалку, случајно.

Садовите-обувки или поточно садовите-стапала, слични на предисториските и античките, се особено чести во претколумбовските култури од територијата на денешно Перу. Се работи за квалитетни примероци од керамика, оформени во вид на човеково стапало, со убаво обработена (боена и полирана) површина украсена и со богата слика-

на декорација (орнаменти и фигурални мотиви). Главно се датираат во Прединканскиот период, и тоа во рамките на културите Вари и Ица (Wari and Ica Cultures), од околу 500–1000 години (Putney 2020) и културата Моче (Moche Culture), од 400–700 години (Т. 8: 2, 4, 9, 10) (Moche 2020). Некои примероци, за разлика од претходните оформени во вид на обувка, се врзуваат и за културата на Маите (Т. 8: 3).

Садови во форма на човеково стапало се среќаваат во северното крајбрежје на Африка, Централна Азија и Индија (Ионе 1953, 57).

Современа доба (Т. 9)

Садовите во вид на обувка се присутни и во современата западна култура, особено типична за градовите од европскиот и американскиот континент од XIX век па до денешно време. Поради силното влијание на процесите на глобалната десакрализација, профанизација и меркантизација, овие предмети денес носат сосем профан карактер, главно како репрезенти на хедонизмот, декаденцијата и потрошувачкиот менталитет. На ова место само ќе ги нотираме како предмети, додека во наредните поглавја ќе им обратиме поголемо внимание и тоа, пред сè, во контекст на нивната употреба.

Во некои пивници во Германија, а веројатно и во други соседни земји, при одредени околности се служи пиво во големи чаши, обликувани во вид на висока чизма (Т. 9: 5, 7). Во Европа, некои фирми продаваат шампањ во луксузна кутија во која, покрај шишето со пијалак, се наоѓа и стаклена чаша обликувана во вид на елегантна женска обувка со висока потпетица (Т. 9: 4) (Champagne 2020; Rişcuţa et al. 2018, 60, Fig 12; Clamer 1985, 54, 55). Церемонијалното пиене пијалак од чизма било забележано и кај војниците за време на Првата светска војна, а присутно е и денес кај некои натпреварувачи на трките со автомобили (Т. 11: 10) (Drinking 2020).

Сметаме дека презентираниите јадра на феноменот сад-обувка, распоредени во просторот и времето, не треба да се третираат како одделни и заемно неповрзани „острови“ кои во одредени периоди се појавуваат и гаснат, независно еден од друг. Убедени сме дека се работи за поопшт, покомплексен и потраен феномен кој бил многу пошироко распространет, како во географска, така и во хронолошка смисла. Керамичките садови во вид на обувка не се неговата главна, т.е. најдоминантна манифестација туку обратно – поретката, маргинална, а веројатно и секундарна, која се појавувала повремено во рамките на само некои епохи и региони. Таквото навидум испрекинато, но сепак упорно опстојување на ваквите предмети покажува дека главниот нивни тек се развивал во медиуми кои не се видливи за археологијата, односно дека функциите на керамичките садови во вид на обувки главно ги остварувале аналогни предмети од органски материјали – најверојатно изработени од дрво, кожа и текстил кои, и покрај соодветната форма и материјал, не биле користени за утилитарни туку за симболички, т.е. обредни цели. Како посреден доказ за интензивноста и многу пошироката распространетост на овие традиции и во предисторијата можат да се земат посочените подоцнежни садови во вид на обувка или на човеково стапало кои во одредени региони ќе продолжат да егзистираат во античкиот и средновековниот период. Особено силен доказ за тоа се бројните фолклорни традиции евидентирани во разни делови на Европа во текот на XIX и XX век во кои улогата на обувки-садови, во разните обредни, магиски и церемонијални постапки, ја носат реалните обувки (од кожа и други органски материјали), од кои не би останала никаква трага доколку тие би се нашле во еден вообичаен археолошки контекст.

Формата и изгледот на садовите во вид на обувка или човекова нога

Овој аспект на садовите-обувки не го сметаме за особено значаен за нашево истражување. Треба да се напомене дека обликот на конкретните предисториски примероци се движи меѓу два пола. На едната страна се садовите што го повторуваат во керамика реалниот облик на обувките од органски материјали користени во дадената култура, без никакви други додатоци (Т. 3: 1, 7, 8; Т. 4; Т. 5: 6, 10; Т. 6: 4, 7, 8), додека на другата – примероците во чијашто форма се содржани и елементи што немаат ништо заедничко со обувките, туку се својствени за садовите (особено Т. 1: 6–11; Т. 2: 5, 6; Т. 5: 1, 2, 4, 8, 9). Тука ги имаме предвид профилираниот венец (на пример, Т. 3: 2) и/или одливник (Т. 3: 6; Т. 5: 9), држалката (Т. 5: 1, 2, 4), рамното или профилираното дно (Т. 1: 1, 8), а некаде дури и топчестиот дел обликуван налик на реципиентите на тогашните садови (Т. 1: 6, 7, 9–11). Во некои случаи, на носот од обувката е оформен мал отвор, секако наменет за истекување на течноста што се наоѓала во садот (Т. 1: 2; Т. 2: 7, 8), додека кај примерокот од Вучедол, четири мали отвори се пробиени кај венецот, можеби наменети за протнување врвки на кои тој висел (Т. 2: 2). Кај повеќето вакви предмети надворешната површина е украсена со ликовни мотиви изведени во различни техники: импресо, врежување, пунктирање, инкрустација или сликање. Некои од нив требале да го доловат реалниот изглед на обувките, додека другите – да ги дополнат овие предмети со мотиви кои немаат ништо заедничко со обувките, туку се насочени кон евоцирање на некое нивно симболичко значење. Покрај најчестите геометриски мотиви, на нив се присутни и поретките фигурални мотиви, т.е. претстави на луѓе и животни (Т. 3: 6; Т. 5: 4) (Kohle 2013, 57–59).

Посебна тема и голем научен проблем е остриот и нагореповиен нос кај некои од садовите-обувки. Особено често и во нагласена форма (дури и со наназад извиен нос) ова обележје се јавува кај ваквите предмети од Мала Азија (Т. 6: 4, 6, 8) и од Микенска Грција (Т. 4: 4, 5), но и кај некои примероци од Кавказ и Блискиот Исток (Т. 5: 6, 7, 9, 10; Т. 6: 3). Иако во рамките на средноевропското јадро е познат само еден ваков сад (Т. 2: 3, од Јикев/Jikev, Чешка), има индикации дека обувките со таков врв сепак биле користени во кругот на Латенската култура (веројатно само од страна на мажите) и особено на Апенинскиот Полуостров (Т. 3: 2). Се смета дека кај Етрурците нив ги носеле припадниците на обата пола.⁵ Постојат сериозни аргументи дека тие имале некаков симболички карактер и дека биле носени при изведба на обреди и други церемонии. На тоа укажува нивното присуство на нозете на разни митски и обредни ликови и тоа во сцени од етрурската, микенската и блискоисточните култури. Мошне е индикативно присуството на такви обувки во сцените од грчките сликани вази од архајскиот и ранокласичниот период, како и на други ликовни композиции. Во одредени случаи, во нив (некаде колорирани во црвено) се обуени Силените и тоа како учесници во сакрални сцени. Според некои толкувања би можело да се работи за *kothornoi*, кои Херодот (6.125) ги споменува како типично лидиски обувки, додека Аристофан (Aristoph. *Ekk.* 319) – како персиски, а можно е во некои случаи да се работи и за тракиските *embades*. Не е исклучено, во одредени примери тие да имале егзотичен предзнак, т.е. нивните носители да ги означувале како „туѓинци“, па и таквото потекло на прикажаните церемонии. На еден кратер од V век пр.н.е. е претставена сцена на предбрачно капење на невестата во која нејзината придружничка ѝ подава токму такви обувки, секако како составен дел на свадбената церемонија. Има показатели дека во IV век пр.н.е., кај древните Хелени овие обувки ќе бидат третираны како женски (Маразов, 2011, 65, 69, 300). Таквиот женски и невестински карактер на обувките со остар и повиен нос до скоро

⁵ Vagley 2009, 222, 224, 229; Ионе 1953, 57; Azarpay 1964. Според некои мислења, на Блискиот Исток таквите обувки биле привилегија на владејачката класа (Армаганян 1980, 147).

бил зачуван во етнографијата на Транскавказија. Во Дагестан е позната една таква категорија женски обувки во вид на чизми-чорапи, украсени со разнобојни везени орнаменти. До скоро ги везеле самите девојки како дел од своите подготовки за мажење, а ги облекувале само еднаш, како невести, во рамките на свадбената церемонија. Потоа, во текот на целиот нивни живот биле чувани во сандак, со цел, по нивната смрт, да бидат оставени во гробот во кој ќе биле погребани (Армаганиян 1980, 147).

Контекст

Садовите оформени во вид на обувки главно се откриваат во гробови, а поретко и во населбински или некакви други, најверојатно култни, т.е. обредни контексти.

Гробен контекст

Најголемиот дел на предисториските садови од средноевропското јадро се пронајдени во погребувањата, исклучиво оние со кремирани покојници, и тоа во двете основни варијанти – со пепел положена во урна или директно во гробната јама. Ваквата хомогеност се должи на целосната доминација на кремацијата кај културите од доцното бронзено време во дадениот географски ареал. Во инхумирани гробови се откриени само 9 садови, сите од територијата на Апенинскиот Полуостров и тоа датирани во железното време, т.е. преминот од периодот на културата Виланова (Villanova Culture) кон етапата на ориентализација, кога во овој регион сè повеќе зема замав инхумацијата. Ова е показател за отсуството на фиксна поврзаност на овие предмети со некој од двата начини на погребување. Во гробовите најчесто се приложувал по еден сад, а само во ретки случаи пар или четири примероци, при што засега не е забележана некаква нивна типична позиција во рамките на гробот, ниту пак одредено поспецифично комбинирање со други предмети. Сепак, во таа смисла можат да се издвојат неколку железновременски гробови од Италија во кои овие садови се придружени со нестандартни предмети: со фигурини кои прикажуваат жена или коњ или пак со балсамариуми обликувани вовид на зајак, гола жена или глава на коњ. Во едно нестандартно детско погребување од Манерсдорф, Брук-ан-дер-Лајта (Mannersdorf, Bruck an der Leitha, Австрија), заедно со садот-обувка се пронајдени и други предмети со нагласен симболички предзнак и тоа: ѓердан од нанижани бронзени алки, мониста од килибар и стакло, приврзок од заб на мечка, бронзени предмети во вид на рака и нога и др. Преку овие и други примери може да се насети одредена тенденција за комбинирање на ваквите садови со некакви други гробни прилози специфични според формата (антропоморфни или зооморфни претстави) и материјалот (килибар, смола, стакло, слонова коска) (Kohle 2013, 55, 56).

И покрај малкуте информации кои би се однесувале на полот и возраста на покојниците во чии гробови се приложени садови во вид на обувка, меѓу европските примери сепак може да се насети тенденција кон одреден пол и возраст. Од 19 погребувања во кои можела да се определи возраста на покојниците (врз основа на антрополошките остатоци), евидентирани се 12 гробови на деца на возраст „Infans I и II“, од кои 4 се од женски пол. Определени се и пет машки и пет женски гробови без дефинирана возраст. Направени се обиди за полово и возрасно определување на некои гробови врз основа специфичните гробни прилози, особено на железнодобните од територијата на Италија каде што ваквите садови се обично придружени со предмети за кои се смета дека имаат женски карактер (специфични видови накит, орудија и опрема за обработка на текстил).

Врз основа на овие факти и индиции, може да се истакне честото присуство на садовите во вид на обувка во детските и во женските погребувања (Kohle 2013, 54–57).

Гробниот контекст е јасно изразен и кај геометриските садови-обувки од Грција, при што е јасно потврдено нивното присуство во инхумирани женски гробови со богати прилози од кои некои се потврдени и како погребувања на девојки. Во женскиот гроб од Елевсина (Eleusis) кај Атина се констатирани два пара теракотни обувки, при што остана отворено прашањето за возраста на покојничката (Т. 4: 1). Присуството на девојка е потврдено во уште две погребувања од Атина (на Агора Т. 4: 2 и на улицата Ag. Dimitriou Т. 4: 3), исто така богати со прилози, меѓу кои повторно се наоѓале по два пара керамички обувки. Во истиот град е откриен уште еден гроб со инхумирано дете, но со неопределен пол, меѓу чии не толку богати прилози се наоѓал и еден пар керамички обувки. Такви наоди се потврдени и надвор од Атика, и тоа во еден гроб на возрасна жена или адолесцентка од Наксос (Naxos) и еден подоцнежен единечен наод од Истима (Isthima, Коринт), од V век пр.н.е. (Т. 4: 6) (Haentjens 2002, 171, 173; Young 1949).

Гробниот карактер е потврден и кај неколку примероци од Мингачевир (Mingachevir, Азербејџан) (спореди Т. 5: 1–3), и тоа во гробови со инхумирани покојници положени на бок, без податоци за нивната полова и возрасна припадност. Под едниот од гробовите со ваков прилог е констатиран костур на дете, на возраст од 10–15 години (Ионе 1953, 47–49; Азарпај 1964, 63, 64, 70). За разлика од посочените европски примери, во Анадолија (спореди Т. 6: 4, 6–8) садовите во вид на обувки се наоѓани во гробови на обата пола (Haentjens 2002, 183).

Населбински контекст

Нема доволно податоци кои појасно би го определиле овој контекст, особено кај предисториските садови-обувки од Европа, со исклучок на некои примери констатирани во јама (Kohle 2013, 55). Треба да се забележи дека едниот од најстарите такви предмети – наодот од Вучедол (Т. 2: 2), е пронајден на подот од една градба која, според својата форма, структура и димензии, се разликува од стандардните куќи за живеење вообичаени за дадениот локалитет, укажувајќи на објект со некаква друга, веројатно општествена и/или култна намена (Hutines 2007, 46). Во населбински контекст се констатирани и неколку примери од Анадолија, конкретно во рамките на станбените делови на локалитетот Култепе (Kültepe, Т. 6: 8) (Clamer 1985, 53).

Друг (култен) контекст

Во Сполето кај Перуџа (Spoleto, Perugia, Италија) четири садови во вид на обувка најверојатно биле дел од јами наменети за вотивни прилози, додека во Тополчани, Нитра (Торол'чану, Nitriansky kraj, Словачка) еден таков сад е пронајден во слој од пепел во јама, во кој се наоѓале и животински и човекови коски, како и фрагменти од бронзени и керамички предмети, меѓу кои и еден зооморфен сад. Во Барбоаса, Бакау (Bârboasa, Васџу, Романија) таков предмет, заедно со други керамички садови, е пронајден во комплекс од типот „зољники“ (зољники – хумки од пепел, типични за степите на Евроазија) кои од едни истражувачи се интерпретираат како остатоци од секојдневниот профан живот, додека од други како траги на некакви симболички активности. Еден таков наод, иако со одредена доза на сомнеж, се поврзува со светилиштето Реитија во Есте (Reitia, Este, Италија) (Kohle 2013, 54, 55).

Функција на садовите

Некои елементи од формата на садовите-обувка сами по себе сугерираат на нивната намена, барем во општи црти. Самиот факт што се работи за керамички садови, недвосмислено покажува дека тие биле ползувани како реципиенти во кои се ставало нешто и тоа поверојатно течност околу материја во тврда агрегатна состојба. Најпрво тоа е проширениот венец кој кај повеќето примероци е повеќе или помалку профилиран, а кај некои обликуван во вид на изливник (Т. 5: 4, 5, 8, 9). Присуството на овие елементи треба да се разбере како приспособување на овие предмети кон две постапки – налевање на некаква течност во нив и/или нејзино излевање од нив. Во прилог на тоа говори и присуството, кај некои примероци, на држалка поставена на предната, задната или на една од бочните страни (Т. 1: 1, 2, 5; Т. 5: 1, 2, 4). Втората постапка, т.е. излевање, самата по себе сугерира на нејзиниот сосем веројатен обреден карактер – како чин на либација (Т. 5: 9) или на обредно пиење директно од нив. Кај некои од централноевропските примероци, под венечот е оформен топчест дел во вид на стомак, типичен за садовите од тоа време, чиешто присуство може да се оправда со желбата да се сугерира дека дадениот предмет, без разлика на формата на обувка, има функција на сад (Т. 1: 6, 7, 9–11). Не е исклучено, ова проширување да имало и попрактична намена – при наведнувањето на садот и излевање на течноста, во него да се задржи некаков талог. Веќе напоменавме дека мал отвор има и на носот од обувката што овие садови ја прикажуваат (Т. 1: 2; Т. 2: 7, 8). Таков отвор имаат други три четвртини од садовите на некрополата Бекасмеѓар кај Будимпешта. Очевидно е дека и тој бил исто така наменет за излевање на течноста содржана во нив, но овој пат во тенок млаз, секако придружен со некаква затка со која се регулирале почетокот и траењето на тој чин (Т. 2: 7) (Rișcuța et al. 2018, 60, 61; Baitinger 2007, 54). Овој отвор често е обележје и на примероците од Блискиот Исток, при што се изнесени претпоставки дека таквиот тенок млаз бил налеван директно во устата на оној кој од него требало да се напие. Честото присуство на такви садови во пар сугерира на можноста ваквиот чин паралелно да го изведувале двајца луѓе. Оваа функција, на посреден начин, може да се насети и во едно погребување од Марлик (Marlik, Северен Иран), каде што таков сад бил положен покрај покојник легнат на мечеви кој, според позицијата на костурот, посегнувал или држел во своите раце златна чаша (Melikian-Chirvani 1997, 73–75, 78).

Малиот отвор за истекување во млаз ги става овие предмети во релација со подоцнежните антички аскоси (спореди Т. 3: 6) и особено со ритоните кои, освен големиот отвор оформен во горниот дел, обично имаат и уште еден, многу помал, пробиен на врвот, користен во текот на обредните дејства. Овие релации упатуваат на можноста и предисториските садови-обувки, барем во некои случаи, да се користеле на истиот начин – за либација, т.е. за принесување течна жртва (Kohle 2013, 61, 62). Во прилог на функцијата на реципиент говори и рамното дно на повеќето садови-обувки кое требало да обезбеди нивно стабилно стоење на некаква рамна подлога. Уште понагласено ова го акцентираат примероците на чие дно е дополнително оформена нога вообичаена за садовите (Т. 1: 8) (Bagley 2009, 228). Веќе споменавме дека садот од Вучедол, освен рамното дно, кај венечот има и четири мали отвори, што дава индикации дека тој, покрај намената да стои на рамна подлога, во некои прилики веројатно висел или бил нишан на четири јаженца (Т. 2: 2) (Hutines 2007, 46).

Како што видовме, до функцијата и значењето на предисториските садови во вид на обувка може да се досегне и посредно, врз основа на компарирање со подоцнежните антички предмети што имаат слична форма, прифаќајќи го аксиомот дека во овој период

начинот на користење на овие предмети, барем во некоја смисла, се надоврзувал на нив. Во прилог на ова може да се земат примерите од Грција и поширокиот античко-медитерански комплекс каде што може да се следи во континуитет намената на овие предмети, и тоа од бронзенodobните примероци (Т. 4: 4, 5), преку оние од геометрискиот период (Т. 4: 1–3) па сè до предметите од раните фази на антиката (Т. 4: 8). Во прилог на тоа одат и четирите антички форми на садови –аскосите, ритоните, лекитите и ламбите, кои со својот облик и нагласениот култен карактер можат, до одреден степен, да се сметаат за нивен посреден дериват (Kohle 2013, 60, 61; Rişcuţa et al. 2018, 60).

Земајќи го како повод наодот од Готатеја (Gothatea, Т. 2: 7, 8) Н. К. Рискуца (N. C. Rişcuţa), со другите коавтори ја истакнува функцијата на овие садови како еден вид ритони наменети за налевање и складирање на алкохолни пијалаци, или пак за директно пиење од нив (for drinking or preparing alcoholic beverages or magic potions).⁶ Истите автори не ја исклучуваат можноста, малиот отвор на носот од садот-обувка, освен за бавно истекување на течноста, да служел и за струење на воздух, при тоа не исклучувајќи ја опцијата овие предмети да се користеле и како кадилници (sensors). Во прилог на тоа наведуваат дека во два такви сада од некрополата Бекасмеѓер кај Будимпешта се пронајдени остатоци од некаква смолеста материја со чие палење евентуално се реализирало кадењето (Rişcuţa et al. 2018, 60, 61).

Сметаме дека разликите меѓу микенските и геометриските садови од територијата на Грција (Т. 4) не треба по секоја цена да се земаат како индикатор на дисконтинуитетот на духовните традиции што тие ги претставуваат, туку само на промената на модата на обувките.

Досегашните толкувања на симболичките аспекти на садовите-обувки

Нема дилема дека садовите во вид на обувки имале, пред сè, религиски карактер, односно дека во разни културни средини распоредени низ просторот и времето носеле специфични значења поврзани со магиските, религиските, митолошките или социолошките сфери. На оваа нивна мултисемиотичност алудира Џ. М. Бегли (J. M. Bagley), и тоа врз основа на промената на значењето на овие предмети во рамките на древнохеленската култура, почнувајќи од микенскиот па сè до доцноантичкиот период (Bagley 2009, 229, 230). Досега се изнесени повеќе толкувања околу смислата и значењето на предисториските и античките садови во вид на обувка. Во наредните пасуси ќе ги претставиме врз основа на категориите што стојат во нивната основа.

Моќ

Преку споредбите на овие предмети со разни ликовни мотиви од предисториските и подоцнежните периоди, М. Коле (M. Kohle) ја истакнува тезата, протезирана особено од пораните истражувачи, дека тие функционираше како знаци на трансцендентната моќ (transzendenten Macht) и како божествен симбол (ein göttliches Symbol) (Kohle 2013, 62). Според други претпоставки, се смета дека блискоисточните примероци, и барем дел од античките, биле поврзани со култот

⁶ Rişcuţa et al. 2018, 60. И други автори ја истакнуваат нивната намена на садови од кои директно се пиела течност (Ионе 1953, 40, 42) или конкретно – вино (Melikian-Chirvani 1997); се смета дека и некои од садовите од Култепе (Kültepe) служеле како чаши за пиење (Clamer 1985, 53).

на „Божеската нога“ („Divine Foot“), закоја се верувало дека обезбедува заштита, благосостојба, натприродна сила и исцеление.⁷

Изнесени се толкувања дека приказот на секира кај трите вакви садови од некрополата Бекамеѓер би можел да сугерира на нивниот статус на симбол на моќта. Од 46-те такви садови од оваа некропола, две третини прикажуваат десна нога, при што ваквото преферирање секако е уште еден показател на важноста на симболичкото значење на овие предмети (Rișcuța et al. 2018, 61).

Социолошки сфери

Во современите истражувања, значајно место заземаат интерпретациите на овие предмети во социолошки контекст, главно во релација со обредите на иницијација, и тоа како симболи на новостекнатиот општествен статус на одредена единка. При тоа се земаат предвид димензиите на конкретните предмети кои соодветствуваат на обувките на децата, адолесцентите или на жените. Кај овие толкувања се акцентира и високиот процент на присуство во женските и детските гробови и особено во гробовите на девојки, што укажува на нивната родова специфичност и на одредени релации со сферите на женската плодност. Мора да се напомене дека во однос на овие толкувања се изнесени и сомнежи (Kohle 2013, 62–64).

Присуството на еден или два пара керамички обувки во геометриските гробови од Грција (Т. 4: 1–3) се става во релација со нимфадите (*nymphades*) – обувките кои, врз основа на пишаните извори, им биле наменети само на венчаните жени. Приложувањето на керамички модели на вакви обувки во гробовите на деца и адолесценти треба да се разбере како акт на симболичка компензација, односно нивно оставање покрај девојките кои починале немажени, со намера тие овој статус, на симболичко ниво, да го достигнат постхумно (Haentjens 2002, 179, 183; Bagley 2009, 230).

Плодност – просперитет

Почестото присуство на вакви предмети во гробови на жени и девојки се поврзува и со сферите на женската плодност (Kohle 2013, 62–64).

Одредени блискоисточни традиции од Стариот век укажуваат на некаква сериозна симболичка поврзаност на обувките со финансиските трансакции, односно дека значењето на обувките во оваа епоха, освен симболички, имало и правен предзнак. Во документите од клинописната архивата на градот Нузи (Nuzi, северна Месопотамија, втор милениум пр.н.е.) парот обувки се споменува како симболичка „уплата“ за потврдување на наследството и некакви трансакции, што им дава карактер на елементи на тогашната правна и деловна практика. Во истите документи е забележана уште една необична постапка, овој пат поврзана со ногата – нејзино кревање како симбол на ослободувањето од сопственоста.⁸

⁷ Христодоулов 2011; Крунић 2005; за овие функции, во конкретниот случај насочени кон заштитата на покојникот: Azarpay 1964, 70.

⁸ Speiser 1940, 15–18; Azarpay, 1964, 70 (фуснота 29); Оятева 1978, 91.

Успешно патување и заштита на покојникот

Според некои толкувања, обувките во гробовите се присутни како магиски предмети што ќе му обезбедат на покојникот успешно патување на „оној свет“ или пак ќе му служат како талисмани, т.е. амулети кои, во глобални рамки, ќе го заштитат од разни негативни фактори (Kohle 2013, 62–64). Во некои култури, нивното присуство, само или пред сè во женските гробови, А. М. Е. Хаентјенс го објаснува во релација со женските божества од типот на Инана, Иштар и Персефона, кои се сметале за единствените митски ликови способни за патување меѓу светот на живите и светот на мртвите. Поради тоа, овие гробни прилози, според него, ја одразуваат надежта за повторно раѓање на покојникот или негово среќно егзистирање во задгробниот свет (Haentjens 2002, 182, 183). Слични теории се предложени и во однос на железнодобните примероци од Транскавказија кои се исто така приложувани во гробовите. И овие наоди се поврзуваат со задгробниот живот на починатите, веројатно како талисмани кои, во рамките на концептите на симпатичката магија, треба да го олеснат нивното патување кон „оној свет“. Според други претпоставки, се работело за предмети поврзани со култот на „Божеската нога“ („Divine Foot“) за која се верувало дека обезбедува натприродна сила и заштита во текот на патувањето на мртвите (Ионе 1953, 57–59; Azagrau 1964, 70).

Според Б. Хејрад (В. Неугауд), приложувањето обувки во гробовите било замислено како дар за боговите на подземниот свет со верба дека тие, како благодарност за овој подарок, ќе му обезбедат лична заштита на покојникот (Haentjens 2002, 174, 177).

Обувката во духовната култура на традиционалните заедници

Во досегашните истражувања, садовите во вид на обувки, но и други археолошки наоди што имаат таква форма или се обликувани во вид на човеково стапало или нога, биле компарирани со разни традиции на древните култури кои до нас доаѓаат главно преку пишаните извори. Во овие анализи неретко е вклучувана и посовремена граѓа зачувана во фолклорот на разни, пред сè европски, народи. Но, при тоа, главно се работело за одделни примери воведени во истражувањето преку една не особено детална и систематична елаборација и без соодветна анализа на нивниот поширок контекст (културолошки, компаративистички, дијахрониски и семиотички). Се чини дека ваквото површно внесување на овој материјал во голема мера се должи на принципиелните сомнежи во неговата валидност, односно во убедувањето дека не е особено пожелно древни феномени, и тоа главно предисториски, да се споредуваат со традиции што се со илјадници години помлади од нив.

Во повеќе наврати се обидовме да ја оспориме ваквата скепса преку фактот дека хронолошкиот аспект не може сам по себе ниту да биде гаранција ниту пак пречка за компарирање на два културни феномена. Далеку е поважно дали културите на кои тие им припаѓаат се блиски по своите основни белези (стопанска база, општествена организација, природна околина, карактер на нивната духовна култура). Ако се земе предвид овој критериум, се покажува дека е можеби посоодветно европските и блискоисточните предисториски феномени да се споредуваат со етнографските традиции од овие ареали, зачувани и евидентирани во XIX и XX век отколку, на пример, со традициите на градската култура на античка Грција и Рим, без разлика што вториве, од хронолошки аспект, се поблиски на нив за цели два, па и повеќе милениума. Причина за тоа е што, според повеќето од посочените компоненти, традиционалната селска култура на Европа (пред

сè од Источна и Југоисточна Европа) од претходниве два века ѝ била поблиска на предисториската отоколку на културата на античкиот град.

Во наредните поглавја ќе се обидеме посочениот недостаток да го компензираме преку едно посеопфатно и посистематичко претставување на компаративниот материјал за темата на овој труд базиран не само на постарите пишани извори туку и на новата етнографска граѓа. Тука ја имаме предвид онаа во која се содржани верувања или постапки со симболички (митски, магиски, обреден, религиски, церемонијален) карактер во чиј фокус се обувките, и особено онаа во која обувките се третираат како садови, т.е. реципиенти или оние во кои тие се изедначуваат со човекот и деловите на неговото тело. Во првиот дел ќе ги претставиме конкретните феномени, класифицирани во неколку целини, додека во вториот ќе се обидеме да ги издвоиме и аргументираме главните семиотички релации што ја градат нивната симболика.

Обувка – жена/невеста

Односот меѓу обувките и жената е многу пофреквентен и поинтензивен отколку односот меѓу обувките и мажот. Вистинитоста на ова тврдење и неговата архетипска, т.е. вонвременска и трансккултурна димензија денес секој од нас може лесно да ја провери преку едноставна споредба: колку обувки во орманчето имаат жените, а колку мажите; колку време, пари и емоции тие посветуваат на нивното купување, одржување, изборот кои обувки ќе ги обујат во дадената пригода и какво влијание тоа ќе остави на околината и на нивното лично расположение. Ако на интернет, во опцијата за пребарување (особено на слики), се внесат двете опции, освен доминантните веб-страници за продажба на обувки, ќе се појават и многу фотографии на жени, опкружени со бројни обувки, во гест на егзалтација или на фрустрираност. Во рамките на пребарувањето под „маж-обувки“, таквите фотографии ќе бидат вистинска реткост. Оваа извонредна алатка ни дава индикации дека релацијата „обувка-жена“ има некаква силно мотивирана архетипска основа која опстојува на ниво на целото човештво, без разлика на времето, т.е. историскиот период, територијата или културата. Овој однос е најсилно изразен за време на настанот кој, ако не до денес, тогаш барем до неодамна, го претставувал најважниот момент во животот на жената – денот на нејзиното стапување во брак.

Обувките на невестата во свадбените ритуали

Важен дел на традиционалните свадбени ритуали било (а во бројни средини и сè уште е) дарувањето на невестата, од страна на младоженецот или на неговата фамилија, со нови обувки. Оваа постапка често била проследена со чин на нивно церемонијално обување пред присутните, што го изведувал нејзиниот иден сопруг или член од неговата или од нејзината фамилија, најчесто нејзиниот брат или девер (**Т. 9: 1**). Неретко, на оваму претходело ритуалното собување на нејзините стари обувки. Овие постапки се реализирале во разни термини: при просењето на девојката, во текот на свадбената церемонија, пред нејзиното прво влегување во домот на младоженецот (некаде проследено со оставање на обувките пред куќата) или пред првото легнување во брачната постела. Овие постапки биле сметани за едни од клучните што го означуваат одвојувањето на невестата од нејзината матична фамилија и воведувањето во новата. Некаде дури се верувало дека подарените невестински обувки ќе го спречат нејзиното евентуално враќање во родителската куќа (Виноградова и Толстая 2004, 476, 477).

Постоеле верувања дека обувката на девојката или на невестата може да го предвести, па дури и магиски да го предизвика, нејзиното венчавање. Во некои јужнословенски региони (Хрватска, Србија) девојката ја фрлала својата обувка преку покривот, оградата, портата, куќниот праг или зад себе па, според ориентацијата на носот на паднатата обувка, претскажувала од која страна ќе дојде момчето што ќе ја запроси. За време на свадбата се криела обувката на невестата подарена од нејзиниот избраник, при што се верувало дека девојката што ќе ја најде ќе биде наредната што ќе стапи во брак. Постоело верување дека ако девојката легне да спие обуена во една обувка, оној кој на сон ќе ѝ ја собуе – ќе ѝ стане сопруг (Виноградова и Толстая 2004, 477).

Овие традиции можат јасно да се препознаат и во античка Грција, каде што постоеле специјални свадбени обувки наменети за невестата, кои таа требало да ги обуе и да ги носи на денот на своето венчавање. Се нарекувале *nymphades* (од *nymphe*= девојка) и биле изработени во вид на волнени или памучни чорапи со кожена подлога, украсени со везови во зелена, црвена и сина боја (Haentjens 2002, 179; Маразов 2009, 100). Освен од пишаните извори, за нивниот изглед и намена дознаваме и од сцените изведени на грчките сликани вази што го прикажуваат моментот (веројатно дел од свадбената церемонија) кога невестата ги обува или ги собува овие обувки. Во други примери, таквите обувки (некаде и со нагоре извиени носеви) ѝ ги принесува нејзината придружничка, или пак самиот бог Ерос (Т. 10: 5) (Маразов, 2009, 100, 101; Маразов 2011, 299, 300). Се јавуваат и сцени каде што невестата, при влегувањето во домот на својот сопруг, ги фрла своите обувки (веројатно старите?) (Baitinger 2007, 56). На овие примери можат да се приклучат и сличните сцени со Афродита (Т. 10: 3), Елена Тројанска и други женски митски ликови кои во рамките на древнохеленската култура фигурирале како идеални парадигми на девицата, невестата или сопругата. Тука ги имаме предвид оние во кои Ерос им подава или им обува сандали на овие ликови.⁹

Постои мислење дека остаток од антиката се фолклорните обичаи во денешна Грција – немажените жени да се погребуваат во невестинска облека, бидејќи смртта на немажената жена и жената без деца се смета за прерана смрт. Оттука и обувките приложени во женските гробови, во принцип, можат да се третираат аналогно на *nymphades* – како симбол на неможност, покојничките покрај кои биле оставени, да го достигнат своето полнолетство, или пак како симболичка компензација на тој недостаток. Во овој контекст, може да се разбере и присуството на керамичките обувки во посочените геометриски гробови од Атика и околните региони (Т. 4: 1–3, 6), земајќи предвид дека, во некои случаи, е потврдено оти се работело за гробови на девојки (Haentjens 2002, 183; Bagley 2009, 230).

Наведениот обичај од Дагестан покажува дека обувките можеле да бидат приложувани и во гробови на возрасни жени кои во текот на својот живот ги реализирале своите функции на сопруги и мајки. Преку овој обичај би можело да се објасни присуството на трите пара обувки во римскиот гроб од Конче (кај Радовиш, Република Северна Македонија) во кој била погребана жена на возраст од околу 40 години (Т. 7: 3) (Nacev and Sekulov 2016).

Присуството во гробовите на невестински чевли, а во тој контекст и на садовите-обувки, може да се бара и на едно пошироко ниво – во идентификацијата на покој-

⁹ Маразов 2009, 100, 101; Маразов 2003, 359; Шауб 2007, 331, 334; Bagley 2009, 230; за проткаеноста на карактерот и значењето на чевлите и сандалите во старогрчката култура: Almalech 1994, 149.

никот, т.е. на неговата душа (без разлика на полот и возраста) со судбината на божицата Персефона. Тука мислиме на нејзиното венчавање со Ад (богот на подземјето и на смртта) и на периодичното слегување во неговото царство, земено како парадигма на судбината на душата на секој покојник (Hoffmann 1997, 105, 106). Идентификацијата на смртта со венчавањето на невестата има архетипски карактер. Присутна е во фолклорот од минатите два века, па и во современата култура, а се базира на реалниот статус на девојката во патријархалното општество, односно на нејзиното фактичко заминување, по венчавањето, од куќата и семејството каде што се родила и израснала.

Ставање нешто во обувките на невестата

Предисториските предмети во вид на садови-обувки, како што кажавме на почетокот, ја ставаат во преден план идентификацијата на обувките со реципиентите што треба да примат во себе одредена содржина. Поради тоа, од особено значење е поврзувањето на овие предмети со разни обичаи што ја истакнуваат токму ваквата намена на обувките, иако таа, реално, не спаѓа во нивните примарни функции. Како што ќе видиме, тоа може да бидат разни предмети и супстанции, и тоа најчесто вода и други течности, т.е. пијалаци, разни прехранбени производи и пари.

Во Украина, на пример, непосредно пред чинот на венчавањето, младоженецот ѝ предавал на невестата чизми (во некои случаи полни со ѓевречиња и ореви) што таа, веднаш по примањето, морала да ги обуе и со нив да прошета или да танцува низ куќата (Виноградова и Толстая 2004, 476). Во некои источнословенски региони подарените чизми за невестата се полнеле со 'рж, бонбони и монети (Кабакова 2001, 163), додека во Војводина, при просењето на невестата, момчето во нејзината обувка (или во skutot) ставало лук, за да ја чува од разни уроци (Марковић 2017, 91–93).

Течности во обувката

Не помалку често, во обувката на невестата се налевале течности, и тоа вода и, особено, разни алкохолни пијалаци при што, најчесто, задолжителен дел од постапката било и пиењето од неа на таа течност.

Во Македонија е забележан обичај во кој, при средбата на младоженците, деверот го собувал десниот чевел на невестата, налевал во него вода и ѝ го враќал, а таа требало да се напие од чевелот поради општа благосостојба (Виноградова и Толстая 2004, 478, 479). Овој концепт, најчесто со замена на водата со алкохолен пијалак, е прилично распространет во Европа. На пример, во Унгарија, за време на свадбената церемонија, се собува едната од обувките на невестата и од неа младоженците испиваат шампањ. Во XVIII век, по испивањето на пијалакот, младоженецот ја фрлал обувката, а оној кој ќе ја фател би требало да биде следниот што ќе се ожени (*In Hungarian 2020*). За време на денешните свадбени церемонии во Петерсбург, од чевелот на невестата пие кумот (**Т. 9: 3**) (*How to celebrate 2020*).

Во рамките на современата западна култура, на почетокот од XX век, пиењето алкохолен пијалак од женска обувка започнало да се практикува и надвор од свадбените церемонии – како кулминационен момент на боемските сеанси. При тоа, автентичното магиско значење на оваа постапка ќе се загуби и, наместо тоа, таа ќе стане симбол

на скриениот еротизам, на сексуалната слобода, хедонизмот и декадентноста (Т. 9: 6). Во Германија и некои други региони пивото во пивниците, во некои пригоди, се служи во големи стаклени чаши во форма на чизма – “Bierstiefel” (Т. 9: 5, 7) (*Champagne* 2020; *Drinking* 2020; Rişcuţa et al. 2018, 60).

Нема сомнежи дека голем дел од горепретставените предисториски садови-обувки биле наменети да примат во себе некаква течност, особено оние со мал отвор на носот кој не можел да служи за ништо друго освен за истекување на таа течност во тенок млаз (Т. 1–3). Засега нема експлицитни факти што би укажувале на конкретниот вид течности што биле ставани во нив. Врз основа на сличноста на овие садови со ритоните, особено поради аналогната ориентација на двата отвора (големиот инчест на горниот крај и малиот кај долниот зашилен дел), може да се претпостави дека и тие служеле за обредни постапки во кои бил вклучен некој алкохолен пијалак (вино или пиво). Како аргументи во прилог на тоа можат да се земат горепретставените средновековни книжевни дела од Персија (Melikian-Chirvani 1997).

Пари во обувката

Во Војводина, за време на свадбените ритуали, пред изнесувањето на невестата од куќата на нејзините родители, деверот ѝ ги обувал новите чевли, при што во едната (најчесто десната) ставал пари. Некаде тоа биле метални пари како симбол на богатство, но и како фактор на симболичка заштита, земајќи го предвид верувањето дека „нечистата сила“ бега од металот (Марковић 2017, 89, 92, 93; Босић 1991, 192). Кај Источните Словени, во чизмите подарени на невестата, покрај разни други предмети, се ставале и пари: веќе идовме дека при просењето на невестата, момчето ѝ подарувало чизми наполнети со монети, ’рж и бонбони (Кабакова 2001, 163), додека во друга пригода, во нејзината десна чизма се ставала сребрена монета и грст овча волна (Успенский 1982, 167). Според современите грчки свадбени традиции, младоженецот ѝ купува на невестата чевли наменети за свадбените церемонии кои ѝ ги испраќа пред венчавката, но со пари или златник ставани во нив. Парите требало да стојат во чевлите цел ден за да го симболизираат „газењето по богатство“ што од тој момент ќе ја следи (Т. 9: 2) (*Traditions* 2020). Во Германија, невестата треба да плати со ситни метални пари за добиените чевли, за да докаже дека е одговорна во смисла на трошењето пари. Едната од тие монети потоа се чува и, пред чинот на венчавањето, се става во нејзиниот лев чевел, со верба дека ќе обезбеди таа и нејзиниот сопруг да бидат богати. За времена свадбата, едната од невестинските обувки симболично се продава на аукција. Откако гостите ќе ги стават своите понуди во неа, младоженецот ја дава добитната понуда и ѝ ја враќа на невестата, заедно со парите со кои била отплатена (*Getting Married* 2020).

За време на свадбените церемонии, иако поретко, пари се ставале и во машките обувки. Кај Источните Словени, пред првата брачна ноќ, невестата го собувала најпрво десниот, па левиот чевел на сопругот, при што во десниот наоѓала пари, додека во левиот понекогаш ѝ бил оставан камшик (Виноградова и Толстая 2004, 477). Кај Лужичаните е забележан обичај невестата, откако ќе се разбуди по првата брачна ноќ, да згазне на обувката на сопругот за да имаат многу пари (Гура 1995, 260).

На овие традиции може да им се приклучи денес широко распространетиот обичај на оставање божиќни или новогодишни подароци во специјални вреќички во вид на чорапи или чизми (Т. 10: 2). Како канонско покрите за овој обичај, се зема преданието за

Св. Никола – архиепископот од Мира (Муга, Мала Азија, IV век), кој се смета за предлошка на Дедо Мраз. Според ова предание, тој доаѓал пред вратите на сиромашните девојки и во нивните обувки оставал мираз, без кој тие не би можеле да се омажат (Haentjens 2002, 183; *Santa Claus* 2020). Согледувајќи ја оваа легенда во еден поширок дијахрониски контекст претставен низ сите овде презентирани примери, станува прилично веројатно дека и во овој, како и многу други случаи, се работи за обид на црквата да го рационализира затекнатиот и мошне популарен обичај (секако постар од христијанството) и да го инкорпорира во христијанскиот митско-симболички систем. Особено е индикативно што и во овој случај дејствието е ставено во свадбен контекст (мираз за девојките) а не во контекст на новогодишните празници. Во прилог на претхристијанската основа на овој чин, говорат разните верувања според кои, за време на зимските празници, подароците во чевлите или чорапите на децата ноќе им ги оставаат разни други митски ликови (на пример „святочные духи“) (Виноградова и Толстая 2004, 479).

Обувката како симболички еквивалент на невестата

Во дел од посочените, но и во другите подолунаведени традиции, особено свадбените, јасно е дека обувките се симболички супститут, т.е. еквивалент на оној кому му припаѓаат или за кого се наменети – најчесто девојката или невестата. Кај следниве неколку примери, оваа идентификација е особено транспарентна, затоа што откупот на едната или на двете обувки се третира како метафора на некогашното купување на самата девојка, т.е. невеста.

Во Белорусија, при доаѓањето да ја просат девојката, сватовите се стремеле да ѝ ги украдат чевлите, сметајќи дека со тоа ќе можат „да ја земат без надомест“ (Виноградова и Толстая 2004, 477). Во Банат, за време на свадбените обичаи, на невестата ѝ се крадела десната обувка (најчесто тоа го правело некое дете), а потоа се барало деверот да плати откуп за да ја добие назад (*Марковиќ* 2017, 96, 97). И денес во Петербург, за време на свадбата, другарите на невестата ја крадат неа или нејзиниот чевел, а младоженецот или неговите другари треба реално или симболично да платат за да ги добијат назад (*How to celebrate* 2020). Во некои случаи (Банат, Бугарија), собувањето на чевлите на невестата пред нејзиното влегување во куќата на сопругот, или пред брачната постела, го добива значењето на нејзино соблекување (Виноградова и Толстая 2004, 476, 477). Тоа дава можно објаснување на сличната постапка претставена на грчките сликани вази.

Древните Грци судеа за убавината на жената според нејзините стапала и обувките што ги носела (Haentjens 2002, 180, 181). Сметаме дека тоа не се должело само на естетските принципи, кои без сомнение важат до денешни дни, туку и на акцентираното митско-религиско значење на овие предмети во таа култура. Како што видовме, обувките (пред сè сандалите) се симбол и атрибут на некои од најважните хеленски божици и женски митски ликови, од кои посебно место имаат Афродита и Елена Тројанска. Оваа релација е особено акцентирана кај Елена која, според митовите и преданијата, ги оставила своите сандали во разни делови од тогашниот свет, и тоа како белег на многукратното губење на својата девственост, поради што овие места добивале висок сакрален статус. Најдобар пример, а воедно и доказ за големата важност на обувките во древнохеленската култура, е нејзиното светилиште во Спарта, наречено „Сандалата на Елена“ во кое, божем, била зачувана сандалата што таа ја загубила кога, заедно со Парис, бегала од Спарта. И други храмови од хеленскиот свет претендирале за поседување на нејзините сандали или на влечките што ѝ биле посветени од страна на сопругот Менелаж (*Маразов* 2009, 7, 99, 152, 153).

Фрлање обувки врз младоженците

Во одделни региони на Европа (Англија, Данска, Горна Шлезија, Рајна, Трансилванија, Турција) постоел обичај, врз младоженците да се фрлаат обувки (некаде стари, т.е. дотраени), а честопати и зрна ориз. Тоа се правело во разни моменти од свадбената церемонија, главно при влегување или излегување на младоженците во, или од некој објект. Оваа постапка не се практикувала само во текот на свадбените церемонии туку и воопшто – при тргнување на пат или при почеток на некаква особено важна активност, но и како магиска одбрана против негативни настани (невреме, болести) или негативни демонски суштества (вештерки). На една древна грчка црвенофигурална ваза која прикажува свадбена церемонија, старец фрла чевел врз младоженците, додека уште еден таков лежи на подот, очевидно фрлен пред тоа. Изнесени се разни толкувања за смислата на овие постапки, особено причината зошто често се работи за стари обувки. Според едни теории, станува збор за жртва приложена на вишите (во тие рамки и негативните) сили, а според други – дека обувката (особено старата) тука фигурира како *pars pro toto* – симболички дел, т.е. еквивалент на нејзиниот сопственик (Samter 1911, 196–206; Зеленин 1913, 2, 3, 11–13). Не отфрлајќи го уделот на другите магиски концепти, сметаме дека во овој случај доминантниот се состои во третирањето на обувката како стимулатор на динамиката, т.е. движењето, што е заедничко обележје и на патниците и на младоженците.

Семиотика на обувката

Зошто, од разните артефакти што го опкружуваат човековото тело и живеалиштето во кое тој го поминува својот животен век, толку висок симболички статус им е доделен токму на обувките? Во наредните пасуси ќе се обидеме да ги елаборираме неколкуте компоненти што ги ставаат во преден план токму овие предмети.

Нозе – земја – плодност

Во согласност со концептот за бинарни опозиции, својствен за архаичното (митотворно) мислење, човековото тело се дели на два дела со заемно комплементарен предзнак кои, во рамките на концептот за изедначување на човекот со вселената, се идентификуваат со двете основни зони на кои е таа поделена. Неговиот горен дел, од појасот нагоре, припаѓа на сферите на рационалното, културното, чистото, светлото и небеското, додека долниот – на ирационалното (емоционалното), анималното, нечистото, темното и земското. Во рамките на ваквата поделба, нозете се класифицираат како доминантен дел на „долното тело“ кое е во органска, функционална и магиска релација со долните зони на вселената, поради што тие ги добиваат сите позитивни, но и негативни контексти од посочената релација – како носители на плодноста, на виталните сили, но и на анималното, нечистото и демонското. Таквото значење го добиваат затоа што се ориентирани кон земјата и затоа што се во постојан и директен контакт со овој космички елемент кого митската свест го третира како создавачки фактор заслужен за никнувањето и растот на билките а, според верувањата, и за создавањето на сите други суштества (животни, човек), како и ресурсите врз кои се базира нивната егзистенција (пред сè питката вода, но и глината, металите и други минерали).¹⁰

¹⁰ Conger 1922; Чаусидис 2005, 11, 93, 94, 133–147; Чаусидис 1994, 100, 102; за односот *нозе – земја – плодност*: Агапкина 1999, 84–86.

Во некои култури се сметало дека продуктивните сили човекот не ги поседува автономно, туку ги позајмува од земјата, што нуди уште еден одговор на причината за особено акцентирање на стапалата. Имено, ако се земе предвид дека тие се наоѓаат во најнепосреден контакт со неа, се чинело логично наведениот трансфер да се реализира токму преку нив, поради што тие би требало да бидат и најисполнети со овие сили. Оттука, некои особено важни активности човекот претпочитал да ги извршува бос, за да не го попречи непосредниот контакт и слободното трансферирање на виталните сили меѓу своето тело и земјата. Почесто се оставала боса левата нога, сметајќи дека е попредодредена за овој контакт, со оглед на хтонскиот предзнак на левата страна воопшто (Маразов 2011, 295). Но, имаме и обратни примери кога се сметало дека токму човекот треба да инвестира дел од својата плодност за да ја потпомогне, т.е. поттикне продуктивноста на земјата. Дobar пример за тоа се пролетните одреди во кои млади девојки (девици) изведувале обиколки по полињата, и тоа боси, облечени само во кошули, со расплетени коси (знаци на нивната симболична „отвореност“). Во основата на овие дејства стои желбата за трансфер на нивната непотрошена плодност кон почвата, т.е. кон конкретните ниви кои во текот на долгата зима ја загубиле својата продуктивна моќ.¹¹ Се чини дека врз основа на истиов концепт ја добивале својата пророчка моќ и свештениците (*Selloi*) од античкото светилиште Додона, во Епир, кои оделе боси, не ги миеле нозете и спиеле на земи (Дуев 2010, 182–184).

Овие примери откриваат уште една компонента што ја оправдува големата важност на обувките во рамките на архаичните култури – нивната улога на најнепосреден артефакт-медијатор кој го обезбедува трансферот на продуктивните сили меѓу земјата, како застапник на макрокосмосот, и нозете на човекот, како репрезент на микрокосмосот (Маразов 2006, 59; Маразов 2003, 359). Релацијата *долно тело, нозе, стапало – обука – земја* е особено акцентирана во однос на телото на жената поради тоа што и таа, како и земјата, самата по себе ја поседува моќта за раѓање нов живот и негово прехранување, или пак затоа што е предодредена за поинтензивно трансферирање на тие сили од земјата кон себе или од себе кон земјата (Haentjens 2002, 181). Тука би требало да се бара причината зошто во антиката жените често се сликаат со боси нозе, наспроти мажите кои најчесто се обуени (Маразов 1994, 213).

Интересен пример во кој е акцентиран токму овој аспект на обувките (но во еден поинаков – апотропејски контекст) е верувањето од Војводина дека металните пари ставени во обувката на невестата за време на свадбените обреди, покрај другото, „ќе ја заштитат од штетните влијанија што доаѓаат оздола, од подот, т.е. од земјата“ и дека се предуслов за „добриот прием“ на невестата во новото семејство (Марковиќ 2017, 92, 93). Хтонски предзнак може да му се даде и на вториот дел од ова верување, ако се земе предвид дека, согласно архаичните претстави, успешното прифаќање на невестата во голема мера зависело од душите на предците на нејзината нова фамилија, за кои се сметало дека престојуваат токму во долните зони на куќата, т.е. во нејзините темели, прагот и огништето.

Нозе – гениталии

Во рамките на посочената поделба на човековото тело на две половини, освен нозете (како нивни најголем дел) се наоѓаат и гениталиите. Значењето на вториве уште повеќе доаѓа до израз поради функцијата на непосредни реализатори на создавањето

¹¹ За слични обреди изведувани со боси нозе (Бушкевич 1995, 240, 241); наспроти тоа постоела забрана, до празникот Благовести, да се оди бос, од што следеле и негативни реперкусии (Агапкина 1999, 84, 85).

на животот и поради силните нервни дразби и емоции што го следат и го мотивираат нивното функционирање. Мошне е индикативна и нивната лоцираност – кај обата пола скриени во наворот меѓу двете нозе – која ќе има пресудно значење не само врз односот на човекот кон овие органи и нивните функции, туку и врз симболиката на околните делови од телото (колк, нозе, стомак, задник), па и на целото „долно тело“ на човекот.

Во разни култури можат да се проследат бројни традиции што јасно укажуваат не само на силната симболичка врска (и кај мажот и кај жената) меѓу нозете и половите сфери, туку и на нивната директна идентификација со гениталиите.

Во древната хеленска митологија, бројни сексуални контакти се симболично прикажани преку некако дејство или обележје поврзано со нозете (Маразов 2011, 152, 292, 293). Доколку се земе предвид дека нозете на обата пола често го носат значењето на симболички еквиваленти на нивните гениталии, тогаш стапнувањето врз ногата, т.е. стапалото на припадник на спротивниот пол, добива значење на коитус. При тоа, оној кој стапнува, го презема статусот на активен, т.е. доминантен член, наспроти другиот, како пасивен. Таков е примерот на релјефот од сребрената каничка од Рогозен (Бугарија), каде што Херакле стапнува врз стапалото на девицата Авге (**Т. 10: 1**) (Маразов 2003, 360). Оваа постапка се практикува и денес, за време на чинот на венчавањето, при кој едниот од младоженците (најчесто невестата) се стреми да стапне врз обувката на сопругот (**Т. 12: 4**), верувајќи дека тоа ќе доведе до нејзина доминација врз него во текот на целото траење на нивниот тукушто започнат брак, според магискиот принцип дека почетокот на еден процес го предодредува целото негово траење (Чаусидис 2015, 76, 77).

Во наредните пасуси ќе приложиме неколку примери што укажуваат на симболичката идентификација на нозете со женските и со машките гениталии. При тоа, ќе се обидеме да ги откриеме и специфичните компоненти што ја профилирале семиотиката на овие два односи.

Нозе – вулва

Нозете на жената се неразделен дел на нејзината генитална зона и од визуелен и од функционален аспект. Од визуелен затоа што вулвата се надоврзува, односно претставува составен дел, на нозете, додека од функционален – бидејќи нозете на жената со својата поза го обезбедуваат нејзиното функционирање, односно активно партиципираат во реализацијата на коитусот и пораѓањето. Раширените нозе се обележје, индикатор и симбол на „отворената жена“ подготвена за коитус и пораѓање, и обратно – жената во стоечка поза (со споени нозе) ја одразува „затвореноста“ поради што, во некои случаи, таа дури ја симболизирала и нејзината девственост. Најнепосредно, оваа идентификација ја одразува позата со раширени колена и споени стапала при што нозете формираат ромб кој се смета за најфреквентниот геометриски симбол за отворена вулва. На идентификацијата на вулвата со ногата упатува фразата „да ѝ ја украдеш ногата“, која во старогрчкиот јазик значела „да ја силуваш“.¹²

Ногата се третира како еквивалент на женските гениталии и во некои древнохеленски митови. Такви се, на пример, оние во кои одредени машки богови ејакулираат врз бедрото или коленото на некој женски лик, како последица на што ќе се роди некое дете. При еден неуспешен обид на Хефест да ја силува Атена, неговото семе паѓа врз нејзините

¹² Маразов 2009, 35, 36, 101; за ромбот: Чаусидис 2005, 93–100 и натаму; за нозете кои формираат ромб: Чаусидис 2020.

нозе. И покрај тоа што божицата ќе го тргне оттаму и ќе го фрли наземи, од земјата ќе се роди змијовидниот Ерихтониј.¹³ Според други верзии, Атина сепак ќе го роди Ерихтониј, но „по машки“ – од својата нога (види натаму).¹⁴ Иако во овој мит не е експлицитно реализиран ниту коитусот меѓу посочените ликови, ниту пак вистинското раѓање на третиот лик, сепак во него е на симболично ниво јасно присутна релацијата *вулва – нога – почва*, а со тоа и изедначувањето на нозете на Атина со нејзините гениталии и со земјата.

Во митовите, посочените значења ги добива дури и машката нога во која, обично како последица на некаква артифицијална активност, ќе се најде фетус, од која тој потоа ќе биде и породен. Најилустративен таков пример е митското дејство во кое Зевс го зашива својот син Дионисво своето бедро, а потоа оттаму го „породува“. Тоа се случува како резултат на неговиот однос со Семела (фригиската Божица-Земја) која, поради одмаздата на љубоморната Хера, ќе го загуби животот, но при тоа Зевс ќе успее да го спаси нивното дете (Срејовиќ и Цермановиќ 1987, 378, 379; Маразов 2011, 293).

Кај Лукијан (Luikijan 1.22. sqq) се споменува едно предание според кое на Месечината, покрај другите народи, живеат и Арборејци меѓу кои воопшто нема жени, туку сите припадници се мажи. Тие всушност не се раѓаат со гениталии туку во текот на животот се снабдуваат со нив на вештачки начин, преку фалуси од дрво или од слонова коска. Се размножуваат преку копулација во преклопот на коленото на момчињата, што доведува до оплодување и развој на фетусот во листот на нивната потколеница (кој, патем, на старогрчки се нарекува „*стомак на ногата*“) (Devereux 1990, 182). Јасно е дека посочената идентификација се базира врз сличната конфигурација на двете зони од телото, оформени како тесен процеп меѓу два сегмента на ногата кои заемно се приближуваат и се оддалечуваат. Согледани низ парадигмата на овој мит, стануваат појасни необичните магиски постапки, забележани кај Јужните Словени, поврзани со истиот дел од ногата. Кога ќе се дигне виор, за кој се сметало дека го создаваат ѓаволите, за да не му наштети на човекот, се велело „Под левото колено“ или му се упатувала пцост исто така насочена „под левото колено“ (*пцуење – женски гениталии – набор под коленото*). Во Босна е забележан обичај, за време на вечерата одржувана во текот на велигденскиот пост, првиот залак што ќе се стави в уста потоа да се извади, да се стави под левото колено и таму да остане во текот на вечерата. Се верувало дека ако потоа се земе в рака и се погледне околу себе, ќе можат да се видат вештерки во вид на светлечки догорчиња (*уста – вулва – набор под левото колено – оној свет – вештерки*). При едно баење против урок на крава, се препорачувало провлекување на skutот на кошула (*skut на кошула – машки гениталии*) под левото колено (*вулва – коитус – раѓање*).¹⁵

Во јужносахарскиот дел на Африка се чести митските дејства во кои одредени ликови се раѓаат од коленото на нивните родители. Во еден мит кој се однесува на примордијалните времиња, на главниот машки лик ќе му натече коленото, па откако тој ќе го засече, оттаму ќе излезат три деца. Од овој пример е јасно дека коленото тука носи женски предзнак, т.е. идентификувано е со натечениот стомак на бремената жена. Во други примери, станува збор за колено на жена од кое ќе се роди цуцест лик кој, во некои случаи, бил зачат партеногенетски (Иорданскиј 1981, 175, 205, 206).

13 (Pausanius. 1.20.3); Маразов 1999, 76, 77; Срејовиќ и Цермановиќ 1987, 144, 145.

14 (Apollodorus, *Bibl.* 3.14.6); Маразов 2011, 296.

15 За примерите (без посочените толкувања): Раденковиќ 1996, 20, 21.

Меѓу постарите предисториски садови во вид на човекови нозе се јавуваат и примери кои не се обликувани ниту како стапало ниту пак како обувка или засебна нога, туку во форма на пар нозе. Во конкретните случаи се присутни заедно со колковите, така што го прикажуваат целиот долен дел на човековото тело (заедно со долниот дел на абдоменот, гениталиите и задникот) коешто, со оглед на специфичната форма и пропорции, во најголемиот број случаи е женско (Т. 12: 2, 5, 7, 8, по неопределени примери 1, 3) (Наумов 2006, Т. IV: 1, 2; Чаусидис 2017, 76–81). Во бројни случаи, овие елементи се со нагласен волумен, согласно концептот на стеатопигијата (Т. 12: 7, 8), што нè наведе, идентификацијата *сад – обувка* и особено *сад – женска нога* да ја побараме во уште една реална компонента која е повеќе својствена за нозете на жената отколку на мажот. Тука ја имаме предвид поголемата и почеста предиспонираност на женското тело за складирање масно ткиво во пределот на нозете (и тоа особено бедрата, колковите и задникот) (екстремни примери Т. 12: 6, 9). Таа, секако, се должи на нејзината главна биолошка функција – обезбедување резерви на калории не само за сопствена егзистенција, туку и заради егзистенцијата на детето за време на развојот во нејзиното тело и доењето по раѓањето. Убедени сме дека, покрај другите споменати компоненти, ова својство на женските нозе да функционираат како еден вид „реципиенти“, архаичниот човек го зел како уште една причина за нивното изедначување со садот, и тоа како две нешта што служат за иста работа – складирање на продуктите неопходни за живот.

Нозе – фалус

Во индоевропските традиции постои силна идентификација и меѓу ногата на мажот и неговите гениталии. При тоа развиените, убаво градени и особено силни и брзи нозе на некој маж се третираат како индикатор на неговата сексуална потентност. Во разни култури и разни контексти, таквото значење најчесто се фокусира на коленото, а некаде и на големиот прст од стапалото, во обата случаја базирано врз нивната визуелна сличност со фалусот. Од друга страна, секоја хендикепираност на нозете на мажот била сметана за индикатор и симбол на неговата сексуална немоќ, при што губењето на ногата се сметало за еквивалент на кастрација. Во еден пример, лишувањето на мажественоста е претставено преку змиското каснување за нога. Овие релации се најдобро одразени во односот меѓу куциот Хефест (законски сопруг на Афродита) наспроти брзоногиот Арес (нејзиниот љубовник). Постојат факти дека силата на Ахил, но и неговата ранлива точка, изворно не била лоцирана во неговата петица, туку во коленото.¹⁶

Идентификацијата меѓу ногата и фалусот зазема значајно место во рамките на психоаналитичките толкувања на митските ликови, при што нивниот фалус (особено еректираниот и хипертрофираниот, својствен за итифаличните митски ликови) се нарекува „трета нога“. Фалусно значење дури ѝ се дава и на едната нога на демонските женски ликови која е составена од измет, и тоа врз основа на идентификацијата на фалусот со фекалниот клип (Devereux 1990, 131, 132).

Особено место во релацијата *нога – фалус* зазема идентификацијата на половиот орган на мажот со неговото колено која е потврдена во грчката, римската, хетитската, асировавилонската и индиската култура (Маразов 2011, 296–299, 302). Продукт на оваа симболичка релација се двата наредни примери евидентирани кај неколку индоевропски народи. Првиот е лексемата *поколение*, а вториот – обичајот на признавање и прифаќање на новороденчето од страна на таткото преку негово ставање на своето

¹⁶ Маразов, 2011, 154, 292, 293, 296, 297, 302; Маразов 2009, 42, 43, 70, 121, 137; Маразов 2003, 359.

колени.¹⁷ Во индиската култура, фалусното значење можел да го носи и големиот прст на стапалото на мажот (Маразов 2011, 295). Во древногрчката литература изедначувањето на целата нога со фалусот може да биде кодирано преку дејствието во кое машката нога ќе се најде во женскиот скут (Маразов 2011, 293).

На крајот треба да се спомене и реткиот пример во кој нозете на еден ист лик носат едновременно и женски и машки предзнак. Станува збор за нордискиот примордијален и хермафродитен митски лик Имир чиј син, според митовите, ќе му го родат двете негови нозе, веројатно од нивниот заемен однос, поради што едната очевидно го носела значењето на машкиот, а другата – на женскиот полов орган.¹⁸

Обувка – вулва/матка

Земајќи ја предвид глобалната идентификација на човековите нозе со сексуалните сфери и гениталиите, и особено со женските (вулва и матка), сосем логично се наметнува изедначувањето со нив и на обувката. Но, оваа идентификација не би се базирала само врз позицијата на обувката, односно на тоа што се наоѓа на ногата или е наменета за неа, туку и нанејзината форма, изглед, материјал од кој е направена и начинот на кој се користи, т.е. функцијата што ја извршува.

Обувката е нешто заоблено и шупливо, направено од убава, мека и мазна кожа, кое постои со цел ние, со задоволство, да ја ставиме во неа својата нога. Земајќи го ова предвид, обувањето на обувката, т.е. вовлекувањето во неа на ногата, во принцип го добива значењето на коитус, т.е. пенетрација, при што самата нога која влегува во неа го добива значењето на фалус што, впрочем, веќе беше покажано преку погорепретставените примери (Маразов 2011, 301). Таквото значење особено доаѓа во преден план ако чинот на обувањето е ставен во некаков специјален обреден и церемонијален контекст, уште повеќе ако во него, заедно, партиципираат мажот и жената. Согледани низ оваа перспектива, стануваат многу појасни и поуверливи горенаведените обредни постапки на обување или собување на невестата и причината поради која еден таков чин се случува токму во рамките на свадбените церемонии (**Т. 9: 1; Т. 10: 3**). На еротскиот предзнак на овие постапки е веќе укажувано од досегашните истражувачи (Виноградова и Толстая 2004, 476, 477; Маразов 2000, 16).

Оваа парадигма, заедно со претходните релации, дава одговор и на некои прашања што се особено фреквентни во современата урбана култура: *На што се должи толкавата фиксираност на современите жени кон обувките? Зошто обувките се толку важен дел од идентитетот на современата жена? Зошто толку често жените-фото модели се фотографираат голи, но со обувки (Т.11: 4)?* На што се должи вистинитоста на следнава бизарна, но и точна, а воедно и загадочна реченица, често присутна на интернет мрежата: „*Зошто кога си сосем гол/гола, се чувствуваш помалку гол/а отколку кога си гол/а ама со чевли?*“ (Being fully naked feels less naked than being naked with shoes on).

Ова суштинско изедначување е манифестирано и во визуелниот, т.е. „предметниот“ медиум. На интернет-мрежата денес можат да се видат предмети што најнепосредно (на

17 Онианс 1999, 183–194, 295–301; примери: Маразов 2011, 152, 154, 290–302; Попко 1983, 135, 167; околу етимолошките релации меѓу колени и род/раѓање: Бјелетиќ 1999, 56–60.

18 (Elder Edda, Lay of Vafthrudnir. 33); Larrington 1990. И за еден египетски фараон се велело дека е роден „од обете бедра на Деветте Богови“ (Онианс 1999, 189, други примери на односот: *машка нога, бедро, колени – раѓање*: 183–194).

повулгарен или на посуптилен начин) ја манифестираат посоченава идентификација, што покажува дека до неа може да се досегне не само преку интелектуална анализа, туку и спонтано и интуитивно, со доза на сарказам и хумор, па од тоа дури и да се заработат пари. Се работи за обувки, речиси исклучиво женски, кои на неколку начини сугерираат на идентификација *обувка – вулва*, и тоа главно преку изедначувањето на нивниот отвор со вагиналниот отвор. Рабовите на тој отвор се најчесто дополнети со сегменти од кожа кои подиректно или поскриено, со својата форма, боја и текстура, алудираат на *labia majora* и *labia minora* (Т. 11: 1, 7–9). Неодамна, оваа идентификација, во една посуптилна форма, беше внесена во рекламните билборди на познатиот бренд за обувки “Adams Shoes”, и тоа само преку ставањето на обувката (без разлика што во овој случај таа е машка) во соодветен контекст – свртена вертикално – пред гениталната зона на гола жена (Т. 11: 3).

Во архаичните култури оваа релација е манифестирана не толку во медиумот на појавното, т.е. сликата и формата, колку во „акциониот“, т.е. „дејствувачкиот медиум“, т.е. магијата. Наведуваме неколку такви примери.

Во Србија, пораѓањето на жената се олеснувало така што ѝ се давало да се напие вода од обувката на нејзиниот сопруг, додека во северна Русија, во истата ситуација, од својата десна чизма ја поел сопругот (Виноградова и Толстая 2004, 478). Сличен обичај е забележан и кај Удијците, народ со кавкаско потекло (Зеленин 1913, 10). Овие постапки можат да се разберат и да се оправдаат во рамките на концептите на хомеопатската магија, во чија основа би стоела идентификацијата на матката и вулвата на родилката со обувката. При тоа, истекувањето на водата од обувката би била симболичка парадигма на лесното излегување, т.е. „излизгувањето“ на бебето од утробата. Пиењето, пак, на таа вода, би го кодирало телесниот контакт меѓу обувката и родилката кој треба да го предизвика трансферот на тоа својство врз неа. Истиот концепт може да се стави и во основата на една друга магиска постапка што се правела за да се предизвика исфрлање на заостанатата плацента од утробата на родилката. При тоа, за папочната врвца која стрчала од неа се врзувала обувката на нејзиниот сопруг (*лапоть* – опинок од преплетени ленти од кора од дрво) по што таа, придружувана од некого, требало да чекори низ куката (Зеленин 1913, 10). И во Индија обувките се често присутни покрај родилката, но повеќе како апотропеон (види натаму) (Samter 1911, 199).

Во рамките на концептот „проодност на женските гениталии“, може да се објасни и еден прилично архаичен и мошне загадочен феномен забележан во источнословенскиот фолклор. Се работи за еден тип магиски предмети наречен *куринный бог* („бог на кокошките“) за кој можеле да послужат неколку сосема различни предмети, чијашто суштинска заедничка компонента бил отворот пробиен сам од себе (по природен пат) по целата нивна должина. Тоа можело да биде камен со таков отвор, керамички лонец со пробиено дно или стара обувка. Се сметало дека предметот со ваков статус, поставен на видливо место (на некој колец во дворот, на ограда, под некоја стреа) има моќ да го поттикне развојот и множењето на добитокот (пред сè живината) и да го заштити од разни негативни фактори (Левкиевская 2004, 59, 60; Зеленин 1913, 16). Во овој контекст за нас се важни две компоненти на овој феномен. Првата е што ваквиот статус го носи и стара обувка која, освен неопходниот отвор за стапалото, морала да има уште еден отвор на спротивниот крај, пробиен природно, поради износеност. Втората компонента е што ваквата обувка можела да се алтернира и со керамички сад, оштетен на истиот начин – со отвор на дното, што секако оди во прилог на релацијата *обувка – сад*, којашто е во основата

на нашево истражување. Веќе се изнесени мислења дека изборот на овие предмети и проектирањето на нивните магиски функции се базирале врз нивната симболичка идентификација со женските гениталии (Левкиевская 2004, 59, 60; Узенева 1999). Мошне е интересно што речиси идентични постапки (закачување стари обувки на куќата или на стап забиен взем) се практикувале и во Индија, и тоа за заштита на куќата од урок. Поради исти причини, или за побогат род, стари обувки се закачувале и на овошните дрвја. Во Бенгал е забележано и групирање на стара обувка, керамички сад и метла и нивно закачување на врв од тенок бамбусов стап – како заштита од урок (Samter 1911, 198, 199).

Се чини дека на овие примери може да им се приклучи и еден ексклузивен предисториски наод од Македонија. Се работи за добропознатото неолитско погребување од Амзабегово (кај Штип) во кое, под карлицата на женски костур положен бочно, во полузгргчена позиција, е пронајден керамички сад во кој било сместено, во позиција на фетус, доенче на возраст од 6 месеци. Изнесени се мислења дека дното на садот и неговите држалки биле намерно откргшени, најверојатно со цел неговиот јајцевиден реципиент уште повеќе да наликува на матка. Овој наод, согледан во контекст на горепретставените предмети од категоријата „куринный бог“, ја прават уште поуверлива веќе изнесената претпоставка дека и зад постапката за внесување фетус во вака адаптираниот сад (без разлика дали се работи за погребување или жртвување) стоел концептот на „пропустноста“, односно влегувањето од едната и излегувањето од другата страна. Во конкретниот случај, таа можела да ја симболизира смртта (влез во садот-матка низ едниот отвор) по која следи ново зачнување, оживување, созревање и повторно раѓање (излез низ другиот негов отвор) (Naumov 2015, 45, 46).

До неодамна, во бугарскиот фолклор постоела една мошне архаична форма на персонализација на обувките на девојки или на млади невести. Се работи за обредна игра при која три обувки (црвени и жолти) се вовлекувале една во друга и се покривале, т.е. „облекувале“ во машка кошула („риза“) и бела шамија или крпа („було-рџчник“) на начин како што се кити глава на девојка, така што се добивал еден вид кукла (Т. 11:5). Таа, всушност, го претставувала обредниот лик наречен „Мара-и-Лишанка“, составен од горен дел што го прикажува неговото лице, и долен, формиран од чевлите. Куклата ја правеле сите девојки од обредната група „лазарки“ којашто, откако од рака на рака ќе помине меѓу сите нив, се носела низ селото и нивите, по што следело нејзиното соблекување и капење во локалната река или поток. Според И. Маразов, зад необичниот чин на маскирање на обувките на девојките во кукла (т.е. еден вид „идол“) и формирањето од нив на долниот дел на нејзината фигура, стои идентификацијата на нивните обувки со женските гениталии, па дури и персонализација на вулвата аналогна како кај античката Бауба (обете со предзнак на „маска – вулва“). На релациите со женските гениталии упатува и називот на куклата и обредот, особено лексемата *лишанка*, во значење на *лехуса*, т.е. родилка, можеби ставена во опозиција на *мара* – во значење на смрт. Соблекувањето, т.е. „откривањето“ на куклата е еквивалентно на разголувањето на девојките, т.е. симболичкото „отворање“ на нивните гениталии, додека нејзиното капење во река – преминот на девојките од статусот *девица* во статусот *невеста*. Покривањето, пак, со машката кошула го кодира присуството на машкиот елемент кој имплицира на коитусот. Целиот ритуал е насочен кон еден вид иницијација на девојките која на симболичко ниво ја претставува нивната смрт како девојчиња, т.е. деца, и повторното раѓање како жени. На прагматично ниво, пак, тој имал за цел да ги запознае со нивната социјална предодреденост и да ги подготви за претстојниот брачен живот и исполнувањето на нивната репродуктивна функција (Маразов 2009, 48, 49, 54, 93, 98, 99, 103, 105, 117, 118; Маразов 2000, 16).

Секоја од момите, отстапувајќи ја својата обувка во создавањето на куклата, станува „асиметрична“, т.е. „неспарена“, па оттука и подготвена за спарување (види натаму) (Маразов 2009, 98, 99). Овој аспект е присутен во обредот преку крадењето на куклата од страна на момците што, како што видовме, соодветствува на крадењето на обувките на невестата што ја симболизираат неа самата (Маразов 2009, 112, 113).

Повеќе елементи укажуваат дека во релација *обувка – вулва* одредено место заземало и златото, и тоа како епитет или како изглед и материјал на обувките (златни или со златна боја), на што може да се должи и жолтата боја не чевлите на девојките вклучени во посочениот ритуал од Бугарија. Во античка Грција епитетот *златна* го носела девојката и тоа во нејзиниот предбрачен период, па дури и нејзината вулва, во прилог на што говори и еден сакрален златен предмет, во форма на женски гениталии, откриен во храмот на Артемида Ефеска (Маразов 2009, 110). Оваа компонента може да се оправда не само како симбол на фактичката драгоценост, високата вредност и цена на девојката, т.е. невестата, туку и уште поконкретно – на скапоценоста на нејзините гениталии кои во машките емоции често добиваат предзнак на фантазма и фетиш кој станува цел сам по себе. Не е исклучено, зад овие епитети да стои уште еден фактор – класифицирањето на женските гениталии како елемент на „оностраното“, земајќи го предвид не само таквото значење на женската утроба (како „порта меѓу овој и оној свет“), туку и на златото.¹⁹

Прежитоците на овие значења би можеле да се побараат во честото присуство на златниот сјај во луксузните женски обувки и тоа не само на нивната надворешност, туку и во не особено видливата внатрешна кожена облога која често знае да биде позлатена или посребрена (Т. 11: 2). Во тој контекст се движат и толкувањата на М. Алмалех (M. Almalech) за честото присуство на жолтата боја и позлатата на обувките на невестата или на девојката во предбрачниот период. Констатирани се во фолклорот на Албанија, Бугарија, Швајцарија, а веројатно и во Украина, при што жолтата боја како нивно обележје се споменува и во изворите што се однесуваат на античка Грција и Рим. Оправдувањето за тоа овој автор го бара во жолтата и жолто-црвената (портокалова) боја како симбол на „култивираниот оган“ кој носи живот, и тоа ставени во контекст на мајчинската функција на невестата.²⁰

Повеќе примери покажуваат дека и во древна Грција обувката фигурирала не само како супститут на жената, туку и на нејзините гениталии, што покажува дека и во оваа, како и во други архаични култури, жената требало на мажот да му служи како „удобната обувка“ која добро ќе пасува на неговата „нога“ (Маразов 2009, 103). Таквото значење, на пример, го добива обувката на Елена Тројанска при што, како што веќе видовме, губењето на нејзината сандала се изедначувало со губењето на девственоста (Маразов 2009, 103; Маразов 2011, 292). Со ова значење би можеле да се поврзат и крилестите обувки, ако се земе предвид дека во старогрчкиот јазик срамните усни се нарекувале „крила на нимфата“ (Маразов, 2009, 110, 111). На оваа идентификација може да се должи и древнотројанскиот обичај, клиентите да ги удираат хетерите со сандала ако не се задоволни од

¹⁹ За златото како симбол на оностраното: Маразов 1999; кај К. Шапкарев (под бр. 231) се споменува едно митско дејствие во кое златниот чевел на момата, по паѓањето во вода, се претвора во „голема светлина“ (Маразов 2009, 101, 102).

²⁰ Almalech 1994, 145, 149. Во Михајловградско (Бугарија) со позлата се украсувал десниот чевел на невестата (Узенева 1999, 152). Едниот од трите пара кожени обувки пронајдени во горенаведениот богат женски гроб од Ѓанов Дол во Конче (Т. 7: 3) беа особено луксузни, изработени од светла (најверојатно жолта?) кожа, украсени со орнаменти од златна фолија (Nacev and Sekulov 2016, 96).

нивните услуги, особено ако се земе предвид дека во древните култури чинот на обредно тепање на жените носел значење на коитус, т.е. нивно оплодување. Еротската димензија на оваа постапка уште појасно ја покажува еден друг, наводно реален, настан кој се случил во древна Грција. Се работи за делфиската девојка Харила која се обесила (со својот девствен појас) откако еден цар ја удрил со својата обувка. На таков кобен чин таа се решила затоа што не можела да го поднесе сексуалното понижување што го предизвикала ваквата негова постапка.²¹

Ако е обувката, и тоа особено женската, еквивалент на вулвата, тогаш сексуална конотација добива не само нејзиното обување, туку и земањето мерка за обувки, како и самиот чин на нивна изработка. При тоа, чевларот, како оној што ја зема мерката за обувки и оној што ги произведува, добива предзнак на парадигматичен, т.е. ексклузивен маж и љубовник (Маразов, 2009, 102, 103; Samter 1911, 201, 202).

Врз основа на изнесените примери може да се заклучи дека во разни култури постоело посредно или директно поврзување на обувките со продолжувањето на родот, сферите на плодноста и нивно изедначување со вулвата. Токму поради тоа, овие предмети заземале важно место во обредите на иницијација на девојките, свадбените церемонии, магиските постапки поврзани со раѓањето, па дури и со постапките на прифаќање и усвојување на детето.

Поопшти симболички значења на обувката

Во претходните поглавја беа претставени примарните значења на обувките што произлегуваат од нивните реални обележја, т.е. формата, изгледот, материјалот и функциите, т.е. делот од телото за кој се наменети. Со текот на времето овие предмети ќе добијат и други значења (од една страна поопшти, но од друга и поконкретни) што се темелат врз претходните, т.е. произлегуваат од погорепретставените семиотички концепти. Во наредните поглавја, преку примери и анализи, ќе ги претставиме овие значења.

Плодност, богатство, изобилство

Овие значења произлегуваат од идентификациите на обувката со неколкуте погорепретставени елементи што митската свест ги смета за извори, т.е. генератори на плодноста, богатството и изобилството: гениталиите, нозете, земјата, жената и мажот. На многуте примери споменати во претходните поглавја можат да им се додадат уште неколку кои експлицитно или имплицитно упатуваат на релациите меѓу обувките и посочените категории.

Во Србија, кога *полазникот* (полазник/полажајник – ритуален гостин кој прв ја посетува куќата во зимските празници) ќе дојдел во куќата, домаќинката му го собувала десниот опинок, го закачувала високо на сид или на некаков стап, пожелувајќи толку високо да порасне нејзиниот коноп (Виноградова и Толстая 2004, 479). Во истиот ареал, по Бадниковата вечера, сите членови на семејството, пред спиење (заедно) ги собувале обувките, верувајќи дека тоа ќе придонесе подеднакво добро да никнат сите посеви (Раденковиќ 1996, 21). Кај Белорусите се сметало дека горењето на старите обувки во печка

²¹ Маразов 2003, 359; Маразов 2009, 103; Маразов 2011, 301; разни толкувања: Samter 1911, 197; за обредното тепање на жените: Чаусидис 2015, 78, 79.

за печење леб ќе предизвика подобро печење на лебовите, но во Карпатскиот Регион овој чин се сметал за непожелен (Виноградова и Толстая 2004, 478).

Доминација / потчинетост

Видовме дека стапувањето со нога на едниот сопружник (или претендент) врз стапалото или обувката на другиот, освен сексуалната конотација, носело и значење на некаква доминација врз него (**Т. 10: 1; Т. 12: 4**). Оваа категорија е сосем експлицитно изразена во следниот обичај забележан во некои области на Русија. Таму, новите обувки на невестата ѝ се подавале на чинија, по што таа морала да ги стави на глава како знак на потчинетост кон сопругот. Истото значење го одразува и споменатиот пример при кој невестата, во едната од обувките на својот сопруг наоѓала камшик (Виноградова и Толстая 2004, 476, 477). Кај Источните Словени постоеле обичаи при кои невестата, пред првата брачна ноќ, требало да ги собуе обувките на младоженецот, како знак за подготвеноста да му биде потчинета и покорна. Кај Јужните Словени, и пошироко на Балканот, бил широко распространет обичајот младата невеста да му ги собува обувките на свекорот, на некој друг повозрасен машки член од неговото семејство или на гостите (Виноградова и Толстая 2004, 477).

Неспареност – спареност

Во претходните пасуси веќе наведовме неколку примери во кои парот обувки се зема како предлошка на брачната врска, при што едната, имплицитно, би требало да ја претставува невестата додека другата – нејзиниот сопруг. Во антиката, обуеноста во една обувка го означувала лиминалниот карактер на нејзиниот носител (или на конкретното дејство во кое е вклучен). Таквиот карактер можел да се однесува на неговиот социјален, т.е. општествен статус или на неговата флукуирачка припадност и на „овој“ и на „оној свет“, или пак ниту на едниот ниту на другиот свет. Карактеристична е за младите луѓе, особено за младите жени, и тоа како ознака на нивната нестабилна социјална состојба, односно за преминот од виргиналниот (девојка, девица) кон матроналниот статус (сопруга, мајка) но, исто така, и фактичкиот просторен премин од семејството и куќата на своите родители во семејството на сопругот (Маразов 1999, 259–262).

Најпопуларна и општопозната парадигма на ова значење на обувките, со посебен акцент на оние на девојката, се секако обувките на Пепелашка, кои во приказната се клучниот фактор што ќе доведе до нејзиното венчавање (**Т. 11: 6**) (Маразов 2003, 359; Маразов 2009, 102, 103). Нема сомнение дека се работи за разубавена мелодраматична верзија на некој многу стар мотив, на што упатуваат и некои конкретни поархаични примери. Еден од нив е митот наведен кај Хигин (2.16.2) за кражбата на влечката на Афродита од страна на орелот на Зевс, додека таа се капела во реката Ахелој. На крајот, божицата ќе се најде во ситуација да го отстапи своето тело за да ја врати назад, и тоа пред Хермес кој, инаку, отсекогаш горел од страст по неа. Слично дејство е претставено и кај Страбон (17.1.33), во митот за египетската девојка Родопис чијашто сандала ќе биде украдена од еден орел и спуштена на колената на фараонот. Тој потоа, според обувката, ќе ја пронајде девојката и ќе се ожени со неа (Маразов 2011, 293). Во истата брачно-еротска сфера може да се вклучи и митот за борбата на Персеј со Медуза, ако се земе предвид дека при тоа јунакот бил обуен во една обувка (Clamer 1985, 55) и дека во неговиот напад со меч кон неа е всушност кодиран коитусот меѓу двата лика (Чаусидис 2015, 78).

Во јужнословенскиот фолклор можат да се најдат бројни примери во чија основа се наоѓа релацијата *спарени обувки – брак*. Особено експлицитно е претставена во обичајот, забележан во Македонија, според кој „нечесната невеста“, која за време на првата брачна ноќ се покажало дека не е девица, била истерувана од свадбата „полуобуена“, т.е. со едната боса и другата обуена нога, што на симболичко ниво го кодира нејзиното враќање во претходниот статус на девојка, т.е. „*неспарена*“. На истата концепција припаѓа и веќенаведеното верување дека ако некоја девојка легне да спие обуена само во една обувка, ќе го сонува момчето што ќе ја запроси, и тоа како ѝ ја собува (другата) обувка. Иако не во толку доследна форма, трагите на овој однос можат да се препознаат и во магиската постапка забележана во Србија при која, за да ја врати љубовта на својот сопруг, жената земала некој негов стар опинок и долго време го варела во котел, повторувајќи ја реченицата *како што овој опинок се мачи и се вари, така и мојот маж нека страда по мене* (Виноградова и Толстая 2004, 477).

Во разни региони била распространета забраната да се оди полуобуен, т.е. со една обуена и една боса нога. Во Србија се верувало дека тоа ќе доведе до губење на партнерот, а кај Источните Словени – до губење на родителите, при што отсуството на левата обувка ќе предизвика смрт на мајката, додека на десната – на таткото (Виноградова и Толстая 2004, 479).

Веќе беа споменати античките примери кај кои обуеноста на одреден лик во една сандала (*monosandalos*) го определува неговиот лиминален статус, односно неговата нестабилна и нехармонична позиција – на работ меѓу девственоста и бракот (**Т. 10: 1**). Оттука, ова обележје може да ги следи и ликовите со брачен статус, но во моменти кога со своите постапки (неверност, прељуба) ги прекршуваат брачните правила и со тоа ја загрозуваат стабилноста на тој статус (Маразов 2009, 43; Маразов 2011, 299). Во една јужнословенска приказна нарушувањето или загрозеноста на оваа состојба е симболички прикажано преку змијата свиена во обувката на невестата (Маразов 2009, 101).

Во еден ерменски извор од V век (Мовсес Хоренаци), се споменува како ерменскиот цар Арташес I (189–160 години пр.н.е.), по стапувањето на власт, покрај со други драгоцен предмети, ги дарува своите најблиски придружници со „црвени обувки за една нога“. Ако се има предвид дека во оваа земја ваквите предмети биле знак на највисоко достоинство, забранети со смртна казна за обичните луѓе, тогаш овој дар добива статус на доделување на најголема почит што еден цар може да си ја дозволи, без при тоа да го загрози сопствениот владетелски статус (Оятева 1978, 91; Армаганян 1980, 146, 147).

Во претходните поглавја веќе беа споменати сцени во кои ликовите носат само една обувка. На сребрената фијала од Рогозен (Бугарија) е прикажана композиција во која Херакле го гази стапалото на девојката Ауге, која е гола и со една сандала, и тоа како знак на силувањето што ќе го изврши врз неа (Маразов, 1999, 259–262; Маразов 2009, 99). На некои апулиски сликани вази се прикажани ликови во една сандала. Во некои случаи се работи за девојка која седи покрај извор (*извор, чешма = лиминален т.е. критичен простор*), а на други – Ерос кој си ја врзува сандалата или вози брачна кочија со сандала само на левата нога (Маразов 2009, 99, 100). Еден камен релјеф од црквата Сен Сернин (Saint Sernin) во Тулуз (Toulouse, Франција), кој потекнува од XII век, покажува дека и во средниот век продолжува традицијата на прикажување фигури во една обувка, и тоа поради нивното симболичко значење (**Т. 8: 8**). Во овој случај се работи за две симетрично прикажани жени (веројатно персонификации), од кои обете носат по една обувка, при што едната во својот скут држи лав, додека другата овен (Begbeder 1988, 101, 102).

Во пишаните извори се забележани примери каде што неспареноста на обувките е насочена надвор од полово-брачниот живот, и тоа во сферата на имотот, финансиите и трговијата, што и не е толку необично, ако се земе предвид дека купувањето, т.е. отплатувањето, на невестата и нејзините обувки, иако со симболички предзнак, било важен дел од свадбените обреди. Во Израел е евидентиран обичај при кој, за да потврди било што пред некого, човекот требало да ја собуе својата обувка и да му ја даде. Постоел и обичај при кој, човек кој се откажал од исполнувањето на своите обврски пропишани според законот на левиратот, се казнувал преку јавно собување на обувката.²² Може да се претпостави дека и во овој случај неурамнотежениот статус што го сугерираат овие постапки се однесувал на обврските, т.е. на долгот на кој се обврзувал должникот. Би било логично, по подмирувањето на овие обврски, неговиот статус да се врати во рамнотежа, што би требало да биде верификувано со враќање назад на обувката. На слични постапки упатуваат и древните документи од архивата на градот Нузи (види натаму).

Инверзија на обувките

Оваа постапка може да се идентификува во следните примери од словенскиот фолклор. Во Србија, доколку во некое семејство не преживувале децата или се раѓале само девојчиња, требало да се смени кумот, или пак стариот да направи магиска постапка на инверзно обување на своите обувки, односно десната да ја навре на левото стапало а левата – на десното. Оваа постапка ја правел и оној што ќе се загубел во шума, со цел да го пронајде патот до дома (Виноградова и Толстая 2004, 479). Во првиот случај, во согласност со целта на обредот, промената на обувките може да се разбере како чин на магиска промена на идентитетот. Истата суштина стои и во основата на фразата типична за англискиот јазик „to be/to stand in someone else’s shoes“ („да бидеш/да се ставиш во чевлите на некој друг“), односно да бидеш, т.е. да се ставиш на местото на другиот (Ојтева 1978, 90). Вториот од примерите може да се разбере и како „промена на пристапот во барањето на целта“, во духот на следнава пословица: „Ако сакаш да го смениш својот животен пат – смени ги чевлите“. Посочениот концепт веројатно стои и во основата на митот за хетитската божица Анцили (Anzili, според некои толкувања бог) која, во една пригода, поради разгневеност, ги обува обратно своите обувки (но и другите елементи на облеката) како последица на што ќе дојде до промена, т.е. до инверзија на нејзината природа. Инверзија на обувките е констатирана и во богатото келтско погребување во Хохдорф (Hochdorf, Германија), веројатно направена за да му служат на покојникот на „оној свет“, во согласност со верувањето дека тој свет е целосно инверзен на овој (она што е тука скршено, таму е цело, она што е тука десно таму е лево) (Маразов 1999, 239–241; Попко 1983, 89; Bagley 2009, 222). Во аналогно дејствие е вклучен и хетитскиот бог Телипину (Telipinu), пред неговото симнување во подземјето што, како последица, ќе предизвика суша на земјата и неплодност на вегетацијата (Haentjens 2002, 174).

22 (Ruth. 7. 4):“... to confirm anything, a man would take off his shoe and give it to his neighbor; and this was the attestation in Israel. According to Deut. 25: 9 the removal of the shoe serves to disgrace publicly the man who has refused to discharge his obligation under the levirate law.” (Speiser 1940, 16).

Свое – туѓо

Обувките се главно предодредени за движење надвор поради што, во рамките на традиционалните култури, преовладувало нивното собување пред да се влезе во домот. Врз основа на ваквиот статус, обувката добива важно место во рамките на опозицијата *дом – свое – чисто : надвор – туѓо – нечисто*. Поради тие причини, во разни средини се забранувало влегување во домот и во сакралните објекти, како и реализирање на дејства со висок сакрален статус, со обувки на нозете. При тоа обувката се стекнала со обете значења, и тоа врз основа на тоа дали го носи предзнакот *свое* (припаѓа на нашата заедница) или *туѓо* (припаѓа на туѓа заедница). Се смета дека задолжителното дарување на невестата со нови обувки, меѓу другото има за цел преку отфрлањето на старите обувки (кои припаѓаат на нејзиниот дотогашен род), и облекувањето на новите (добиени од новиот род во кој влегува) да се реализира нејзиното асимилирање во него. Важноста на овој чин најдобро ја илустрираат обичаите поврзани со конечниот договор меѓу родителите за стапување во брак меѓу нивните деца кој во јужна Бугарија се нарекувал „сечене обуца“ (сечење на обувките) или „сечене на свадба“ (сечење на свадбата). Се состоел во дарување на идната невеста, од страна на фамилијата на младоженецот, со нови обувки (и други дарови) кои од тој момент таа требало да започне да ги носи. Оваа церемонија на преобување на невестата често се реализирала за време на самата свадба (Виноградова и Толстая 2004, 476). Како што видовме, во Војводина се верувало дека металните пари ставени во обувката на невестата, покрај другото, се предуслов и за „добриот прием“ на невестата во новото семејство (Марковиќ 2017, 92, 93).

Освен како симбол на колективниот, т.е. семејниот и родовски идентитет, обувките го одразувале и личниот, т.е. индивидуалниот идентитет на нивниот сопственик. Таквата симболика се должи на тоа што со подолготрајно носење тие добиваат специфичен облик, приспособувајќи се на формата на стапалото на сопственикот, начинот на кој оди, како ги врзува и ги одржува. Поради тоа, секој може лесно да ги препознае сопствените обувки, и тоа на визуелно ниво, според специфичниот мирис и особено според тоа дали соодветствуваат на неговото стапало инакинот на одењето. Овој индивидуален карактер на обувките е толку неповторлив што луѓето нив ги доживуваат како телесни органи и носители на нивниот личен идентитет.²³

Во архаичните општества во кои постоеле елементи на тотемизам, т.е. почитување на одредени животникако митски родоначалници, носењето облека, освен практичните функции, имало и карактер на метаморфоза, т.е. идентификација со тотемот. Поради тоа и одделните елементи на облеката се изработувале од кожата, т.е. крзното на соодветниот дел од телото на конкретно животно. Во тој контекст, обувките се правеле од кожата на нозете на определеното животно, па дури и од соодветната страна – од левата нога за левата обука, а од десната нога – за десната. Некои примери покажуваат дека обувките носеле таков карактер и во средновековна Европа. Во два старонорвешки пишани документи од XIII век се опишува ритуалот на посинување за време на кој, покрај другите постапки, усвоениот син морал „да стапне“ во обука, т.е. да обеуе единична (десна) обука, специјално изработена за таа пригода, и тоа од кожа одрана од десната задна нога на тригодишно бикче кое пред тоа било жртвувано за истата таа церемонија. Потоа таа обука ја обувал и таткото, држејќи ги враце своите полнолетни синови, а по него и неговите полнолетни синови или, ако ги немал, другите негови наследници. На крајот, посинуваниот седнувал на колената на сведоците (припадници на истиот род), присут-

23 За обувките како дел од телото на носителот и негов еквивалент: Samter 1911, 205, 206.

ни на обредот и оттогаш се сметал за член на дадениот род поради што, меѓу другото, имал право да ги носи и обувките специфични за тој род. Се смета дека во основата на овој обред стои чинот на магиско воведување на посинетиот во тотемниот род на неговиот нов татко (Ојтева 1978, 87–90). Врз основа на овој обред, станува уште поочевидна аналогната улога на посочените свадбени постапки што се состоеле во дарување на невестата со нови обувки.

Движење, патување

Акцентирањето на обувките на невестата во балканските свадбени обреди М. Алмалех (M. Almalech) го оправдува со нивното толкување како акт на симболички премин што подразбира некакво движење, т.е. патување. Како парадигматичен пример ги зема златните сандали на Хермес што му обезбедуваат движење по земја и по море, и тоа со брзина на ветрот, притоа без зад себе да остават видливи траги (Almalech 1994, 145, 149). Јасно е дека нивната основна натприродна моќ се состоела во пренесувањето на овој бог низ трите зони на вселената, насочена кон остварувањето на неговата главна функција на бог-медијатор. Можеби токму подвижноста, т.е. динамичноста, е главната заедничка точка која, според овој истражувач, ги поврзува жолтите обувки на невестата и златните обувки на Хермес (Almalech 1994, 149, 150; Clamer 1985, 55). Во овој контекст може да се оправда фолклорниот мотив во кој момините чевли летаат на небо, и тоа како симболичка слика на нејзиниот претстоен социјален премин.²⁴ Во Турција, кога морнар, го напушта бродот, екипажот фрла по него со стара обувка или со некои други стари предмети (Samter 1911, 198).

Ова значење дава можност за уште едно толкување на садовите-обувки, особено оние кај кои реципиентот е дополнет не со една туку со две нозе и при тоа е издвоен од нив како засебен елемент (Т. 6: 3; Т. 12: 1–3, 5). Во тој случај, нозете не го застапуваат „женското значење“ (како резервоар, т.е. реципиент), туку машкото – како симбол на динамиката, т.е. факторот кој материјата содржана во него (или категоријата што таа ја симболизира) ја пренесува од едно на друго место. Во тој контекст би можел да сеprotолкува необичниот енеолитски сад од Тисалик-Саркад (Tiszalúc-Sarkad, Унгарија), на чиј централно поставен реципиент се надоврзуваат четирите обувки ориентирани кон сите четири страни (Т. 2: 4). Сметаме дека во овој случај тие би можеле да ја означуваат желбата за симболично, т.е. магиско дисперзирање низиот простор на она што во него се наоѓало.

Патувањето на оној свет

Во некои региони постоеле забрани покојникот да се погребе бос, т.е. без обувки, со евентуален исклучок на децата, другите помлади покојници и на оние за кои се сметало дека се занимавале со вештерство. Некаде се потенцирала потребата тој да се обуе во нови обувки, сметајќи дека подолго ќе му траат за време на патувањето и престојот на „оној свет“. Важноста на овој услов најдобро ја покажуваат примерите кога неговите роднини, откако сонувале како покојникот се жали дека бил погребан необуен, го надоместувале пропустот преку дарување обувки на сиромаси, па дури и со негова ексхумација и обување. Кај Источните Словени, за празникот Вознесение, се подготвувале лепчиња

²⁴ Маразов 2009, 110, 111; на посочените значења (движење, премин, излез) укажале и некои од истражувачите на садовите-обувки: Bagley 2009, 230; Ионе 1953, 58.

и палачинки кои се нарекувале „христовы“ или „божьи онучи“ (онучи – ленти со кои се обвивале потколениците), за кои се верувало дека ќе му го олеснат на Христос патот до небото. Во овој контекст можеби треба да се разбере и обичајот, во случај на тешка, т.е. бавна смрт, на оној што умираше да му се даде да се напије вода од стара обувка (Виноградова и Толстая 2004, 477, 478).

Оваа концепција е најјасно акцентирана во волшебните приказни, и тоа преку мотивот во кој помошникот му подарува на главниот лик необични (екстремно издржливи) обувки што ќе му обезбедат успешно да допатува на „оној свет“. Може да се работи за железни, „глинени“ (керамички), „вечни“ или „брзоодни“ обувки, или пак за поголем број („сто пара“) обувки. Видовме дека во тој контекст се толкува екстремно дебелиот фон на обувките прикажани кај античките лекити и ламби (Т. 7: 5, 6, 9). Во Украина, но и во други региони, се евидентирани и обратни обичаи според кои покојникот не треба да се обува во тешки обувки оковани со железни клинци, туку во лесни и меки, за да му биде полесно движењето на „оној свет“.²⁵

Постојат и обратни концепти во согласност со кои покојниците, пред погребувањето, требало да се обуваат само во чорапи, покривки обувки или во влечки, со што би се отежнало или би се спречило нивното евентуално враќање назад на „овој свет“ или во домот во кој живееле. Постојат индикации дека во минатото Словените ги погребувале своите покојници боси (Кабакова 2001, 255). Во Западна Украина, ако вдовицата сакала да го спречи доаѓањето кај неа на починатиот сопруг, таа требало да најде пар стари обувки, со левата да зацрпи вода од река и трипати да ја истури зад себе велејќи: „како што мене не ми треба оваа обувка, така и тебе не ти треба да ми доаѓаш“ (Виноградова и Толстая 2004, 478).

Обичаи на приложување обувки покрај покојникот се констатирани во разни делови на светот: Индија, Африка, Естонија и Ирска. Кај Германците постоел обичај, за нозете на покојникот да се врзе специјална обувка нарекувана „мртов чевел“ (Totenschuh) поради што, во некои региони, со истиот назив се нарекувала и погребната гозба (Samter 1911, 207). Видовме и бројни примери од древногрчката и другите антички култури кои укажуваат на важното место на обувките во погребните обреди и верувања, поради што тие биле речиси задолжителен прилог во гробовите.

На островот Тенедос (Tenedos), во древна Грција, при принесувањето на жртвено тело во чест на Дионис, на нозете на животното се обувале чизми, веројатно за да се заокружи неговиот карактер на епифанија на самиот бог, кој често бил прикажуван како бик. При тоа, конкретниот обред го добивал значењето на симболично повторување на неговото циклично жртвување, и тоа како предуслов за повторно воскреснување (Hoti 1993, 57; Чаусидис 2017, 701). Во тој контекст, чизмите обуени на нозете на жртвуваниот бог-теле најверојатно требало да го означат и обезбедат неговото успешно патување на „оној свет“.

Во овој контекст може да се разбере и присуството на златни и сребрени облоги на основата (веројатно кожна) на обувките приложени во богатите гробови од Требениште и Горна Порта (Охрид и околината, VI–V век пр.н.е.). При тоа, присуството на златото може да се оправда на два начина – како еквивалент на издржливите метални обувки,

²⁵ Prop 1990, 79–83; Виноградова и Толстая 2004, 478. Во едно средновековно масовно погребување од Кулевча (Кулевча кај Шумен, Бугарија) едниот од 25-темина млади покојници бил обуен во една „железна чизма“, поточно чизма обложена со мрежа (панцир) од железни алки (Овчаров 2001, 244).

а можеби поверојатно, и како материјал кој со својата нагласена симболичност (сакралност, оностраност) ќе ја обезбеди или стимулира медијацијата на покојникот меѓу „овој“ и „оној свет“ (Маразов 1999, 230, 231, 238). Во прилог на тоа можат да се земат и спомнатите златни сандали на Хермес, кои на овој бог му го обезбедуваат истото – лесен премин низ зоните на вселената.

А. М. Е. Хаентјенс смета дека присуството на керамички обувки во геометриските гробови во Грција можеле да имаат погребна симболика, односно биле таму оставани за да го обезбедат патувањето на покојникот кон „оној свет“ (Т. 4: 1–3, 6). Тој ја испитува можноста, древните Грци да го презеле овој обичај од хетитската аристократија која приложувала во гробовите садови во вид на обувки со надеж дека боговите на подземјето нив ќе ги прифатат како подарок па, како благодарност за тоа, ќе го штитат умрениот (Т. 6: 4, 6–8). Но, тоа не дава објаснување зошто ваквите предмети, во Грција, никогаш не се присутни во гробови на мажи и на момчиња (Haentjens 2002, 179).

Генералната поврзаност на обувките со патувањето ја одразува веќе посочениот обичај, особено распространет во Средна и Западна Европа, при нечие тргнување на пат, кон него да се фрли стара обувка којашто нему му припаѓала. Истата постапка се правела и во рамките на свадбените ритуали, бидејќи младоженците се навистина „патници“ кои на просторно ниво преминуваат од еден во друг дом, додека на симболично – од еден во друг социјален статус.²⁶

Можни се разни толкувања на туканаведените традиции, без разлика дали се поврзани со погребните сфери или воопшто со патувањето. Сепак, се чини дека во нивната основа стојат принципите на хомеопатската магија според кои успешноста на патувањето се обезбедува преку фактичкото или симболично присуство на обувката, и тоа како дел на семиотичката релација *обувка – нога – движење – патување*. Сепак, тука не треба да се исклучат и другите значења на обувката, и тоа апотропејската (заштита на патникот, т.е. покојникот) и стимулативната (снабдување со виталната сила содржана во обувката која ќе му обезбеди пристигнување до целта и воскреснување).

Концептот на премин, т.е. движење (во конкретниот случај на невестата), и тоа на социјално и на фактичко ниво можеби стои во следнава постапка забележана кај Власите од Македонија. Во среда, по свадбата, невестата, придружена од неколку жени и музичари, оди на извор каде што полни вода. Потоа го мачка изворот со масло (*beschmiert sie die Quelle mit der von ihr mitgebrachten Butter*) и, напуштајќи го местото, фрла покрај него неколку монети и остава рало влечки (*Samter 1911, 202*). Во овој контекст водата би можела да го носи значењето на граница, т.е. место на премин, додека влечките – еквивалент на самата невеста.

Хтонско и демонско

Бројни фолклорни традиции јасно ја покажуваат поврзаноста на обувките со сферите на хтонското и демонското. Таквиот карактер може да се оправда со некои од претставените базични значења на обувката: *обувки – нозе – долу – земја* и *обувки – шупливо – вулва/матка*.

²⁶ Д. К. Зеленин смета дека зад овие постапки, и повеќето други во кои се вклучени стари опинци од кора, стои култот на покојниците; Зеленин 1913, 1, 2, 11–16; Виноградова и Толстая 2004, 478.

Во Русија бил распространет обичајот, при преселба во нова куќа станарите, влегувајќи за последен пат во старата куќа, да внесат во неа стара обувка и да го поканат домашниот демон („домовој“) да влезе во неа. Потоа таа обувка ја пренесувале во новата куќа, верувајќи дека на тој начин и него ќе го преселат во новиот дом. Во стара обувка фрлена во бавчата, се фаќал и злиот демон „дивожена“ која, според верувањата, ги заменува деца. Се сметало дека таа ќе биде фатена во обувката затоа што во неа ќе ги пикне обете нозе, па поради тоа нема да може да избега. Постоеле верувања дека изработката на обувки им е омилена дејност на некои демонски ликови, како на пример на полскиот воден демон („польскогo водяногo“) (Виноградова и Толстая 2004,479).

Постоеле забрани, стари обувки да се чуваат дома и тоа поради верувањето дека тоа ќе доведе до кавги во домот или ќе ги привлече „нечистите сили“. Во Полска се сметало дека сонувањето стари обувки предвестува несреќа, па дури и смрт (Виноградова и Толстая 2004, 478). Кај Чувашиите и Финците во Русија, можат да се забележат јасни релации меѓу старите опинци и култот на мртвите (Зеленин 1913, 8–10).

Б. А. Успенскиј смета дека источнословенските традиции на обесување стари опинци покрај објектите наменети за добитокот, како и нивните релации со покојниците, укажуваат на поврзаноста на овие постапки со сферите на дејствување на Волос/Велес – словенскиот htonски бог и бог на добитокот („скотъего бога“) (Успенский 1982,151).

Апотропеон

Во словенскиот фоклор се забележани бројни постапки и верувања каде што во прв план е ставена апотропејската функција на обувките, и тоа на обичните или, прилично често, на старите и износени.

Во Русија бил мошне распространет обичајот стари опинци изработени од кора („лапти“) да се поставуваат (единично или групирани по десетици) пред куќата, во бавчата и особено на или околу објектите за чување живина и добиток. Обично се надеувале на високи стапови забиени во земја или се обесувале под стреите, и тоа со цел одвраќање на лошиот поглед, т.е. урок, и разни несреќи од домашните животни, но и обезбедување на нивното здравје, раст и множење. Забележани се разни верувања во однос на механизмите од кои произлегувало ваквото нивно дејство. Според едни, тоа се должело на моќта на обувките злото да го задржат во себе („злото да остане во нив“) додека, според други – на моќта да го смилоствиват домашниот демон „домовој“. Слични верувања се забележани и во други региони како, на пример, Турција и Индија (Зеленин 1913, 3, 4, 6–10; Виноградова и Толстая 2004, 478; Рахно 2020).

Во Англија, при современите поправки и реставрации на стари куќи (главно од XVII–XIX век), се пронајдени бројни обувки, најчесто изветвени и износени, кои биле намерно депонирани и засидани во сидовите, подовите и оџаците. Недостапноста на овие места покажува дека тие биле тука ставени намерно, при градежни активности поврзани со изградбата или обновата на објектите. Согледани во овој контекст, станува сосем веројатно дека тоа било направено од апотропејски причини, поради заштита на куќата или станот од разни негативни фактори или поради стимулирање на позитивните (Рахно 2020).

Се сметало дека чадот од старите обувки, обично палени на некој празник, во обредните огнови или во домашното огниште, има апотропејска и прочистувачка моќ или,

конкретно, ги тера злите духови. Во Полска, кожни болести се лекувале преку кадење со запален ѓон од опинок или чевел. Во Украина човекот кој бил урочен, се миел со вода црпена со чизма. Во Босна, износен опинок се врзувал за опашката на крава како амајлија против урок. При излегувањето на тукушто венчаните младоженци од црква, на нив се фрлале стари обувки за да не бидат урочени (Виноградова и Толстая 2004, 478). Во Славонија, против чирови се баело со опинок донесен од буниште (Раденковиќ 1996, 21). Во Турција, младоженецот за време на свадбата бил опсипуван со стари обувки – како заштита од урок, додека во Константинопол, поради иста причина на куќата се закачувала стара обувка. Поради исти причини, аналогни постапки (или закачување обувки на стап) се практикувале и во Индија. Според германските народни верувања, невреме предизвикано од вештерки може да се прекине ако се фрли обувка (Samter 1911, 195, 196, 198).

Како што видовме, обувките се вклучени во магиските постапки поврзани со чинот на пораѓање. Наредниве примери укажуваат на нивното присуство и во постпородилниот период. Во разни делови на Индија по породувањето, близу родилката и новороденчето (под неа, покрај неа или нејзиниот кревет, под перничето на бебето, покрај вратата на просторијата) се оставале обувки (обични или стари), или пак некои други стари предмети, поради нејзина заштита и заштита на бебето од урок, терање на злите духови или ѓаволот. Во некои случаи, од тие причини, бабицата, во својата рака држела и нишала чевел или други предмети (Samter 1911, 199). Овие постапки можат да се оправдаат во контекст на апотропејската функција на обувките насочени кон заштитата на мајката и на новороденчето во овој период кој во речиси сите архаични култури бил сметан за критичен и поради тоа подложен на влијанијата на разни натприродни фактори со негативен предзнак.

Во некои случаи обувката, можела да послужи како амајлија не самата по себе туку во комбинација со друг елемент со апотропејско значење. На пример, во ситуација кога не можел да се избегне контакт со покојник кој е инаку недозволен, човекот кој тоа го прави требало да стави во својата обувка „црвени“ (бакарни) монети (Кабакова 2001, 199). Во овој случај, тие се главниот фактор на заштита (поради верувањето дека „нечистата сила“ се плаши од метал), додека обувката го носи значењето на реципиент или можеби симболички еквивалент на човекот. Истиот концепт може да стои и зад посочените свадбени обреди во кои метални пари се ставале во обувката на невестата, или пак лук – парадигматичниот апотропеон за терање на „нечистата сила“.

* * *

На крајот, по деталното претставување на компаративниот материјал, семиотичките анализи и екстракцијата на симболичките значења на обувките, би требало да следи имплементирањето на добиените сознанија во толкувањето на основниот предмет на нашево истражување – предисториските садови во вид на обувки. Но, по долги двоумења, се решивме во овој труд да не ја спроведеме оваа операција, и тоа од следниве причини: првата е што овој труд беше насочен кон овие предмети како глобален феномен, а не кон значењето на кои било од претставените конкретни наоди; втората е што оваа постапка би имала рутински и чисто технички карактер, кој е прилично очевиден и не мора експлицитно да се декларира. Вистинското негово имплементирање во толкувањето на секој одделен археолошки предмет би барало многу простор и бројни други факти поврзани со него, што го надминува карактерот на овој труд. При тоа, сметаме дека една таква постапка би можела непотребно да ги насочи идните интерпретации на конкрет-

ните наоди во некакви потесни сфери кон кои има предиспозиции и афинитети авторот на ова истражување. Поради овие причини, заклучивме дека е подобро овој труд да го задржи форматот на „водич кон потенцијалните решенија“, додека посоченото имплементирање самите да го реализираат неговите идни корисници, и тоа во согласност со своите согледувања, конкретните предмети на кои сакаат нив да ги применат и врз основа на дополнителната компаративна граѓа до која самите ќе дојдат, а која во овој труд е далеку од исцрпена.

Библиографија

кирилична

Агапкина, А. Т. 1999. Заметки из области народной антропологии. *Кодови словенских култура (делови тела) 4*: 80–88.

Армаганян, А. С. 1980. Царь жалует тебе красную обувь для одной ноги. *Наука и жизнь* 1980/ No 2: 146–149.

Бјелетић, М. 1999. Кост и кости (делови тела као ознаке сродности). *Кодови словенских култура (делови тела) 4*: 48–67.

Босић, М. 1991. Главни елементи свадбених обичаја срба у Војводини. *Гласник етнографског музеја у Београду* 54–55: 185–201.

Бушкевич, С. П. 1995. Босой. Во Толстой, Н. И. (уред.), *Славянские древности (Этнолингвистический словарь)*, Том 1: 240–241. Москва: Международные отношения.

Відейко, М. Ю. и Бурдо, Н. Б. 2004. (уред.). *Енциклопедія Трипільської Цивілізації*, Том 1–2. Київ: Міністерство культури і мистецтв України, Державне підприємство Книжкова палата України ім. Івана Федорова, Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, Корпорація “Індустріальна спілка Донбасу”, ЗАТ “Петроімпекс”.

Виноградова, Л. Н. и Толстая, С. М. 2004. Обувь. Во Толстой, Н. И. (уред.), *Славянские древности (Этнолингвистический словарь)* Том 3: 475–479. Москва: Международные отношения.

Гимбутас, М. 2006. *Цивилизация Великой Биогини: мир Древней Европы*. Москва: ПОССПЭН.

Гура, А. 1995. Брачная ночь. Во Толстой, Н. И. (уред.), *Славянские древности (Этнолингвистический словарь)* Том 1: 257–261. Москва: Международные отношения.

Дуев, Р. 2010. *Севс и Дионис: раѓање на античките верувања и култови*. Скопје: Силсонс.

Зеленин, Д. К. 1913. Русские народные обряды со староя обувью. *Жива старина* 1913, кн 1–2: 1–14.

Ионе Г. И. 1953. Глиняные сосуды-сапожки из Мингечаура. *Материальная культура Азербайджана* III: 36–60.

Иорданский, В. Б. 1981. *Звери, люди, боги – очерки африканской мифологии*. Москва: Издательство „Наука“.

Кабакова, Г. И. 2001. *Антропология женского тела в славянской традиции*. Москва: Ладомир.

Крунић, С. 2005. Светильке у облику стопала: симбол Сераписа. *Гласник археолошког друштва* 21: 149–160.

Левкиевская, Е. Е. 2004. Куринный бог. Во Толстой, Н. И. (уред.), *Славянские древности (Этнолингвистический словарь)* Том 3: 59–60. Москва: Международные отношения.

Маразов, И. 1994. *Митология на Траките*. София: ИК Секор.

Маразов, И. 1999. *Митология на златото*. София: Христо Ботев.

- Маразов, И. 2000. Маската Баубо в балкански контекст. *Български фолкор* 2000/4: 9–30.
- Маразов, И. 2003. *Художествени модели на древността*. Софија: Нов български универзитет.
- Маразов, И. 2006. Богинята Атина в царската идеологија на древна Тракија. *Проблеми и изследва-
ния на тракийската култура* Том I: 38–73.
- Маразов, И. 2009. *Хубавата Елена между Троя и Тракија*. Софија: Издателство Захарий Стоянов.
- Маразов, И. 2011. *Мистериите на Кабирите в Тракија*. Софија: Издателство Захарий Стоянов.
- Марковиќ, Д. 2017. *Српски свадбени обичаји у Војводини*. Нови Сад: Музеј града Новог Сада.
- Наумов, Г. 2006. Садот, печката и куката во симболичка релација со матката и жената (неолитски предлошки и етнографски импликации). *Studia mythologica Slavica* 9: 59–95.
- Онианс, Р. 1999. *На коленях богов*. Москва: Прогресс-Традиция. (R. V. Onians 1954. *The Origin of European thought about the body, the mind, the soul, the world, time and fate: new interpretations of Greek, Roman and kindred evidence also of some basic Jewish and Christian beliefs*. Cambridge: Cambridge University Press)
- Овчаров, Д. 2001. *Прабългарската религија – происход и същност*. Софија: Гуторанов и син.
- Оятева, Е. И. 1978. О семантикеритуалногo башмака. *Археологическият сборник на Государственото Эрмитажа, Вып. 19*: 86–92.
- Пешиќ, Д. 2004. (ред.), *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Попко, М. 1983. *Митологија на хетска Анатолија*. Софија: Български художник.
- Раденковиќ, Љ. 1996. *Симболика света у народној магији Јужник Словена*. Ниш: Просвета, Београд: Балканолошки институт Српске академија наука и уметности.
- Рахно, К. 2020. Крыша дома как защита от ведъм и колдунов в традиционной культуре. *Красный круг: традиционное ведовство, язычество и мистицизм в современном мире. Альманах, Выпуск I*: 11–32.
- Срејовиќ, Д. и Цермановиќ, А. 1987. *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Успенский, Б. А. 1982. *Филологические разыскания в области славянских древностей*. Москва: Издательство Московского университета.
- Узенева, Е. С. 1999. „Бъчва без дно ...“ (К символике девствености в болгарском свадебном обряде). *Кодови словенских култура 4 (делови тела)*: 145–157.
- Чаусидис, Н. 1994. *Митските слики на Јужните Словени*. Скопје: Мисла.
- Чаусидис, Н. 2005. *Космолошки слики (симболизација и митологизација на космосот во ликовниот медиум) Том I – II* (Summary: N. Čausidis, *Cosmological Images. Symbolisation and Mythologisation of the Cosmos in the Pictorial Medium*). Скопје: Никос Чаусидис.

Чаусидис, Н. 2015. Хиерогамија и њене ликовне претставе у древним и архаичним културама. Во Жунић, Д. (уред.), *Традиционална естетска култура V (Ерос)*: 44–109. Ниш: Центар за научна истраживања САНУ, Универзитета у Нишу.

Чаусидис, Н. 2017. *Македонските бронзи и митологијата и религијата на железнодобните заедници од Средниот Балкан* (електронско издание) (Summary: N. Chausidis, Macedonian bronzes and the religion and mythology of Iron Age communities in the Central Balkans). Скопје: Центар за истражување на предисторијата.

Чаусидис, Н. 2020. (во печат), Жена и ромб. По повод позата на нозете на Богородица во „Оплакувањето Христово“ од Нерези. *Фолклористика – часопис Удружења фолклориста Србије 2020/2*.

Шейко, I. M. 2017. Глиняни вироби у форми людска стопи в сандалиі з Ольвії. *Археологія і давня історія України* вип. 3 (24): 116–120.

Αδαμ-Βελενη, Ρ. 1997. Πλαστικόςηθμόςαπότις Πέτρες Φλώρινας. In *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, παράρτημα Μακεδονικών* 6: 1–6. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία μακεδονικών σπουδών.

латинична

Almalech, M. 1994. The Shoes of the Bridge. In Попова, М. (ed.), *Homo Balcanicus. Знаковост и културна идентичност*. 145–150. Софија: Нов Български Университет, Българско семиотическо дружество.

Azarpay, G. 1964. Two Urartian Boot-Shaped Vessels. *Artibus Asiae* 27, No. 1/2: 61–71.

Bagley, J. M. 2009. Ein Schuh ist ein Schuh ist ein Schuh? Überlegungen zur Interpretierbarkeit späthallstatt- und frühlatènezeitlicher Schuhdarstellungen nördlich der Alpen. In Bagley, J. M.; Eggl, Ch.; Neumann, D. and Schefzik, M. (eds.), *Festschrift für Prof. Dr. Amei Lang zum 65. Geburtstag. Studia Honoraria*: 221–235. Rahden.

Baitinger, H. 2007. Ein Schuhgefäß der Urnenfelderzeit vom Glauberg, Wetteraukreis (Hessen). *Germania* 85/1: 47–59.

Begbeder, O. 1988. *Simbolika*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Bitrakova Grozdanova, V. 2015. Les cultes orientaux dans la Haute Macédoine, leur survie et leur adoption au temps romain = За ориенталните верувања во Горна Македонија и нивното опстојување и прифаќање во римска доба. In Nikoloska, A. and Müskens, S. (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*: 35–86. Скопје: Macedonian Academy of Sciences and Arts, University of Leiden.

Champagne 2020. Champagne Toests: The Strange History of Drinking Bubbly From Women's Shoes. *Vinepair* <<https://vinepair.com/articles/champagne-womens-shoes/>> (28.11.2020).

Clamer, C. 1985. Middle Bronze Age pottery boot from Tel Lachish. In Tubb, J. N. (ed.), *Palestine in the Bronze and Iron Ages: Papers in Honour of Olga Tufnell*: 50–56. London: Institute of Archaeology, University College London.

Conger, G. P. 1922. *Theories of Macrocosms and Microcosms in the History of Philosophy*. New York: Columbia University Press.

Chausidis, N. 2009. The Black Man in the Mythical Tradition of Macedonia. In Kulavkova, K. (ed.), *Interpretations, Vol. 3, Figures of Memory: Black Arab*: 73–104. Скопје: Macedonian Academy of Sciences and Arts.

Devereux, G. 1990. *Bauba – mitska vulva*. Zagreb: August Cesarec.

Drago, L. 1981. Un vaso a stivaletto di impasto da veio: considerazioni sui rapporti tra veio e bologna nell'VIII secolo. *Archeologia Classica*. Vol. 33: 55–77.

Drinking 2020. Drinking from shoes.

In *Wikipedia the free encyclopedia*

<https://en.wikipedia.org/wiki/Drinking_from_shoes> (11.12.2020).

Garašanin, M. 1979. Centralno-balkanska zona. In Benac, A. (ed.), *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom II (*Neolit*): 79–212. Sarajevo: Akademija nauke i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Getting Married 2020. *Getting Married. Wedding Customs. German Wedding Customs*

<<https://www.hamburg.com/residents/getting-married/11873636/customs/>> (28.11.2020).

Gorny and Mosch 2015. *Gorny and Mosch*. Giessener Münzhandlung GMBH, 235, Auktion, Kunst der Antike, 16. Dezember 2015.

Haentjens, A. M. E. 2002. Ritual Shoes in Early Greek Female Graves. *L'antiquité classique* Tome 71: 171–184.

Hoffmann, H. 1997. *Sotades. Symbols of Immortality on Greek Vases*. Oxford: Clarendon Press.

Hoti, M. 1993. *Prehistorijski korjeni nekih aspekata grčke religije* (ракопис од докторска дисертација). Zagreb: Filozofski fakultet.

How to celebrate 2020. How to celebrate a Russian Wedding: 8 of the weirdest traditions.

<https://www.rbth.com/arts/lifestyle/2017/07/06/how-to-celebrate-a-russian-wedding-8-of-the-weirdest-traditions_796830> (28.11.2020).

Χριστοδούλου, Π. 2011. ΠροτομήΣάραπισεφτερωτόπόδι. In S. Pingiatoglou, S. and Stephanidou Tiveriou Th. (eds.), *Νάματα. Τιμητικόςτόμοςγιατονκαθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*: 365–372. Thessaloniki: University Studio Press, Εκδόσεις Επιστημονικών Βιβλίων και Περιοδικών.

Hutinec, M. 2007. Vučedolska čizmica. Novi nalaz Vučedolske culture, *Nova akropola – filozofija – humanizam – kultura* 53: 44–46. Zagreb.

<<https://nova-akropola.com/wp-content/uploads/2014/11/NovaAkropola53.pdf>> (08.12.2020).

In Hungarian 2020. In Hungarian weddings, the groom drinks the celebratory toast from his bride's shoe.

<<http://ipfactly.com/hungarian-wedding-tradition/>> (28.11.2020).

Inca terracotta 2020. Inca terracotta foot vessel.

<<http://www.pauldegrande.com/antique/inca-terracotta-foot-vessel/>> (08.12.2020).

Kohle, M. 2013. Schuhgefäße der Bronze- und Eisenzeit – Überlegungen zur Funktion und Bedeutung. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift Jahrgang* 54, 1/2: 49–70.

Larrington, K. 1990. (translation) *The Poetic Edda*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Lazarovici, C.-M.; Lazarovici, G.-C. and Țurcanu, S. 2009. *Cucuteni. A great, Civilization of the Prehistoric World*. Iasi: “Moldova” National Museum Complex.

Marin, E. 2002. (ed.). *Longae Saloniae* T. I–II. Split: Arheološki muzej.

Melikian-Chirvani, A. S. 1997. The Iranian Wine Leg from Prehistory to Mongol Times. *Bulletin of the Asia Institute, New Series*, Vol. 11: 65–91.

Moche 2020. Moche Blackware Vessel – Foot Form.

In *Bidsquare.com*

<<https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/moche-blackware-vessel---foot-form-1134423>> (08.12.2020).

Müller-Karpe, H. 1980. *Handbuch der Vorgeschichte* IV. München: C. H. Beck.

Nacev, T. and Sekulov, V. P. 2016. The tumulus of the domina from Gaynov Dol. *Acta Musei Tiberiopolitani Vol. 1*: 85–100.

Naumov, G. 2015. Neolithic Bodies: Intramural Burials and Anthropomorphic Representations in the Republic of Macedonia. *Folia Archaeologica Balcanica* 3: 39–62. Skopje.

Oldest shoes 2015. Oldest shoes in the Balkans found in Macedonia. The oldest shoes in Macedonia and in the Balkans were found near the village Konche, Radovish region.

(Uploaded on Dec 10, 2009).

In *youtube.com* <<https://www.youtube.com/watch?v=35LDORrjeY0>> (06.12.2020).

Peruvian Pottery 2020. Peruvian Pottery - Lima, Peru (June 12–14, 2007). In *Thundercloudstudio*

<<http://www.thundercloudstudio.com/Travel/walkabout/peru/lima/ceramics.html>> (08.12.2020).

Prop, V. J. 1990. *Historijski korijeni bajke*. Sarajevo: Svjetlost.

Putney, A. 2020. Resonance in the Wari and Ica Cultures. Scripts of the Wari and the Ica Artifacts.

In *Humanresonance*

<<http://www.human-resonance.org/wari.html>> (08.12.2020).

Rișcuța, N. C.; Cristescu, C.; Barbu, I. L. and Tutilă, O. 2018. About a Footwear Shaped Vessel Discovered at Gothatea (Hunedoara County). In Ferencz, I. V.; O. Tutilă, O. and Rișcuța, N. C. (eds.), *Representations, Signs and Symbols*: 51–63. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Samter, E. 1911. *Geburt, Hochzeit und Tod: beiträge zur vergleichenden Volkskunde*. Leipzig: B. G. Teubner.

Santa Claus 2020. Santa Claus.

In *Wikipedia, the free encyclopedia*

<https://en.wikipedia.org/wiki/Santa_Claus> (06.12.2020).

Speiser, E. A. 1940. Of Shoes and Shekels. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 77: 15–20.

Traditions 2020. Traditions.

In *Olympic Holidays*

<<https://www.olympicholidays.com/weddings/traditions/>> (28.11.2020).

Weiß, C. 1995. Zur Typologie und Bedeutung attischer Schuh- und Sandalengefäße. *Nikephoros* 8: 19–40.

Young, R. S. 1949. Late Geometric Graves and a Seventh Century Well in the Agora. *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* Vol. 18, No.4, *American Excavations in the Atherian Agora: Thirty-Eighth Report*: 275–297.

Илустрации

Т. 1:

1. Доцно бронзено време, Cernătești, Романија (Rișcuța et al. 2018, 59, Fig.11: 1).
2. Бронзено време, Chotin II, Словачка (Kohle 2013, 61, Abb. 4: b).
- 3, 6, 9, 10, 11. Бронзено време, Békásmegyér, Будимпешта, Унгарија (Rișcuța et al. 2018, 59, Fig. 11: 7, 9–11, 13).
4. Бронзено време, Békásmegyér, Будимпешта, Унгарија (Baitinger 2007, 57, Abb. 8).
5. Kiertz, Opole, Полска (Baitinger 2007, 57, Abb. 8).
7. Железно време, Curtuiușeni, Романија (Bagley 2009, 227, Abb. 4: 3).
8. Железно време, Novo Mesto, Чешка (Bagley 2009, 227, Abb. 4: 1).

Т. 2:

1. Енеолит, Drăgușeni-Ostrov, Botoșani, Романија (Lazarovici et al 2009, 195, kat. 262).
2. Енеолит, Vučedol, Хрватска. <<https://twitter.com/IKopric/status/738983805147566080/photo/2>> (13.12.2020).
3. Железно време, Jikev, Чешка (National Museum Prague).
4. Енеолит, Tiszalúc-Sarkad, Унгарија <<https://mn.hu/en/exhibitions/east-west-frontier-history-people-hungarian-lands-400000-bc-804-ad/neolithic-and-copper>> (11.12.2020).
5. Енеолит, Ново Село, Ниш, Србија (Пешић 2004, 134, бр. 31).
6. Бронзено време, Békásmegyér, Будимпешта, Унгарија, <<https://www.pinterest.com/pin/202732420704657073/>> (17.12.2020).
- 7, 8. Gothatea, Hunedoara, Романија (Rișcuța et al. 2018, 56, Fig. 8; 62, Fig. 14).

Т. 3:

1. Vulci, Италија.
<<https://www.pinterest.com/pin/221028294190665668/>>(12.12.2020).
2. Приватна колекција, околу VII–VI век пр.н.е. <<https://www.pinterest.com/pin/513410426241714006/>> (12.12.2020).
3. Este, Nazari, Италија (Kohle 2013, 63, Abb. 5: a).
4. Сад (арибал) во вид на нога, древнохеленска култура, VI век пр.н.е. <<https://www.pinterest.com/pin/331155378835088995/>> (16.02.2020).
5. Via Savena, Bologna, Италија (Kohle 2013, 51, Abb. 1: a).
6. Spoleto, Италија (Kohle 2013, 63, Abb. 5: b).
7. Museo Nazionale di Villa Giulia, Италија (Drago 1981, Tav. XV).
8. Museo Archeologico, Фиренца, Италија (Drago 1981, Tav. XVIII).

Т. 4:

1. Геометриски период, Атина, Eleusis, Грција (Young 1949, Pl. 71).
2. Геометриски период, Атина, Agora, Грција. <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:AGM_Ancient_Greek_Pair_of_Terracotta_Boots.jpg> (12.12.2020).
3. Геометриски период, Атина, улица Agiou Dimitriou, Грција (Haentjens 2002, 175, Fig. 4).
4. Микенски период, Alyki-Glyphada, Грција (Kohle 2013, 61, Abb. 4: a).
5. Микенски период, Voula, Pikermi (National Museum, Атина), Грција. <<https://fineartamerica.com/featured/shoe-shaped-rhyton-andonis-katanos.html>> (12.12.2020).
6. Геометриски период, светилиште на Посејдон, Isthima, Грција. <<http://www.flickr.com/photos/7945858@N08/8199689314/>> (17.12.2020).
7. Микенски период, Микена, Грција.
<<http://users.stlcc.edu/mfuller/mycenae.html>> (17.12.2020).
8. Античка Грција, V век пр.н.е., British Museum (Haentjens 2002, 175, Fig. 6).

Т. 5:

1. Mingechaur, Азербејџан. <<http://masterpieces.asemus.museum/masterpiece/detail.nhn?objectId=11929>> (11.12.2020).
2. Mingechaur, Азербејџан (Azarpay 1964, Fig. 6).
3. Mingechaur, Азербејџан (Ионе 1953, 42, Т. IV).
4. Urartu, Ерменија, Ashmolean Museum, Oxford. <<https://www.flickr.com/photos/44124324682@N01/44451273505>> (13.12.2020).
5. Amlash Culture, Иран. <<https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/fine-amlash-greystone-boot-rhyton-1148448>> (12.12.2020).
6. Период Ashkani (околу 200 години пр.н.е.) Reza Abbasi Museum, Техеран, Иран. <<https://www.pinterest.com/pin/222928250277722867/>> (12.12.2020).
7. Karmir Blur, Urartu, Museum of History of Armenia, Ереван, Ерменија. <https://en.wikipedia.org/wiki/Art_of_Urartu#cite_note-mus2-9> (12.09.2015).
8. Ziwiye, Archaeological Museum, Техеран, Иран (Azarpay 1964, Fig. 3).
9. Muze-ye Melli-e, Иран (Melikian-Chirvani 1997, 79, Fig. 9).
10. Karmir Blur, Urartu, Museum of History of Armenia, Ереван, Ерменија (Azarpay 1964, Fig. 2).
11. Tell Lachish, Израел (Clamer 1985, 51, Fig. 1).

Т. 6:

1. Модел на обувка од керамика, Сумерска култура (Haentjens 2002, 178, Fig. 9).
2. Модел на обувки, Асирска култура (Müller-Karpe 1980, Taf. 103: 35).
3. Hasanlu, Иран (Azarpay 1964, Fig. 4).
4. Хетитска култура, Турција. <<https://www.pinterest.com/pin/658088564275506391/>> (12.12.2020).
5. Самарканд, Узбекистан, IX век н.е. (Melikian-Chirvani 1997, 84, Fig. 14).
6. Kayseri Archaeological Museum, Kayseri, Турција. <https://mcid.mcah.columbia.edu/record/1149_0809_102_044> (13.11.2020).
7. Кападокија, Турција (Azarpay 1964, Fig. 9).
8. Kültepe, Турција (Azarpay 1964, Fig. 8).

Т. 7:

1. Керамичка ламба, римски период, Salona, Сплит, Хрватска (Marin 2002, 174, no. 43).
2. Керамичка ламба, римски период, Singidunum, Белград, Србија. <<https://www.vreme.com/cms/view.php?id=1008671>> (12.12.2020).
3. Кожни обувки во гроб, II век, Ѓанов Дол – Конче, Радовиш, Република Северна Македонија (Nacev and Sekulov 2016, 88, Fig. 11).
4. Бронзен балсамариум, доцноантички – рановизантиски период (Gorny and Mosch 2015, 198, kat. 428).
5. Керамички лекит, хеленистички период, Охрид, Република Северна Македонија (Bitrakova Grozdanova 2015, 58, Fig. 11a).
6. Керамички лекит, хеленистички период, “Petres” – Florina/Лерин, Грција (Bitrakova Grozdanova 2015, 58, Fig. 11b).
7. Бронзена ламба, римски период. <<https://www.pinterest.com/pin/700520917014933142/>> (12.12.2020).
8. Керамичка ламба, римски период, Либија, British Museum, Лондон. <http://en.wikipedia.org/wiki/File:Roman_pottery_foot-shaped_lamp.JPG> (17.12.2020).
9. Керамички лекит, древнохеленска култура, British Museum, Лондон. <https://research.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details/collection_image_gallery.aspx?assetid=263407001&objectid=399989&partid=1#more-views> (17.12.2020).

10. Гема, II век, Dion, Грција (Христодоулов 2011, 366 – Ек. 1).

11. Монета, Antoninus Pius, 139/140 година (Христодоулов 2011, 366 – Ек. 1).

Т. 8:

1, 7. Графити врежани на одбранбен бедем, среден век, Преслав, Бугарија (Овчаров, Д. 2001, 240).

2. Керамички сад, култура на Инките, XV-XVI век. <<http://www.pauldegrande.com/antique/inca-terracotta-foot-vessel/>> (08.12.2020).

3. Керамички сад, култура на Маите.

<<https://www.ebay.com/itm/Nice-Shoe-or-Boot-Shaped-Mayan-Pottery-Vessel-Indian-Artifact-4-1-2-/254172718655?autorefresh=true>> (11.12.2020).

4. Керамички сад, 800–1300 години, Лима, Перу (*Peruvian Pottery* 2020). 5, 6. Цртеж на пар чизми прикажани на керамички сад, среден век, Преслав, Бугарија (Овчаров 2001, 239).

8. Каменен релјеф, XII век, црква Saint Sernin, Toulouse, Франција.

<<https://granger.com/results.asp?inline=true&image=0130187&wwwflag=4&itemx=3>>(21.11.2020).

9. Керамички сад, 400–700 години Moche Culture, Перу. <<https://www.bidsquare.com/online-auctions/artemis-gallery/moche-blackware-vessel---foot-form-1134423>> (08.12.2020).

10. Керамички садови, Wari & Ica Cultures, околу 500–1000 години, Перу. <<http://www.human-resonance.org/wari.html>> (08.12.2020).

Т. 9:

1. Обување на невеста, Грција.

<<https://www.pinterest.co.uk/pin/105060603782784918/>>(12.12.2020).

2. Банкноти во невестински чевел (*Traditions* 2020).

3. Кумот пие шампањ од чевлата на невестата, Петербург, Русија. <https://www.rbth.com/arts/lifestyle/2017/07/06/how-to-celebrate-a-russian-wedding-8-of-the-weirdest-traditions_796830> (17.12.2020).

4. Кутија со шампањ и стаклена чаша во вид на женска чевла (*Champagne* 2020).

5. Керамичка чаша во форма на чизма.

<<https://cookhouse.ru/store/product/00000158186/>> (12.12.2020).

6. Пиење шампањ од женски чевел, кадар од филм. <<https://www.pinterest.com/pin/357051076706334883/>> (17.12.2020).

7. Стаклена чаша за пиво во форма на чизма, Германија. <<http://beeriocical.blogspot.com/2010/02/beer-glassware.html>> (17.12.2020).

Т. 10:

1. Авге и Херакле, релјефна сцена од сребрена фијала, IV век пр.н.е., Рогозен, Бугарија (Маразов 2009, 99).

2. „Чизми“ од текстил за божиќни подароци

<https://www.wish.com/product/4pcslot-christmas-socking-santa-claus-sock-gift-bag-kids-xmas-decoration-candy-bag-christmas-tree-ornaments-decoration-supplies-596e10a1-501aa519e030be13?hide_login_modal=true&share=web> (12.12.2020).

3. Ерос ѝ ги врзува обувките на Афродита, сцена од грчка сликана ваза, V век пр.н.е. (Маразов 2009, 98).

4. Предбрачно обување, сцена од грчка сликана ваза, V век пр.н.е. (Маразов 2009, 98).

5. Ерос врачува брачни обувки, грчка сликана ваза, IV век пр.н.е., Аполонија (Маразов 2009, 100).

Т. 11:

1, 7. Женски чевли кои алудираат на вулва.

<<https://www.cosmopolitan.com/sex-love/advice/g3898/clothes-that-look-like-vaginas/?slide=17>> (12.12.2020). 2. Женски чевли со златна постава.

<<https://poshmark.com/listing/Coach-soft-patent-cream-flats-with-gold-buckle-59cb36c9bcd4a778710f7d3a>> (13.12.2020).

3. Рекламен плакат на "Adam`s shoes", Скопје, 2018–2019 г.

4. Фотомодел во црвени чевли. <<https://www.paritysites.xyz/ProductDetail.aspx?iid=128198211&pr=40.99>> (12.12.2020).

5. Обред „Мара-и-Лишанка“, Странджа, Бугарија. <<https://www.burgasinfo.com/news/view/5/68037>> (13.12.2020).

6. Кадар од анимираниот филм „Пепелашка“ на Walt Disney. <<https://www.theknot.com/content/glass-slipper-wedding-shoes>> (17.12.2020).

8. Женска обувка која алудира на вулва. <https://www.reddit.com/r/ATBGE/comments/7nha92/vagina_shoes/> (12.12.2020)

9. „Вагина обувки“ (“Vagina shoes”).

<https://www.reddit.com/r/ATBGE/comments/7nha92/vagina_shoes/> (12.12.2020).

10. Натпреварувач пие пијалак од патика (*Drinking* 2020).

T. 12:

1. Керамички сад во вид на нога со три реципиенти, неолит, Lengyel Culture, Znojmo, Brno, Мораваја (Гимбутас 2006, 96. Рис. 3–38).

2. Керамички сад во вид на нозе со три реципиенти, енеолит, култура Трипоље-Кукутени, Незвисько, Украина (Видејко и Бурдо 2004, 118).

3. Керамички сад со човечки нозе, Amlash, Иран, VI–V век пр.н.е. <<https://www.pinterest.com/pin/376683956319379127/>> (11.12.2020)

4. Невестата згазнува на стапалото на младоженецот (*Traditions* 2020).

5. Керамички сад, Сумерска цивилизација, Arthur M. Sackler Foundation, New York.

<<https://www.pinterest.com/pin/95349717080808741/>> (17.12.2020).

6. Жена со предиспозиции за екстремно таложење масно ткиво во пределот на нозете.

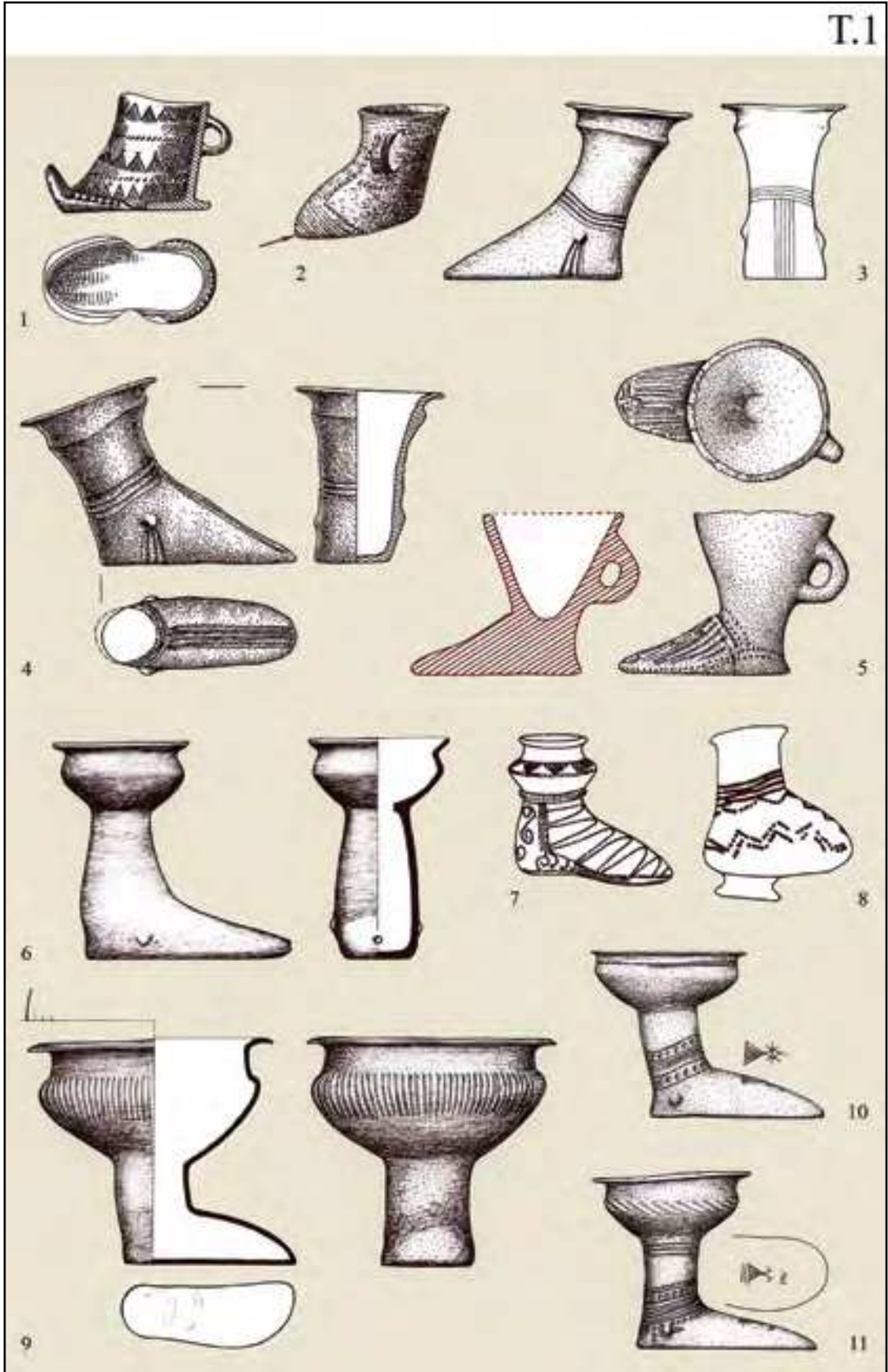
<https://www.facebook.com/pg/Short-SkirtFat-Legs-Makes-a-Man-Go-EWWW-EWW-268626553422/photos/?tab=album&album_id=431899548422&ref=page_internal/> (13.12.2020).

7. Керамички сад, неолит, Дреновац, Србија. <<https://www.pinterest.com/pin/320248223476137218/>> (17.12.2020)

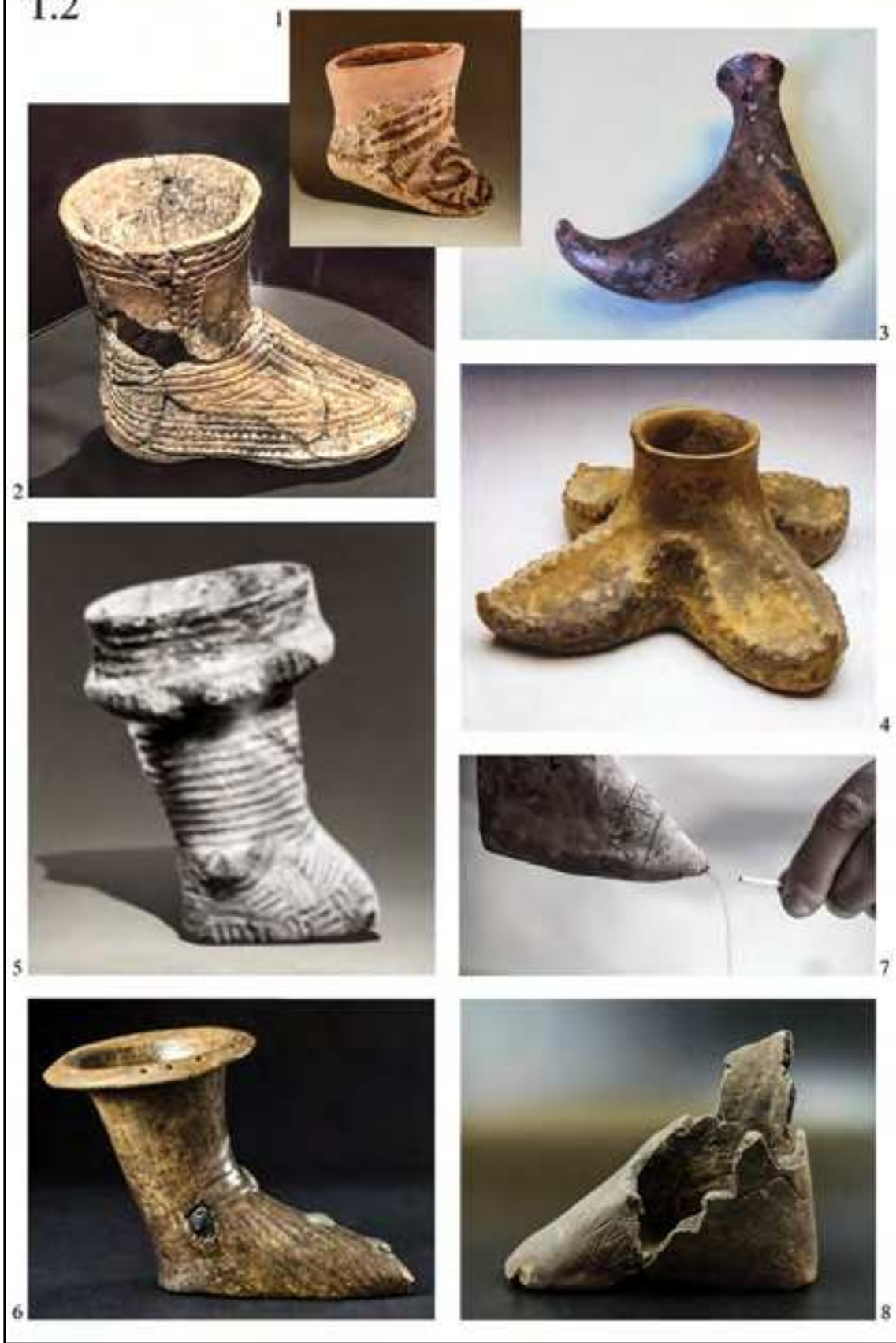
8. Керамички сад, неолит, Вршник – Таринци, Република Северна Македонија (Garašanin 1979, T. XIV: 1a, b).

9. Жена со предиспозиции за екстремно таложење масно ткиво во пределот на нозете.

<<https://www.thesun.co.uk/fabulous/7775130/tree-trunk-legs-128-pints-fat-drained-nine-operations/>> (12.12.2020).

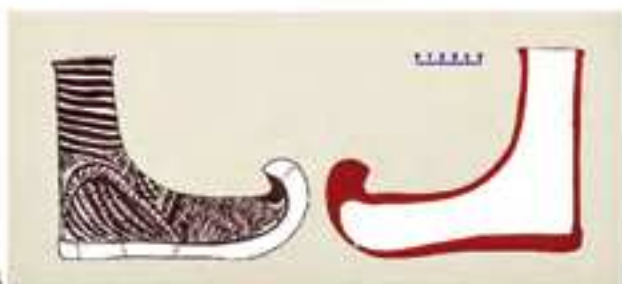

T.2

T.4

T.6

T.8

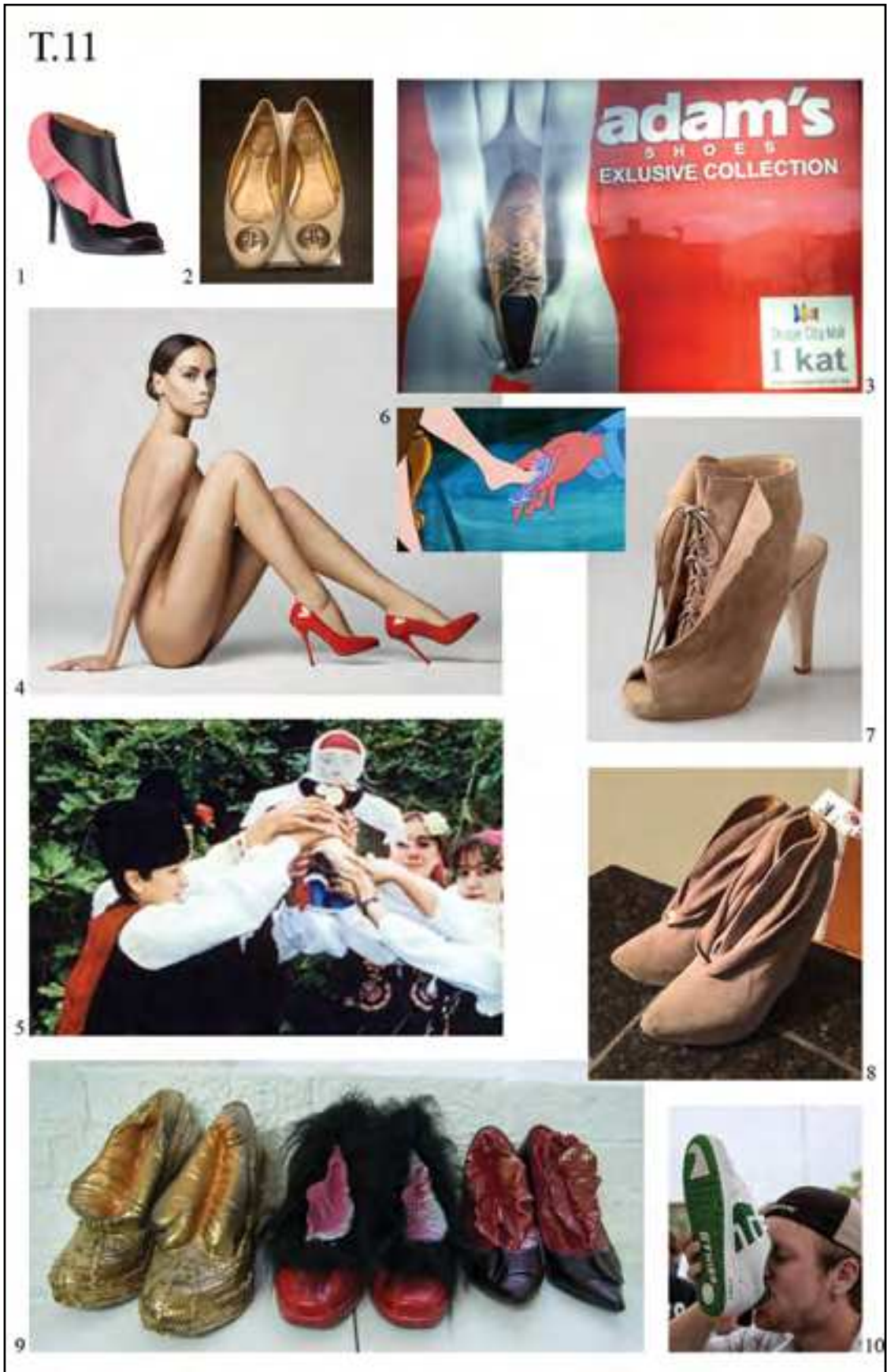

T.9

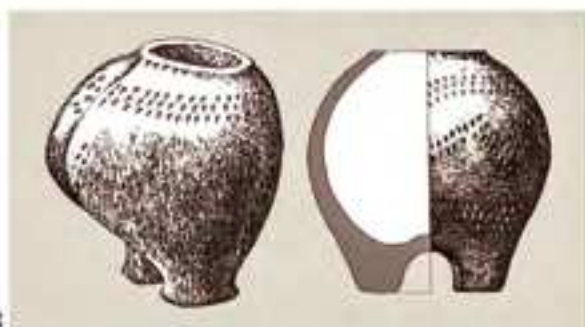

T.10

T.12

Елеонора Петрова
независен истражувач

Eleonora Petrova
independent researcher

ОБИД ЗА ДЕФИНИРАЊЕ НА ХРОНОЛОГИЈАТА ЗА ДОЦНОТО БРОНЗЕНО И ЖЕЛЕЗНОТО ВРЕМЕ ВО РЕПУБЛИКА СЕВЕРНА МАКЕДОНИЈА (I ДЕЛ)

AN ATTEMPT OF CHRONOLOGICAL DEFINITION OF LATE BRONZE AND IRON AGES IN THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA (PART I)

The paper is an attempt to define the chronology of the Bronze and Iron Ages in the Republic of North Macedonia, emphasizing elements that would help in its approximation to the Mycenaean and classical Hellenic chronology, as well as the relationships with the Central Balkans. Such direction indicates the alteration of the Bronze Age duration and especially that of the Iron Age, which in the final stages would be close to the Archaic and Classical period. Considering the position of the territory of Republic of North Macedonia in the southern part of the Central Balkans, it is clear that the influences from the developed South that were more or less neglected, now they come to the fore. The first part is an introduction to the matter, which only emphasizes the elements of import that were part of the life of the Bronze Age and Iron Age populations in the Republic of North Macedonia.

Keywords: *chronology, Bronze Age, Iron Age, Aegean imports, Republic of North Macedonia*

Трудов е обид да се дефинира хронологијата за бронзеното и железното време во Република Северна Македонија, со истакнување на елементи кои би помогнале во нејзиното приближување кон микенската и класичната хеленска хронологија, воедно констатирајќи ги и блискостите со централниот Балкан. Таквата насока води кон измена на траењето на бронзеното и особено на железното време, кое во завршните фази би било блиско до архајскиот и класичниот период. Со оглед на позиционираноста на територијата на Република Северна Македонија во јужниот дел на централниот Балкан, јасно е дека влијанијата од развиениот југ, кои биле помалку или повеќе пренебрегнувани, сега доаѓаат повеќе до израз. Првиот дел е вовед во материјата, која само ги истакнува елементите на импорт што биле дел од животот на популациите во Република Северна Македонија во бронзеното и железното време.

Клучни зборови: *хронологија, бронзено време, железно време, егејски импорти, Република Северна Македонија*

Република Северна Македонија ја живее својата самостојност повеќе од две децении и за тоа време хронологијата во археологијата не била предмет на поопсежни проучувања. Хронологијата за предисторијата во Македонија долга низа децении сè уште се базира на хронологијата на предисторијата која била во употреба во рамките на по-

ранешната федерација. Иако предисторијата во Југославија зафакаше значајно место во археолошките проучувања, во кои влегуваше и територијата на Македонија, потребно е Република Северна Македонија да добие сопствена хронологија, која нема само срамежливо да биде посочена во некој научен труд, туку сериозно дефинирана не заради политиката, туку заради своите посебности во материјалната култура.

Во овие проучувања би се задржала на доцното бронзено и железното време, не заради тоа што се евидентни можностите за промена во датирањето на одредени фази, туку заради фактот што не се чувствувам доволно компетентно за пораните периоди и очекувам некој од помладите колеги да се зафати за сличен предизвик.

Она што можеби треба да биде кажано веднаш на почетокот, е фактот дека македонската хронологија за доцното бронзено и железното време, врз основа на истражувањата во последните неколку децении, би требало малку да се дистанцира од среднобалканската територија и хронологија, а повеќе да се допира на јужните влијанија во доменот на материјалната култура.

Познато е дека базата на хеладската култура, според голем број автори, во текот на XIX и XX век ја сублимирал А. Фурумарк врз основа на минојската хронологија на А. Еванс и анализата на микенската керамика, така што ги дефинирал LH A и B. О. Дикинсон ја разработил оваа хронологија и LH B го пренасочил во LHII A (Furumark 1941; Dickinson 2006). Средноевропската хронологија ја разработиле Рајнеке и Милер-Карпе, секој во различен хронолошки период (Reinecke 1900; Müller-Karpe 1980).

Во тие две различни културни и територијални дефинирања на археологијата во бронзеното и во железното време се поставиле Гарашанин (Гарашанин 1973; Гарашанин 1975) и Килијан (Kilian 1975) со своите хронологии за Балканот. Килијан со хронологија која се базира на хеладската, а Гарашанин со хронологија која се базира на средноевропската. Убедена сум дека и овие истражувачи, доколку биле во можност, а имајќи ги податоците од истражувањата што ние ги имаме, би прифатиле одредени промени во хронологијата.

Поголем број истражувачи се сложуваат, а тука би се прикучила со прифаќањето на ова мислење, дека доцното бронзено време е хронолошки период од особено значење за Балканот и за Македонија. Неговиот хронолошки распон во граничните сфери на микенската цивилизација се поставува во периодот од XV–XII век пр.н.е. На овој период во Европа одговара средното бронзено време – Br. B. На просторите на југ овој период е одбележан со процутот на микенската цивилизација, чии влијанија се прошириле во еден поголем географски ареал, во областите на Албанија, Долна и дел од Горна Македонија, па дури и на поширокиот балкански простор и јужна Италија. Во исто време, влијанијата од север и Балканско-долноподунавскиот комплекс констатиран се и на просторот јужно од областите на матичното дејствување.

Доцното бронзено време на медитеранскиот простор е период на големи промени. Појавата на новите популации, или на новите народи, се врзува за периодот по 1300 г. пр.н.е. Во наредните векови се променил текот на историјата на целиот Медитеран. Споменатите народи дошле во конфликт со египетските фараони, го уништиле старото хетитско кралство, а во последните децении на доцното бронзено време придонеле за пропаста на микенската цивилизација, Троја и неколку други големи центри.

Според некои елементи на материјалната култура, областите во сферата на нашиот интерес во текот на раното и средното бронзено време примаат влијанија од север и делумно можат да бидат поставени во средноевропската хронологија. За подоцнежниот период, за кој е констатирано дека Македонија има посебен културен развој, разработени се посебни хронологии, како на пример, хронологијата за Србија и Македонија на М. Гарашанин, според која почетокот на преодниот период е ставен во Вг. D по средноевропската хронологија, а железното време I трае од крајот на XIII до VIII век пр.н.е. Според хронологијата на К. Килијан, крајот на бронзеното време во Македонија е ставен околу 1200 г. во LHIII C, а железното време I во субмикенскиот период (1100–1075 г. пр.н.е.). Од овие две хронологии настаната е заедничката хронологија Гарашанин-Килијан, каде што археолошките наоди од Македонија можат да бидат сместени во LHIII C периодот, што одговара на железното време I A (Garašanin1960; Гарашанин 1975; Kilian 1975).

сл. 1

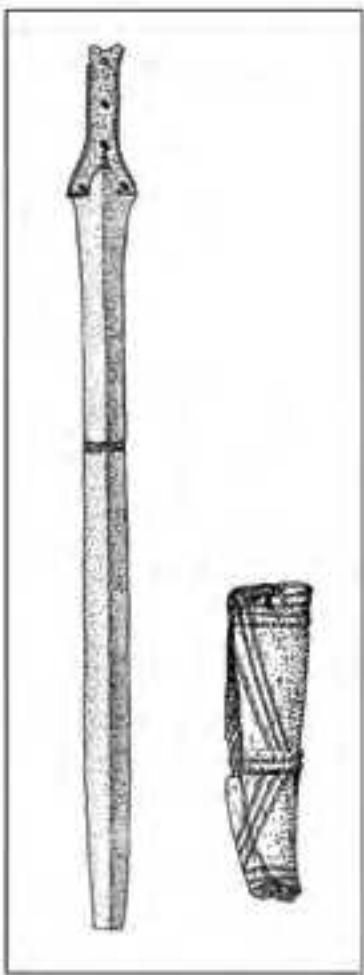
На овој хронолошки период припаѓа погребувањето под могили во Пелагонија. За жал, ваквиот начин на погребување се среќава само во Висои, каде што гробовите цисти биле распоредени околу централниот гроб, значително постар од нив (сл. 1). Во начинот на погребување има сличности со соседна Албанија и може да се претпостави дека станува збор за погребувања на бригиската популација.

Иницијалната конструкција во Висои (гробот 37), содржела наоди на скифос и бронзен брич во вид на лабрис (сл. 2). Обликот на садот одговара на керамиката од Гранари (Granary) стилот, која била карактеристична за LHIII C1, но според изработката најверојатно е локален производ од фазата LHIII C2. Според К. Килијан, садот бил определен како киликс од супмикенскиот период. Заради малата широчина на садот, сакифос сепак би била поадекватна форма на овој сад. Според наодот на бричот во вид на лабрис, кој по својата форма е карактеристичен за Hallstatt A 1 во Средна Европа и претставува типичен Урненфелдер (Urnenfelder) брич, тоа би одговарало на керамиката од оваа гробна конструкција, што заедно би овозможиле дати-

сл. 2

раѓе во XII век пр.н.е. или условно железно време за Македонија I A 1–2 (Kilian 1975; Garašanin, 1983; Гарашанин 1988; Петрова 1999).

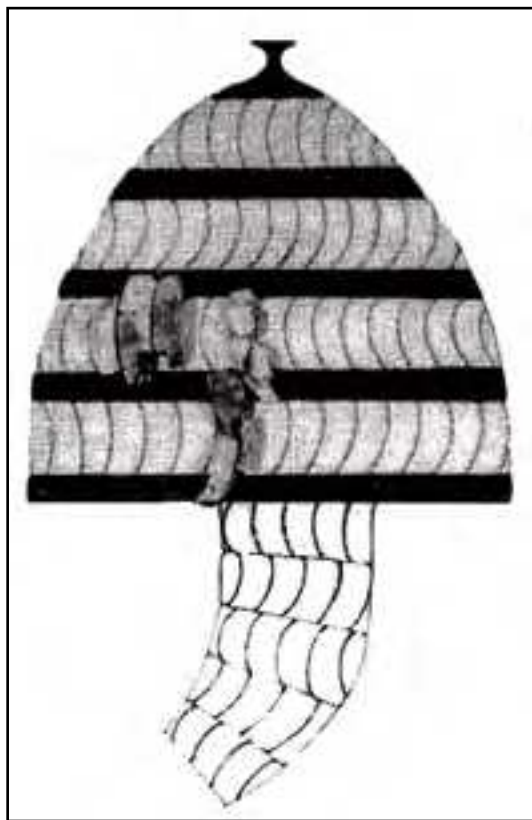
сл. 3

Кон оваа рана група гробови припаѓа и гробот 11 од Сарај. Најкарактеристичен наод од оваа гробна конструкција е фибулата со листест лак и долга нога, датирана во супмикенскиот период (Mikulčić 1966; Kilian 1975; Garašanin 1983; Петрова 1996; Петрова 1999).

Доцното бронзено време, односно преодниот период, е застапен на повеќе локалитети до горното и средното Повардарие. Она што е особено значајно да се нагласи е фактот дека меѓу наодите е констатиран микенски импорт кај оружјето или локалните копии на микенската керамика од Долна Македонија. Појавата на микенски производи, или нивни имитации, на просторот на север, секако е во врска со промените на правците на движење на трговијата со килибар и трговијата воопшто, која до XIII век или до 1250 г. пр.н.е. одела по морски пат кон егејскиот свет. Од овој период трговијата почнала да се одвива преку Централна Европа и тоа условило овој простор да дојде на патот на производите од север кон југ и обратно. Квалитетните производи од југ овозможиле раслојување на родовската аристократија и побрз премин во нов поредок (Sandars, 1961; Harding 1976; Palavestra 1993).

Помеѓу најраните микенски наоди секако спаѓа тетовскиот меч, определен како микенски меч рапир, според Сандерс, како тип С 1. Вакви мечови се наоѓаат во Грција и Епир, а тетовскиот меч е близок до типот Пераматос од Јанина. Датирањето на овие примероци се поставува во LH периодот и тие ѝ припаѓаат на пораната фаза на микенски импорт на овој простор (Sandars 1963; Hammond 1967).

Карактеристично е што просторот на Повардарието, со импортоот од хеленските центри на југ, станува предводник во микенските и супмикенските влијанија за разлика од останатите околни области што остануваат предоминатно со среднобалкански и европски влијанија од бронзеното време. Влијанија на микенскиот свет одат и до горното Повардарије, каде што во некрополата Клучка Маџари кај Скопје била пронјадена урна со заби од дива свиња (сл. 4). Забите, сечени по должина и перфорирани на краевите, биле изработени во манир познат од описите на оружје на ахајските јунаци под Троја. Се претпоставува дека забите формирале шлем карактеристичен за микенското вооружување во XIII век

сл. 4

пр.н.е. односно во LHIII B периодот. Најстара конструкција во некрополата е онаа со наод со инкрустриран топчест кантарос кој припаѓа на периодот XIV–XIII век, односно Bг. C–D. Наоди на топчест кантарос со врежани орнаменти се среќаваат во културната група Медијана. Со оглед на фактот што некрополата е датирана во XII век пр.н.е. (заради наодите на биконусните урни блиски со соседниот простор, особено со културната група Доња Брњица), можеме да претпоставиме дека и забите и садот биле постари – наследени, па повторно употребени при погребување (Mitrevski, 1994; Митревски 1995; Garašanin, 1996; Петрова 1999).

Некрополите во Средно Повардарије, кои се наоѓаат само на педесетина километри растојание, имаат различен начин на погребување во цисти со скелетно погребување, а микенските влијанија и хронолошката блискост, како и наодите на груба керамика покажуваат големи сличности. Сличностите и разликите во погребувањата со просторот на север и влијанијата од развиениот југ, и како тие помагаат во дефинирањето на хронологијата, ќе биде образложено во следното продолжение на оваа студија.

Библиографија

кирилична

Гарашанин, М. 1973. *Праисторија на тлу Србије*. Београд: Српска књижевна задруга.

Гарашанин, М. 1975. Некои проблеми на македонската праисторија. *Macedoniae Acta Archaeologica* I: 9–24.

Гарашанин, М. 1988. *Настанак и порекло Илира*. Београд: Српска академија наука и уметности.

Митревски, Д. 1995. Праисториска некропола Клучка Хипордром кај Скопје. *Зборник на Музејот на Македонија* (Археологија) I: 61–89.

Петрова, Е. 1996. *Бригите на Централниот Балкан во 2 и 1 милениум ст. е.* Скопје: Музеј на Македонија.

Петрова, Е. 1999. *Пајонија*. Скопје: Музеј на Македонија.

латинична

Garašanin, M. 1960. Considerations sur l'âge du fer en Macedoine. *Živa Antika* 10: 173–181.

Garašanin, 1983. Razvijeno bronzano doba i prelazni period (gvozdeno doba I) Makedonije. *Praistorija jugoslavenskih zemalja* IV: 786–798. Sarajevo: Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine.

Garašanin, M. 1996. Die Kulturelle und chronologische Stellung der Mediana Gruppe. In Tasić, N. and Medaković A. (eds.), *The Yugoslav Danube Basin and the neighbouring regions in the 2nd millennium B.C.*: 201–218. Belgrade: Serbian Academy of Science and Arts, Institute for Balkan Studies.

Dickinson, O. 2006. *The Aegean from the Bronze Age to Iron Age: continuity and change between the twelfth and eight century BC*. London: Routledge.

Furumark, A. 1941. *The Chronology of Mycenaean Pottery*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och antikvitets Akademian.

Kilian, K. 1975. Tracht zubehor der Eisenzeit zwischen Agais und Adria. *Prähistorische Zeitschrift* 50.

Mikulčić, I. 1966. *Pelagonija u svetlosti arheoloskih nalaza*. Skopje: Arheološki muzej.

Mitrevski, D. 1994. A Brnjica type necropolis near Skopje. *Starinar* XLIII/XLIV: 115–124.

Müller-Karpe, H. 1980. *Handbuch der Vorgeschichte* vol. IV. Munchen: Beck.

Palavestra, A. 1993. *Praistoriski ćilibar na Centralnom i Zapadnom Balkanu*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.

Reinecke, P. 1900. *Brandgraber vom Beginn der Hallstattzeit aus den ostrichen Alpenlanden und die Chronologie des Grabfedes von Hallstatt*. Wien.

Sandars, N. K. 1961. The first Aegean swords and their ancestry. *American Journal of Archaeology* 65: 117–125.

Sandars, N. K. 1963. Later Aegean Swords. *American Journal of Archaeology* 67: 117–144.

Hammond, N. G. L. 1967. *Epirus: The Geography, The Ancient Remains, The History and the Topography of Epirus and Adjacent Areas*. Oxford: Clarendon Publishers.

Harding, A. F. 1976. Illyrians, Italians and Myceneans: Trans Adriatic contacts during the Late Bronze Age. *Iliria* 4/1: 157–162.

Илустрации

Сл. 1 Приказ на тумулот Висои – Беранци (Фото: Завод и музеј – Битола).

Сл. 2 Бронзенodobни наоди од тумулот Висои – Беранци (Kilian 1975).

Сл. 3 Наоди од локалитетот Сивец (Kilian 1975).

Сл. 4 Војнички шлем од локалитетот Клучка – Хиподром (Петрова 1999, 365).

CIP - Каталогизација во публикација

Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

903.4(497.7)"634"(082)

903.4(497)"634"(082)

902.2"634"Симоска, Д.(082)

НЕОЛИТОТ во Македонија : во чест на Драгица Симоска / [уредници Љубо Фиданоски, Гоце Наумов]. - Скопје : Центар за истражување на предисторијата = Skorje : Center for prehistoric research, 2020 = Skorje. - 224 стр. : илустр. ; 30 см

Трудови на мак. и англ. јазик. - Фусноти кон текстот. - Предговор / Гоце Наумов, Љубо Фиданоски: стр. 5-6. - Библиографија кон трудовите

ISBN 978-608-65967-7-4

а) Симоска, Драгица, 1931-2018 -- Зборници б) Неолитски населби -- Археолошки наоди -- Македонија -- Зборници в) Неолитски населби -- Археолошки наоди -- Балкан -- Зборници

COBISS.MK-ID 52807429